

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
Запорізький обласний краєзнавчий музей

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

Випуск 8

Запоріжжя
2008

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г.І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА
Л.М. Архіпова (Запоріжжя),
д.і.н. А.В. Бойко (Запоріжжя),
д.і.н. І.Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С.І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І.І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С.М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В.Ю. Мурзін (Запоріжжя),
д.ф.н. Б.Д. Михайлов (Мелітополь),
З.Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О.В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
06.10. 2008 р., протокол № 4

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
33 № 780-055-р від 26.02.2007 р.

Постановою Президії ВАК збірник
включено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України, № 10, 2007 р.)

М 89 Музейний Вісник № 8. – Запоріжжя, 2008. – 196 с.

Випуск № 8 містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України та прилеглих територій Республіки Молдови, вводяться в обіг результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців Запорізького обласного краєзнавчого музею та інших науково-дослідних установ. Тематика публікацій охоплює період від доби бронзи до новітнього часу.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мови видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2008
© Запорізький краєзнавчий музей, 2008
© Дике Поле, оформлення, 2008

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Деркач Т.Г. Окаменелые остатки миоцена из коллекции ЗОКМ 5

АРХЕОЛОГІЯ

Медяник С.И., Сапожников И.В. Изучение палиноморф грибов
в палинологическо-археологических исследованиях (по материалам
стоянки Большая Аккаржа в Северо-Западном Причерноморье) 13

Тесленко Д.Л., Фаныгин Ю.Ю. Каменные закладки на Сурском острове
(по материалам исследований А.В. Бодянского в 1946 г.) 24

Агульников С. Попович С. Новые находки антропоморфных стел
в Пруто-Днестровском междуречье
(Памяти Е.Ю. Новицкого посвящается) 34

Попандопуло З.Х., Шмакова О.А. Курганный могильник
на окраине с. Днепрельстан Запорожского района 42

Струкуленко А.С. Античне та ранньосередньовічне скло з зібрання
історико-археологічного музею корпорації «ВЕЕСВІ» 65

Яценко С.П. Козацькі зимівники з басейну р. Верхня Терса 74

ІСТОРІЯ

Дровосєкова О.В. Деякі факти з історії збереження
та охорони Кам'яної Могили 81

Кобалия Д.Р., Гришко Д.В. Визуальная разведка на о. Змеином
в рамках комплексной экспедиции «Филоксия — 2007» 86

Маленко Л.М. Козацькі клейноди в Україні та за її межами 90

Мордовської М.М. Дніпро в господарському житті Степової України
в останній чверті XVIII ст. 96

Чайка О.В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения
в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы 105

Козыряцкая С.И. Александровское городское общество
взаимного страхования от огня 119

Ерохина Л.А. Создание системы метеонаблюдений
на примере метеостанций Александровского уезда 128

Черноморец В.С. Исследования академика Высоцкого Г.Н.
на территории нашего края 134

<i>Буканов Г.М.</i> Ліберальна думка в Україні початку ХХ століття	137
<i>Харитоновна О.В.</i> Українське гутне скло як об'єкт дослідження у вітчизняній історіографії	143
<i>Бєлов О.Ф., Шаповалов Г.І.</i> Український герб — тризуб із хрестом (до 90-річчя з дня проголошення державного герба УНР)	150

РЕЦЕНЗІЇ

<u>Михайлов Б.Д.</u> Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье: ЗНУ, 2007. — 304 с., ил.	155
<i>Ківшар Т.І., Ляшко С.М.</i> Нові рубезжі «Музейного Вісника»	166

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Архіпова Л.М.</i> Музеї Запорізької області на другому Всеукраїнському музейному фестивалі	173
<i>Горбунова Н.М.</i> До 120-річчя від дня народження Нестора Махна	174

ЮВІЛЕЇ

<i>Попандопуло З.Х.</i> Ширяєву Анатолию Георгиевичу — 70 лет	177
<i>Ляшко С.М.</i> Таїсія Іванівна Ківшар. Український бібліотекознавець і книгознавець	179
<i>Чайка О.В.</i> Зоя Харитоновна Попандопуло	183
<i>Козыряцкая С.И., Яценко С.П.</i> Алла Григорьевна Плешивенко	185
<i>Тихомолова И.Р.</i> Людмила Юрьевна Калмукиди	186
<i>Черноморец В.С.</i> Зинченко Наталья Аркадьевна	187
<i>Пономаренко І.П.</i> Хілько Валентина Миколаївна	188

ПАМ'ЯТЬ

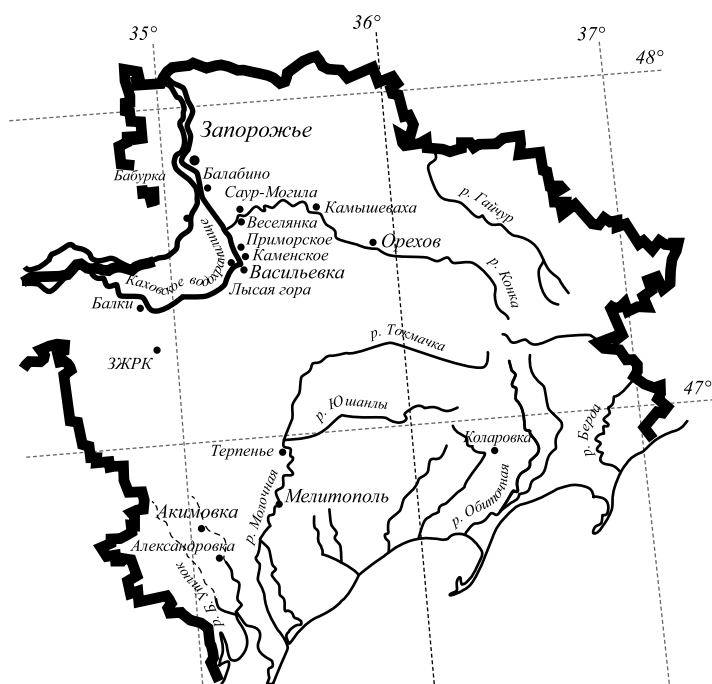
<i>Тощев Г.Н.</i> Памяти Бориса Дмитриевича Михайлова	190
---	-----

ОКАМЕНЕЛЫЕ ОСТАТКИ МИОЦЕНА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗОКМ

Геологические памятники — это наиболее уникальные сохранившиеся участки территории, которые позволяют понять историю природы края и являются геологическим наследием Украины. Проблема их сохранения стоит перед всеми странами и является одной из приоритетных задач Государственной геологической службы Украины. Активные эрозионные процессы, особенно в прибрежных районах, усиливающееся антропогенное воздействие ведут зачастую к изменению рельефа и быстрому разрушению многих обнажений горных пород, в том числе, важных стратонтов и памятников природы, внесенных в реестр охраняемых территорий. Геологические коллекции образцов пород, минералов и окаменелых остатков являются составной частью природных памятников. Они представляют музейную ценность и входят в структурные разделы музейных фондов: «Стратиграфическая коллекция» и «Геологические памятники природы».

Запорожская область богата геологическими отложениями кайнозоя. Особое место среди них занимают породы неогена, распространенные почти на всей территории области. Здесь найдены отложения всех регионарсов неогеновой системы. Преобладание морских отложений обусловило характер материала, собранного в фондах музея — это, в основном, известняки, глины, раковины моллюсков, морские организмы.

Автором статьи составлена стратиграфическая колонка, где указаны геологические памятники и местонахождения обнажений миоцена в области. В ней систематизированы окаменелые остатки организмов и породы миоценового отдела неогеновой системы, хранящиеся в фондах ЗОКМ. Это позволит представить полноту коллекции согласно региональной стратиграфической шкалы [1; 2, с. 281; 3, с. 3].

Карта местонахождений окаменелых остатков миоцена из коллекции ЗОКМ

Таблица распределения местонахождений миоценовых обнажений

Отдел	Подотдел	Региорус	Подрегиорус	Слои	Возраст (млн. лет)	Местонахождение обнажения	
М и о ц е н о в ы й (N ₁)	В е р х н и й N ₁ ³	Понт N ₁ p		Пестрые глины, пески и известняки	7,0	Лысая гора г. Васильевка, побережье Каховского вдхр.	
		Меолис N ₁ m		Акманайские отложения	9,5	пгт. Пришиб, с. Новобогдановка (скважины)	
		Сармат N ₁ s	Верхний N ₁ s ³		Днепропетровские	10,0	с. Веселянка, пгт. Камышеваха Лысая гора г. Васильевка,
			Средний N ₁ s ²		Васильевские	12,5	стратотип Веселянка, с. Григорьевка, Саур-Могила, Лысая гора г. Васильевка, стратотип с. Каменское б. Янчекрак
					Новомосковские		сс. Веселянка, Григорьевка Лысая гора г. Васильевка, Каменная Могила с. Терпенье
			Нижний N ₁ s ¹		Збручские	13,6	стратотип Веселянка, с. Григорьевка, г. Васильевка
				Кужорские	гипостратотип с. Григорьевка, с. Балабино, б. Баранова г. Орехов, б. Б. Каменная, стратотип Веселянка		
		С р е д н и й N ₁ ²	Конка N ₁ kn		Конкские	14,0	стратотип Веселянка
					Сартаганские		в скважинах
			Караган N ₁ kr		Эрвиливые	15,0	г. Мелитополь, р. Куркулак, Васильевский р-н
				Фолодовые	г. Мелитополь (скважины)		
	Чокрак N ₁ ck			Чокракские	16,5	г. Мелитополь, ЗЖРК, с. Приазовское (скважины)	
	Нижний N ₁ ¹	Тархан N ₁ t		Томаковские	17,2	с. Бабурка	

Нижний миоцен
Тарханский региоярус
Томаковские слои

Балка Средняя Хортица, с. Бабурка Запорожского района.

35° 04' 09'' вост. д., 47° 48' 10'' сев. ш.

В ЗОКМ хранятся раковины устриц томаковских слоев *Ostrea gryphoides* Schloth. П – 568 (1 – 9), с. Бабурка.

Овраг с обнажениями
томаковских слоёв в с. Бабурка

Устрицы томаковских слоёв.
Коллекция ЗОКМ

Средний миоцен

Среди отложений среднего миоцена в области присутствуют чокракские, караганские и конкские. В музее нет материалов чокракского региояруса.

Караганский региоярус

Обнажения караганского горизонта в области пока не обнаружены. Наличие горизонта подтверждено бурением. В фондах музея хранятся две ракушки из этого горизонта: *Spaniodontella pulchella* (Baily). П – 1 (1), г. Мелитополь артезианская скважина, *Mohrensternia barboti* (Andrus.). П – 1 (2), г. Мелитополь, артезианская скважина.

Конкский региоярус

Веселянский стратотип

Запорожский район, между с. Веселянка и с. Запорожец, левый берег р. Конки.

35° 23' 19'' вост. д., 47° 41' 03'' сев. ш.

В перечне природоохранных территорий Запорожской области обнажение стратотипа называется «Лысая гора» — памятник природы местного значения (2 га), утвержденный решением Запорожского облисполкома от 25. 09. 1984 г. № 315 [4, с. 14].

Из этого обнажения в фондах ЗОКМ хранятся многочисленные раковины моллюсков, переданные музеем Н.Н. Карловым, а также образцы пород из различных скважин. Моллюски с Веселянского стратотипа: *Venus konkensis* (Sok.). — П – 1 (3); *Venus basteroti* (Desh.). — П – 1 (4); *Cardium andrussovi* (Sok.). — П – 1 (5); *Cardium praeplacatum*. — П – 1 (6); *Ervilia trigonula* (Sok.). — П – 1 (7); *Mastra basteroti* (Mayer). — П – 1 (8); *Tapes vitalianus*. — П – 1 (9); *Donax rutrum* (Sok.). — П – 1 (10); *Syndesmia alba*. — П – 1 (11); *Tornatina lajonkaireana* (Bast.). — П – 1 (12).

Образцы пород: песок желтый – Г – 23 (3), с. Терпенье Мелитопольского района;

известняк оолитовый – Г – 23 (7, 8), с. Терпенье Мелитопольского района;

известняк оолитовый – Г – 54 (1), Больше-Токмакское месторождение марганца;

известняк ракушечник – Г – 149, Г – 313, Запорожский железорудный комбинат;

известняк ракушечник – Г – 202 (1, 2), Мелитопольский район.

Верхний (поздний) миоцен

Сарматский региоюрс

«Лысая гора» – типичный разрез отложений верхнего морского миоцена северо-восточной части Причерноморской впадины. Васильевский район, г. Васильевка.

35° 15' 25" вост. д., 47° 27' 49" сеv. ш.

На побережье Каховского водохранилища, в основном у Лысой горы (г. Васильевка), найдены многочисленные окаменелые остатки сарматских позвоночных, многие из которых хранятся в фондах ЗОКМ. Абсолютный возраст их не определен.

Настоящие тюлени. Phocidae (Gray. 1825). П – 325, 351, 353, 355 – 361, 439 – 443, 452, 466 – 477, 498 – 503, 491 – 496, 532, 533, 537, 540 – 543, 550, 559.

Китообразные. Cetacea (Brisson. 1762). П – 119, 120, 135, 139, 240 – 245, 238, 253, 395, 490, 489, 519, 520, 521, 530, 534, 539.

Позвонки и др. остатки сома. *Parasilurus* sp. П – 447 – 449.

Позвонки и остатки сомов. *Silurus glanis* (L.). НМ – 142, 143, 252, 447, 448 (1 – 2) и щуки. П – 252 (1 – 75).

Жесткий луч грудного плавника сома дальневосточного. *Parasilurus asotus* (L.). П – 460.

Нижнечелюстная кость окуня. *Perca* cf. *Fluviatilis* (L.). П – 248.

Позвонки и остатки ископаемых рыб. П – 258 (1 – 7), 280, 538 (1 – 2).

Фрагменты кости осетра. П – 449.

Раковины моллюсков:

Cardium fittoni (Orb.). П – 184, П – 96 (5), П – 411. s2

Mastra caspia (Eich.). П – 1 (49) s3.

Mastra nalivkini (Koles.). П – 1 (51) s3.

Mastra vitaliana (Orb.). П – 96 (3), 417 s2.

Mastra fabreana (Orb.). П – 96 (1), 181, 480 s2.

Papfia gregaria (Pastsh). П – 182, 96 (2), 415, 419 s2.

Calliostoma (*Trochus*) *podolica* (Pusch) Friedberq. П – 185, 418 s2.

Potamides cf. *mitralis*. П – 96 (6).

Planorbis sp. П – 412, 414 s2.

Barbotella ex. gr. *omalinsi* (Orb.). П – 413 s2.

Barbotella ex. gr. *grossocostata* (Rad.). П – 96 (4) s2.

Tapes diserepans (Mil.). П – 96 (6).

Биогермное образование. Г – 560 [5, с. 265].

Ракушечник. Г – 228, Г – 266.

Саур-Могила, с. Григорьевка Запорожского района.

35° 22' 26" вост. д., 41° 42' 29" сеv. ш.

Среди равнины на правом берегу р. Конки возвышается холм-останец Саур-

Могила с абсолютной высотой 102 м. Здесь открывается живописный вид на широкую пойму реки. Он имеет геоморфологическое и стратиграфическое значение. Плотность известняков сохранила этот останец от эрозии. Склоны холма задернованы, местами покрыты редколесьем. В некоторых местах обнажаются известняки среднего и верхнего сарматского подрегионаруса (13 млн. лет). Ракушечники сложены детритом и целыми раковинами *Mastra*, *Cardium*, *Solen*, *Ervilia*, *Raphia* и др. Саур-Могила находится напротив Веселянского гипостратотипа сарматского яруса (на правом берегу реки Конки) и является фрагментом этого разреза. Саур-Могила — геологический памятник природы местного значения площадью 3 га — решение Запорожского облисполкома от 24. 05. 1972 г. № 206 [4, с. 17].

В музее хранится материал из местонахождений Саур-Могила и карьера у с. Григорьевки: *Solen subfragillis*. П — 1 (22), Саур-Могила новомосковские слои; *Ervilia dissita* Eichwald. П — 1 (14), Саур-Могила; *Mastra eichwaldi* Zask. П — 1 (16), Саур-Могила кужорские слои; *Cardium ruthenicum* Hilb. П — 1 (18), Саур-Могила; *Trochus rollandianus* Orb. П — 1 (23), с. Григорьевка; ракушняк. Г — 183, с. Григорьевка.

Раннесарматское время.

В фондах ЗОКМ представлен следующий материал:

Cardium vindobonense. П — 1 (20), с. Приморское Васильевского р-на.

Ervilia dissita. П — 1 (14, 15), с. Приморское Васильевского р-на.

Ervilia trigonula Sok. Вс — оп — 169 (б).

Donax dentiges Eichwald. П — 1 (21), с. Коларовка Приморского района.

Керн известняка с отпечатками *Cardium* sp., *Congerina* sp. Вс — оп — 169 (а).

Керн детритусовый с *Ervilia trigonula* Sok., *Cardium subfittoni* Andruss. Вс — оп — 169 (б).

Черные глины с многочисленными *Ervilia trigonula* Sok. Вс — оп — 169 (в).

Черные глины с отпечатками *Cardium* sp., *Ervilia* sp., *Raphia* sp. Вс — оп — 169 (г).

Светло-серые детритовые глины с *Cardium ustjurtense* Andruss., *Ervilia trigonula* Sok., *Raphia vitaliana* Sok. Вс — оп — 169 (д).

Известняк зеленовато-серый детритовый с *Cardium* sp., *Raphia vitaliana* Sok., *Ervilia trigonula* Sok. Вс — оп — 169 (е).

Известняк светло-серый, оолитовый с *Potamides mitralis* Eichw. Вс — оп — 169 (ж).

Глины черные комковатые с *Buccinum (Dorsanum) duplicatum* Sow., обломки *Raphia* sp. Вс — оп — 169 (з).

Игольчатый гипс, валун с отпечатками *Cardium* sp., *Buccinum* sp. П — 273 (26, 28).

Балка Баранова, с. Балабино Запорожского района.

47° 43' 48" сев. ш., 35° 14' 02" вост. д.

В своей диссертации на соискание ученой степени кандидата геолого-минералогических наук Ю.В. Дукельский-Тесленко исследовал отпечатки веточек и листьев растений, обнаруженных Г.И. Молявко в 6 км к юго-востоку от г. Запорожья в с. Балабино в балке Барановой, в темных глинах, лежащих в основании отложений нижнего сармата [6, с. 2]. В музее хранится небольшая коллекция отпечатков растений на глинах из этой балки, П — 104 (1 — 6): дзельквы, ольхи, тростника, злака, водоросли. Сравнивая эти находки с отпечатками растений из балки Большая Каменная под г. Ореховым, найденных Е.А. Гапоновым в 1911 г. [7, с. 325], Ю.В. Тесленко приходит к выводу, что глины с отпечатками в балке Барановой отлагались в небольшом заливе в самом начале нижнесарматской трансгрессии, а в балке Большой Каменной — в самом ее конце [6, с. 11].

Балка Баранова

Балка Большая Каменная.

Ореховский район, между г. Ореховом и с. Новоданиловкой.
35°47' 17" вост. д., 47° 32' 06" сев. ш.

Несколько отпечатков листьев каштана Кубини (П – 123 (1 – 5) из балки Каменной были подарены Е.А. Гапоновым областному музею.

5 га в балке Большая Каменная по решению Запорожского облисполкома от 25. 09. 1984 г. № 315 являются геологическим памятником природы местного значения [4, с. 14].

Отпечатки листьев Castanea Kubinyi

Среднесарматское время.

Многочисленные остатки моллюсков среднесарматского времени хранятся в фондах ЗОКМ.

Cardium fittoni Orb. П — 1 (28), с. Александровка Акимовского района; П — 411, П — 184, П — 96 (5), побережье Каховского водохранилища Васильевского района, Белозерский железорудный комбинат.

Cardium plicatofittoni. П — 1 (29), с. Приморское Васильевского района.

Cardium nifandum. П — 1 (30), с. Приморское Васильевского района.

Cardium cf. fittoni. П — 1 (31), п. Камышеваха Ореховского района.

Calliostoma (Trochus), podolica (Pusch.), Friedberg. П — 185, 418.

Mastra pallasi Baily. П — 1 (27), с. Ивановка.

Mastra fabreana Orb. П — 96 (1), 180, 181, 480, Лысая гора, г. Васильевка, П — 124, 136 (1, 2) Запорожский железорудный комбинат, П — 416 (3).

Mastra vitaliana Orb. П — 1 (25), с. Приморское Васильевского района; П — 96 (3), 417, Лысая гора, г. Васильевка; П — 273 (1, 2, 24), с. Григорьевка Запорожского района; П — 1 (33), с. Александровка Акимовского района.

Modiola naviculoides Koles. П — 1 (21), с. Александровка Акимовского района.

Modiola sarmatica gat. П — 1 (37), с. Александровка Акимовского района.

Raphia gregaria Goldfuss. П — 182, 96 (2), 415, 419, Лысая гора, г. Васильевка.

Trochus subturriculoides Sinz. П — 1 (38), с. Приморское Васильевского района.

Trochus aff. podolicus Dub. П — 1 (39), с. Приморское Васильевского района.

Trochus sulcatorpodolicus Kolesnikov. П — 1 (40), с. Приморское Васильевского района.

Trochus blainvillti Orb. П — 1 (41), с. Александровка Акимовского района.

Trochus chersonensis Barb. П — 1 (42), п. Камышеваха Ореховского района.

Planorbis sp. П — 414, П — 273 (3, 4).

Potamides cf. mitralis Eichw. П — 96 (6).

Barbotella ex gr. Omoliussi Orb. П — 413.

Barbotella ex gr. Grossocostata Rad. П — 96 (4).

Monodonta mamilla Andrzejovski. П — 412.

Dorsanum (Buccinum) duplicatum (Sow.). П — 273 (6, 8, 9, 11).

Dorsanum (Buccinum) opinabile (Koles.). П — 273 (5, 7, 10, 14).

Позднесарматское время.**Понтический регионрус.**

В фондах ЗОКМ хранятся ракушки моллюсков понта: *Pawivenus widhalmi* Sinz. П — 1 (77), с. Терпенье Мелитопольского района; *Viviparus ef. ochatinoides* desh. П — 1 (78), с. Терпенье; *Valvata* sp. П — 1 (79), с. Терпенье; *Hydrobia ef. novorossica* Sinz. П — 1 (80), с. Терпенье; породы: ракушняк Г — 537 (1 — 3), п. Камышеваха; известняк оолитовый Г — 54 (1), с. Ворошиловка Большетокмакского района; известняк ракушечник. Г — 154 (3), Запорожский железорудный комбинат; известняк Г — 23 (7), с. Терпенье.

Присоединившись к международной ассоциации по сохранению геологического наследия (ПроГЕО), Украина взяла на себя обязательство уделять больше внимания геологическим памятникам природы. Проблема изучения и охраны геологических памятников требует внимания как со стороны государственных, научных, общественных организаций, так и отдельных граждан [8, с. 37]. Пополняя фонды музея нам необходимо учитывать недостающие материалы по каждому геологическому памятнику области в отдельности, а также полноту отражения региональной стратиграфической шкалы.

Библиография

1. Стратиграфічні колонки // Державна геологічна карта України. Централь-ноукраїнська серія. Аркуші L – 36 – VI (Запоріжжя); L – 37 – I (Пологи). – К., 2004.
2. Барг И.М. Особенности миоценовых отложений южной Украины и методы их изучения. // Зб. наукових праць ІГН НАН України. – К., 2007. – С. 279 – 283.
3. Белокрыс Л.С. Сармат юга УССР // Стратиграфия кайнозоя северного Причерноморья и Крыма. Сб. научных работ ДГУ. – Днепропетровск, 1976. – С. 3 – 22.
4. Перелік територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення Запорізької області на 1. 01. 1999 рік / Рішення обласної Ради № 7 від 17. 08. 1999 р.
5. Манюк В.В. Онкоїдні тіла біогермів в верхньому сарматі північного Причерномор'я // Проблеми палеонтології та біостратиграфії протерозою і фанерозою України. Зб. наук. праць ІГН НАН України. – К., 2006. – С. 264 – 269.
6. Дукельский-Тесленко Ю.В. Миоценовая флора северного Приазовья. – Харьков, 1957. – 16 с.
7. Гапонов Е.А. Ископаемые диатомовые водоросли из сарматских слоев севера Таврической губернии // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – 1912. – Т. XXXIX. – 336 с.
8. Нікітіна А.О. Геологічний туризм як один з напрямків екологічного туризму // Зб. наукових праць ІГН НАН України. – К., 2006. – С. 35 – 38.

Деркач Т.Г.

Скам'янілі рештки міоцену з колекції ЗОКМ

Колекція скам'янілих решток з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею є складовою частиною геологічних пам'яток – національної спадщини України. В статті визначені основні геологічні пам'ятки області і знахідки міоцену з музейних фондів ЗОКМ та розподілені згідно регіональної стратиграфічної шкали неогенової системи.

Derkach T.G.

The petrified remains from Miocene in collection of Zaporozhe local history museum

The collection of petrified remains, which belongs to Zaporozhe local history museum, is the part of geological monuments-national heritage of Ukraine. The main geological monuments of the region and findings from museum stocks are described in this article. They are divided according to regional stratigraphic scale of neogenic system.

ИЗУЧЕНИЕ ПАЛИНОМОРФ ГРИБОВ В ПАЛИНОЛОГО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ (по материалам стоянки Большая Аккаржа в Северо-Западном Причерноморье)

Введение

Как известно, на протяжении длительного времени основными объектами палинологических исследований были пыльца и споры высших растений. Палиноморфы грибов (споры, конидии и гифы), нередко встречающиеся в палинологических препаратах, чаще всего просто игнорировались, очевидно, вследствие слабо разработанной методики их изучения. Однако, и в настоящее время изучение спор грибов, выделяемых совместно с пыльцой и спорами высших растений, пока не нашло широкого применения в практике как палеогеографических, так и археолого-палинологических исследований.

В западной литературе широко распространена точка зрения о том, что впервые возможность использования спор грибов для изучения стратиграфии кайнозойских отложений была аргументирована В.К. Элсиком [1]. Созданная им классификация спор грибов основана на морфологических особенностях формы, размеров, симметрии отверстия, наличии септ, типов орнаментации [2; 3; 4]. Действительно, его работы дали толчок к более углубленному изучению спор грибов из континентальных отложений и их применению в палеогеографических реконструкциях [5; 6; 7; 8]. Тем не менее, на год ранее первой публикации В.К. Элсик, в СССР вышла работа П.А. Попова [9], в которой описано большое количество таксонов спор грибов-паразитов, обитающих на стеблях, листьях и соцветиях различных растений. Выделены группы грибов, преобладающих на злаках, розоцветных, рогозовых и др. Н.О. Рыбакова [10], изучая голоценовые отложения на Северном Тянь-Шане, определила некоторые таксоны спор и отметила их важность при палеореконструкциях, основываясь именно на разработках П.А. Попова.

В последние годы появляется всё большее количество публикаций, посвященных спорам грибов, идентифицированных из отложений археологических стоянок, а также из торфяников, озёрных и субэральных отложений [11; 12; 13; 14]. Углубленными исследованиями К.М. Кларке [15] доказано, что различные методики химической обработки образцов для палинологического анализа не влияют на частоту встречаемости палиноморф грибов и на их сохранность в образцах. На археологических памятниках особое значение принадлежит спорам копрофильных грибов, которые встречаются непосредственно в копролитах. Споры грибов, развивающихся на органике, содержащейся в копролитах, могут рассматриваться также как копрофильные [13; 14].

Таким образом, в настоящее время общепризнано, что использование спор, гифов и плодовых тел грибов добавляет в палинологические реконструкции новую, иногда неожиданную и весьма значимую информацию [2; 16; 17]. Преимущества палиноморф грибов заключаются в следующем: во-первых, они состоят из резистентного полимера псевдохитина, который обеспечивает им хорошую сохранность; во-вторых, в субэаральных отложениях, как правило, наблюдается большая (по сравнению с пыльцой и спорами) концентрация палиноморф грибов; в-третьих, палиноморфы более информативны, исходя из ограниченной способности к переносу воздушными массами на большие расстояния; в-четвертых, споры копрофильных грибов, выявленных в ходе археологических исследований, содержат в себе важную дополнительную информацию относительно интерпретации памятников.

Район изучения

Стоянка Большая Аккаржа, с культурным слоем относительно хорошей сохранности, расположена в приморской части Украины и является одним из опорных и наиболее известных позднепалеолитических памятников всей степной зоны юга Восточной Европы от Нижнего Дона до Дуная и Прута (рис. 1). Эта стоянка хорошо изучена практически на всей площади сохранившегося культурного слоя [18, сс. 27 – 28; 19]. Кроме значительного числа археологических артефактов, на памятнике были найдены кости степного бизона (*Bison priscus*) и немногочисленные раковины моллюсков – *Helix vulgaris* и *Choudrula tridens* [20]. Радиоуглеродные датировки по костям бизонов определили абсолютный возраст стоянки – 18.760 ± 210 (Ki-11306), 19.055 ± 200 (Ki-11340) и 19.200 ± 200 (Ki-11307) лет назад [21]. Ранее опубликованные палинологические данные позволили нам

Рис. 1. Карта-схема расположения стоянки Большая Аккаржа

восстановить растительность позднего палеолита в регионе и на сопредельных территориях, подтвердить гипотезу И.В. Сапожникова [19] о сезонном характере стоянки, служащей временным убежищем для охотников на бизонов. В пользу сезонности этой стоянки свидетельствует отсутствие или незначительное количество пыльцы рудеральных и антропохорных растений, обычно присутствующих в культурных слоях в аномальных количествах в случаях долговременного пребывания людей на стоянках [22; 23]. Палинологические исследования, основанные на изучении пыльцы и спор высших сосудистых растений из большинства литологических горизонтов изученного разреза стоянки указывают на господство ксеротических холодных степей [24; 25]. Несмотря на обилие различных остатков грибов, встреченных в образцах совместно с пыльцой и спорами, до настоящего времени они не были проанализированы.

Итак, в данной работе представлены первые, во многом предварительные результаты по таксономическому определению спор грибов и статистической оценке их встречаемости из

сохранившихся мацератов образцов, отобранных И.В. Сапожниковым в 1991 году из стратиграфического разреза раскопа А [19].

Материалы и методы

Палинологические исследования спор грибов проводились по одному разрезу А в стоянке Большая Аккаржа (рис. 2). Под почвенно-растительным слоем (горизонт 0) сверху вниз прослеживаются четыре литологических горизонта (I – IV):

I. Чернозем – 0,0 – 0,7 м (H1).

II. Лессовидный суглинок серовато-желтого цвета – 0,7 – 1,0 м (W_3^2).

III. Лессовидный суглинок желтый с включениями карбонатов – 1,0 – 1,3 м (W_3^1).

IV. Погребенная почва красно-бурая с включениями карбонатов – 1,3 – 2,0 м (W_{2-3}).

Кремневые изделия встречались во «взвешенном» состоянии в I – III горизонтах. Однако, наибольшее количество кремневых артефактов выявлено в нижней части II-го горизонта, где было обнаружено несколько скопления костей бизонов (*Bison priscus*). На контакте горизонтов II и III найдены остатки линзовидного чуть углубленного очага, который фиксирует уровень дневной поверхности стоянки (рис. 2).

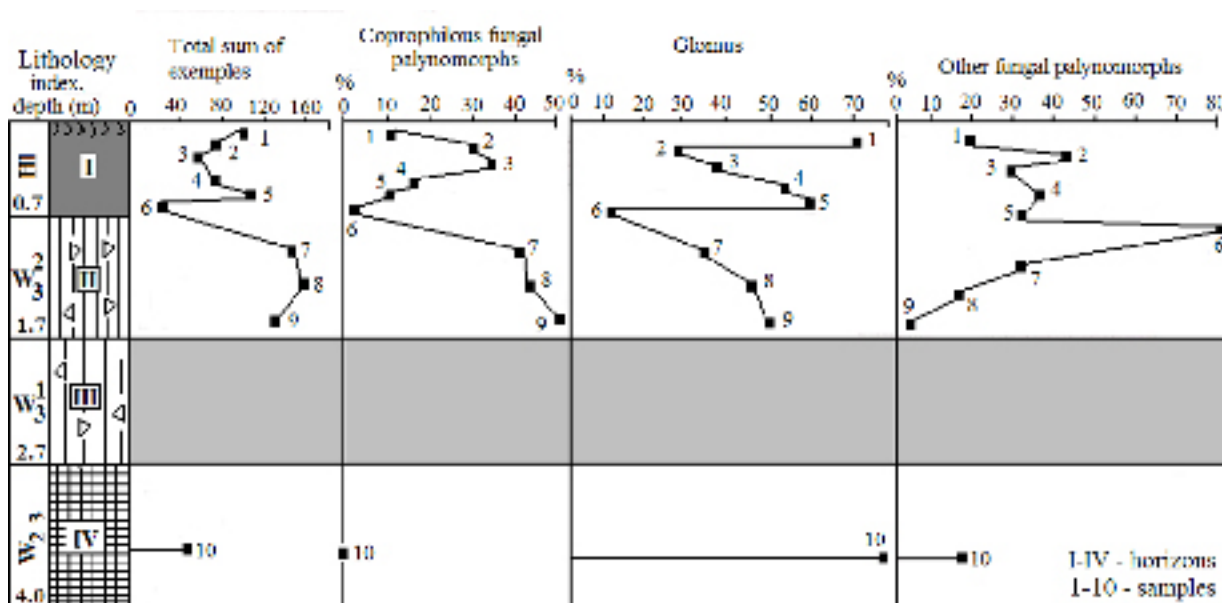

Рис. 2. Диаграмма процентного содержания спор грибов в разрезе стоянки Большая Аккаржа. В горизонте III споры грибов не были изучены.

В 1991 г. был проведен послойный отбор образцов с интервалом 10 см. Споры грибов были проанализированы в 10 образцах (рис. 2). Отобранные образцы были высушены в сушильном шкафу при температуре 60° С. Навески высушенных образцов (около 200 г) обрабатывались по общепринятой методике. Для увеличения концентрации палиноморф проводилось 6-часовое взбалтывание суспензии породы в тяжелой жидкости (водный раствор KI и CdI_2) по методике М.П. Гричук и соавторов [26]. Определение спор грибов проводилось согласно опубликованным данным [11; 13; 14].

Результаты и обсуждения

Палинологические результаты представлены на общей диаграмме (рис. 2). Полный список определенных таксонов спор грибов приведен в специальной таблице (табл. 1). На отдельной иллюстрации даны микрофотографии наиболее распространенных спор грибов, встреченных в изученных образцах (рис. 3).

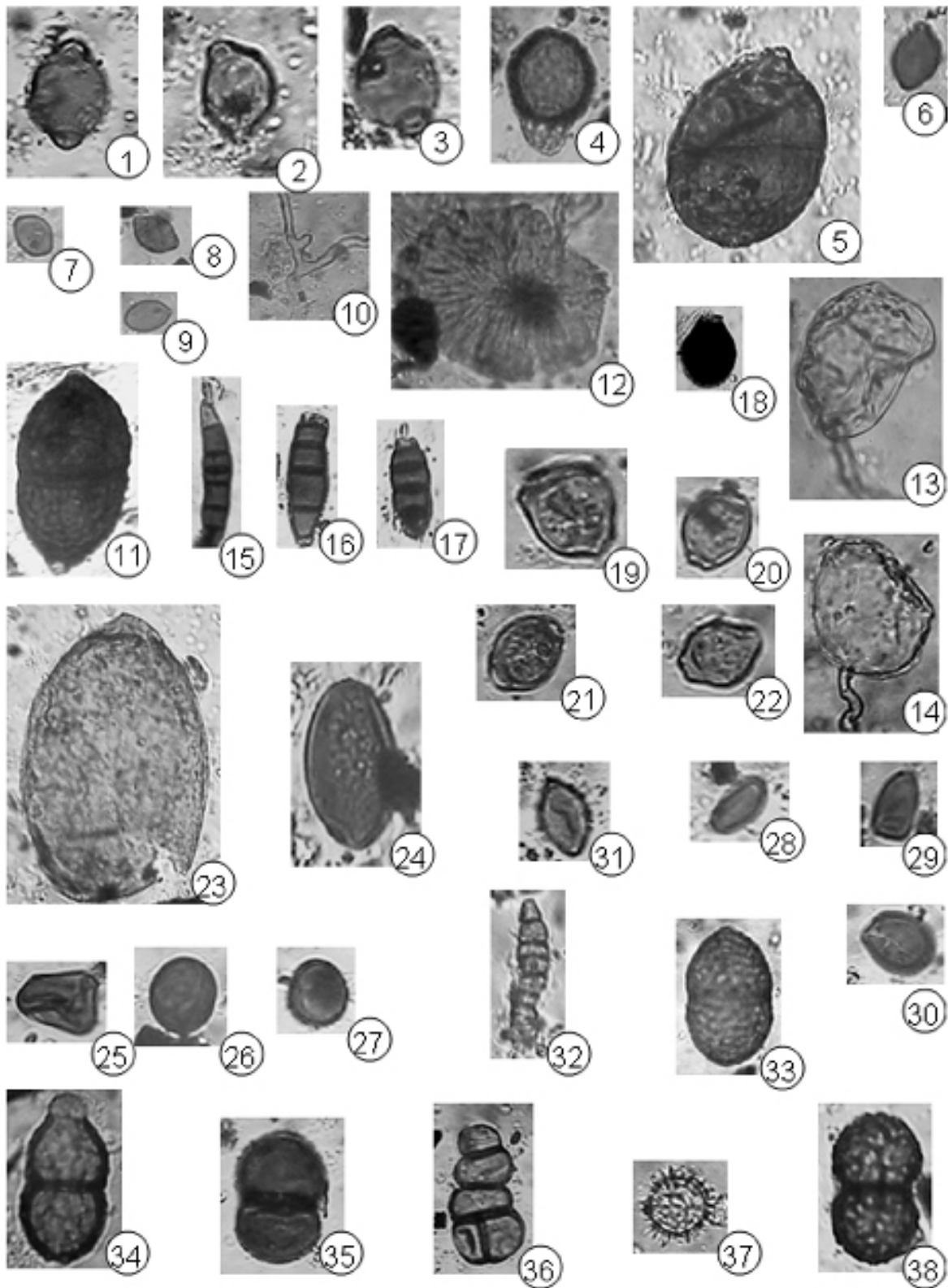

Рис. 3. Микрофотографии палиноморф грибов, обнаруженных в горизонтах I, II и IV стоянки Большая Аккаржа: 1 – 3 – *Apiosordaria*, 4 – *Apiosordaria verruculosa*, 5 – *Arnium*, 6 – *Cercophora*, 7 – 10 – *Chaetomium*, 10 – *Hyphopodia*, 11 – *Diporisorites*, 12 – *Fruitingbody*, 13 – 14 – *Glomus*, 15 – 17 – *Coryneum*, 18 – *Mucoraceae*, 19 – 22 – *Neurospora*, 23 – *Podospora*, 24 – *Pteridiosperma*, 25 – 26 – *Coniochaeta lignaria*, 28 – 30 – *Sporormiella*, 31 – *Sordaria*, 32 – *Helminthosporium*, 33 – 38 – палиноморфы, которые не были идентифицированы. Все объекты имеют увеличение

Имеющийся в наличии материал позволил провести характеристику из всех литологических горизонтов, за исключением горизонта III. Данный лессовый прослой, непосредственно подстилающий культурный слой стоянки, не был охарактеризован палиноморфами грибов, так как на момент исследований палинологические препараты оказались в плохом состоянии, а органические мацераты были полностью использованы при проведении палинологического анализа образцов в 1991 году.

Вследствие сказанного основной интерес был сосредоточен нами на отложениях II-го горизонта, сформировавшихся главным образом (исходя из приведенных выше абсолютных дат) во время максимума последнего (валдайского) оледенения. Палинологические данные из остальных горизонтов одного из разрезов Большой Аккаржи приведены в качестве сравнительного материала, что позволило определить разницу в ассоциациях спор грибов из данного горизонта с подстилающим (практически стерильным) IV-м горизонтом и перекрывающим I-м (голоценовым) горизонтом.

IV-й горизонт (гл. 140 – 170 см) соответствует дофинновскому времени ($W_{2-3'}$, interstadial) унифицированной схемы Украины [27]. В условиях более влажного и теплого, чем в настоящее время, климата преобладали степные ландшафты с участками лесостепей [28]. Разнообразие спор грибов весьма ограниченное (табл. 1). Всего определено 3 таксона. Абсолютно преобладают споры *Glomus (Rhizophagites)*, которые являются показателем развития эрозионных процессов в условиях преобладания открытых ландшафтов и относительно сухого климата. О спорах *Glomus*, как об индикаторе активных эрозионных процессов, писал целый ряд авторов [29; 30]. *Diporisorites* – споры неясной биологической принадлежности. Редкие находки спор грибов *Neurospora*, которые развиваются чаще всего на обугленных частях растений, непосредственно указывают на наличие на стоянке кострищ. Данный вывод подтверждается часто встречающимися обугленными частичками растений различных контуров и размеров (преимущественно прямоугольных, угловатых, слегка округленных). Длина самых крупных из них не превышает 13 – 18, а ширина – 8 – 10 μm (микрон).

II-й горизонт (глубина залегания 75 – 100 см) соответствует позднему этапу поздневалдайского оледенения, который характеризовался более холодным и континентальным климатом, чем предыдущие этапы. Преобладали ксеротические степи. Отсутствие ели, присутствие эфедры, дифазиума, значительное содержание полыни являются бесспорными показателями более аридного, чем в предыдущем этапе, климата [28]. Небольшое содержание (около 4 %) пыльцы рудеральных растений, обнаруженной в культурном слое может свидетельствовать об относительно непродолжительном времени обитания на стоянке, что подтверждается также преобладанием среди палеонтологических остатков костей, принадлежащих особям половозрелых самцов бизонов [25].

В этом слое были обнаружены многочисленные (124 – 156 экземпляров) и разнообразные (12 – 16 идентифицированных таксонов) споры грибов (табл. 1; рис. 2). Наиболее представительными являются споры копрофильных грибов (39,3 – 49,2 %). Относительно многочисленны *Apiosordaria*, *Chaetomium*, *Coniochaeta lignaria*, *Sporormiella Sordaria*. Другие споры копрофильных грибов встречаются реже и спорадически, это – *Arnium*, *Cercophora*, *Podospora*, *Pteridiosperma*. Все вышеуказанные споры грибов с преобладанием копрофильных или dung-inhabiting грибов были идентифицированы на различных архео-

логических памятниках Нидерландов: романского периода, бронзового века, на местонахождениях останков мамонтов позднепалеолитических стоянок [12; 13], а также в поверхностных пробах одного пастбища на восточном побережье Канады [14].

Постоянно встречались споры *Neurospora*, развивающиеся на обугленных частях древесины и являющиеся хорошим индикатором наличия кострищ и очагов на археологических стоянках. Присутствие значительного числа спор *Glomus* может быть свидетельством развития активных эрозионно-аккумулятивных процессов в условиях холодного и континентального климата последнего ледникового в окрестностях стоянки. Интересно отметить присутствие других спор грибов, которые в культурном слое составляют от 2,4 до 29,0 %. Среди них отмечены редкие плесневые грибы: *Diplodia*, *Mycosphaerella*, *Mucoraceae*.

Горизонт (глубина 0,0 – 75 см) соответствует времени голоцена. Небольшое количество проанализированных образцов в этом горизонте позволило нам лишь в общих чертах охарактеризовать различные этапы изменения растительности послеледникового периода, связанные как с климатическими изменениями, так и с развитием хозяйственной деятельности населения этого региона на протяжении всего голоцена [28].

При расчленении голоцена и характеристике различных этапов изменения климата мы следуем схеме Блитте-Сернандера и разработкам М.Ф. Веклича [31]. Общая характеристика изменения растительности по палинологическим данным в районе Большая Аккаржа на протяжении голоцена была представлена С.И. Медяник и И.В. Сапожниковым [28].

В пребореальном и бореальном периодах (гл. 50 – 75 см) улучшение климатических условий после оледенения способствовало некоторому расширению ареала лесной растительности, появились некоторые широколиственные породы, но преобладали сосна и береза. Сократилась роль ксеро-галофильной растительности и возросло мезофильное разнотравье. Однако, преобладание среди спор грибов *Glomus* является показателем довольно активных эрозионно-аккумулятивных процессов в условиях преобладания открытых ландшафтов степей. Копрофильные грибы в заметном количестве (12,5 – 14,7 %) представлены *Chaetomium*, *Coniochaeta lignaria*, *Sporormiella*. Их присутствие хорошо соотносится с относительным увеличением пыльцы рудеральных растений (*Polygonum aviculare*, *Convolvulus*, *Plantago major*, *Solanum nigrum*), свидетельствующих о посещении этого места древними людьми.

В атлантическом, более теплом и влажном периоде, (гл. 40 – 50 см) произошло увеличение содержания пыльцы широколиственных древесных растений (граб, дуб, липа). Значительное потепление и увлажнение климата способствовали распространению мезофильного разнотравья и уменьшению доли ксерофильных трав. Значительно сокращается относительное количество спор *Glomus*, связанное с ослаблением эрозионной деятельности в условиях большей облесённости и задернованности окружающей стоянку местности. Увеличенное содержание спор копрофильных грибов (до 38,5 %): *Apiosordaria*, *Chaetomium*, *Coniochaeta*, *Sordaria*, *Sporormiella* снова совпадает с увеличенным содержанием пыльцы рудеральных растений, указывающим на наличие в этой местности поселений людей.

Предположительно, к суббореальному и субатлантическому периодам мы относим отложения (гл. 0 – 40 см), сформировавшиеся от 4,6 тыс. лет назад

до современности. Тогда произошло некоторое похолодание климата, и его относительная аридизация. Сократился ареал лесостепной зоны, возросла роль ксерофильных трав, усилились эрозионные процессы. Еще большую роль, очевидно, стал играть антропогенный фактор, повлиявший на усиление эрозионных процессов, индикатором чему может служить увеличение числа спор *Glomus*. Уменьшение таксономического разнообразия трав, присутствие рудеральных растений, и даже находки пыльцы средиземноморских интродуцентов, таких как серебристый лох (*Elaeagnus*), являются, на наш взгляд, явными свидетельствами антропогенного преобразования среды обитания. О непосредственной близости человека к стоянке могут свидетельствовать споры копрофильных грибов (12,0 – 30,0 %): *Apiosordaria*, *Chaetomium*, *Coniochaeta lignaria*. Постоянно встречаются споры грибов-паразитов злаков *Helminthosporium* и спор *Coryneum*, обитающих на живых и отмерших листьях многих древесных и кустарниковых растений. О наличии кострищ в этом районе свидетельствуют споры *Neurospora* и многочисленные обугленные микрочастички растений.

Таблица 2, в которой мы приводим основные характеристики различных палиноморф грибов из опубликованных работ, может быть использована при палеореконструкциях, которые основаны на палиноморфах грибов. Особое внимание было уделено распространению палиноморф копрофильных грибов, чаще иных встречающихся в культурных слоях археологических памятников. Микрофотографии палиноморф грибов (рис. 3) являются не только иллюстративным материалом, дополняющим банк данных о палиноморфах грибов в археологических раскопах, но и могут служить в качестве сравнительного материала при уточнении таксономического положения палиноморф для микологов и палеоэкологов.

Выводы

Приведенные данные по изучению спор грибов в позднепалеолитическом и голоценовом горизонтах в разрезе позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа показывают их большое таксономическое разнообразие и широкое распространение. Они принадлежат грибам, распространяющимся в копролитах, на копролитах (dung-inhabiting), грибам-паразитам, миккорризным, а также плесневым грибам. К сожалению, не все палиноморфы грибов были идентифицированы, что связано с пока еще ограниченным числом публикаций, посвященных использованию этих палиноморф для палеореконструкций.

Споры грибов из дофинновской погребенной почвы (горизонт IV) немногочисленны и однообразны (3 таксона). Здесь преобладают споры миккорризных грибов *Glomus*, свидетельствующие о преобладании открытых ландшафтов и активной эрозионной деятельности в условиях относительного сухого и континентального климата.

Во II-м горизонте (культурном слое), который соответствует максимуму позднепалеолитического оледенения, значительно увеличивается таксономическое разнообразие спор грибов (12 – 16 таксонов). Наиболее разнообразны и многочисленны копрофильные грибы, свидетельствующие о присутствии на стоянке человека. Постоянно присутствуют споры грибов *Neurospora*, развивающихся на обугленных древесных остатках. Значительное содержание спор *Glomus* указывает на интенсивную эрозионную деятельность в регионе из-за слабой задернованности почв, а также на преобладание эоловых процессов в условиях очень холодного и континентального климата.

В голоценовом горизонте таксономическое разнообразие спор грибов сокращается (5 – 10 таксонов). Резко уменьшается встречаемость спор копрофильных грибов. Содержание спор *Glomus* колеблется, завися, очевидно, от климатических колебаний в голоцене (преимущественно, изменения в атмосферных осадках), влияющих на активность эрозионных процессов. Увеличивается разнообразие спор паразитических грибов на злаковых и других растениях, ряда видов, развивающихся на живых и отмерших листьях растений (*Diplodia*, *Helminthosporium*, *Coryneum*, *Mycosphaerella*), а также других спор грибов, которые пока не были идентифицированы.

Следует отметить, что представленные результаты носят предварительный характер, но могут быть существенно расширены в будущем, базируясь на анализе новой литературы по таксономии грибов, их биологических особенностях, экологии, ареалах распространения и т. д. Тем не менее, уже сейчас они имеют не только практический, но и методический характер, показывая перспективность развития данного направления при проведении палинологических исследований на разнообразных и разновременных археологических памятниках.

Библиография

1. Elsik W.C. Palynology of a Paleocene Rockdale lignite, Milam County, Texas. I. Morphology and taxonomy // *Pollen et Spores* – 1968. – Vol. 10. – N. 2. – P. 265 – 314.
2. Elsik W.C. Microbiological degradation of sporopollenin // *Sporopollenin*. J. Brooks et al. (eds.). – New York, 1971. – P. 480 – 511.
3. Elsik W.C. Microscopic fungal remains and Cenozoic palynostratigraphy // *Geoscience and Man*. – 1976. – Vol. XV. – P. 115 – 120.
4. Elsik W.C. Annotated Glossary of fungal palynomorphs. AASP Contributions Series. – 1983. – Vol. 11. – 35 p.
5. Pirozinski K.A. Fungal spores in fossil records // *Palaeopalynology*. 4, Biol. Mem. – 1976. – Vol. 1, n.1/2. – P. 104 – 120.
6. Jarsen D.M., Elsik W.C. Fungal palynomorphs recovered from recent River deposits, Luangwa Valley, Zambia // *Palynology*. – 1986. – Vol. 10. – P. 35 – 60.
7. Taylor T.N., Osborn J.M. The importance of fungi in shaping the Paleoecosystem // *Review of Palaeobotany and Palynology*. – 1996. – Vol. 90. – №. 3/4. – P. 249 – 262.
8. Kalgutkar R.M. Paleogene fungal palynomorphs from Bonnet Plume Formation, Yukon Territory // *Contributions to Canadian Paleontology, Geological Survey of Canada, Bulletin*. – 1993. – Vol. 444. – P. 51 – 105.
9. Попов П.А. Микроскопические грибы как объект палинологических исследований // *Микология и фитология*. – 1967. – № 1. – С. 158 – 163.
10. Рыбакова Н.О. Палинологические исследования отложений подпрудных озер юго-западного Тянь-Шаня // *Позднекайнозойская история озер СССР*. – Новосибирск, 1982. – С. 88 – 94.
11. van Geel B. Application of fungal and algal remains and other microfossils in palynological analysis // *Handbook of Holocene Palaeoecology and Palaeohydrology*. B.E. Berglund (ed.). – Chichester, 1986. – P. 497 – 505.
12. van Geel B., Buurman J., Brinkkemper O., Schelvis J., Aptroot A.; van Reenen G.B.A., Hakbijl T. Environmental reconstruction of a Roman Period settlement site in

Uitgest (The Netherlands) with special referentes to coprophilous fungi // Journal of Archaeological sciences. — 2003. — Vol. 30. — P. 873 — 883.

13. van Geel B., Aptroot A. Fossil ascomycetes in Quaternary deposits // Nova Hedwigia. — 2006. — Vol. 82 (3 — 4). — P. 313 — 329.

14. Graf M.T., Chmura G.L. Development of modern analogous for natural, mowed and grazed grasslands, using pollen assemblages and coprophilous fungi // Review of Palaeobotany and Palynology. — 2006. — Vol. 141. — P. 139 — 149.

15. Clarke C.M. Differential Recovery of fungal and algal palynomorphs versus embryophyte pollen and spores by three processing techniques // Aspects of Archaeological palynology: Methodology and Applications. AASP contr. — 1994. — Ser. № 9. — P. 53 — 62.

16. Gooday G.W. Biogenesis of sporopollenin in fungal cell walls // (Eds.): The fungal spore, Morphogenetic controls. G.Turian, H.R. Hohl (eds.). — New York, 1981. — Vol. 4. — P. 487 — 505.

17. Traverse A. Paleopalynology — Boston, 1988. — 600 p.

18. Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. // САИ. — 1964. — Вып. А 1 — 5. — 54 с.

19. Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины — К., 2003. — 304 с.

20. Секерская Е.П. Фаунистический комплекс поселения Большая Аккаржа: по материалам раскопок 1988 — 1993 годов // Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. — К., 2003. — С. 286 — 288.

21. Djindjian F., Sapozhnikov I., Stepanchuk V., Sapozhnikova G. Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area // IV Symposium de Prehistoria de la Cueva de Nerja «La Cuenca mediterranea durante el Paleolitico Superior 38.000 — 10.000 anes» // J.S.S. Torti et al. (eds.). — Nerja, 2006. — P. 46 — 59.

22. Медяник С.И., Сапожников И.В. Палеогеографические условия позднелеолитической стоянки Большая Аккаржа // Известия АН Республики Молдова. Биол. и хим. науки. — 1992. — № 3. — С. 66 — 69.

23. Медяник С.И. Результаты палинологического анализа образцов, отобранных на стоянке Большая Аккаржа в 1986 и 1990 годах // Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. — К., 2003. — С. 280 — 286.

24. Medjanik S., Sapozhnikov I. The Upper Palaeolithic site Bolshaya Akkarzha: palynological records and palaeoenvironmental reconstruction // Polen. — 2004. — Vol. 14. — P. 561 — 562.

25. Medeanic S., Sapozhnikov I.V. The Late Palaeolithic bison hunter site Bolshaya Akkarzha in the environment of the South-Eastern Europe // Eurasian Prehistory. — 2006. — Vol. 4 (1 — 2). — P. 87 — 98.

26. Гричук М.П., Шумова Г.М., Шипорина И.А. О применении нового метода выделения пыльцы из плейстоценовых лессовых и глинистых отложений // Вестник МГУ, сер. географ. — 1967. — № 3. — С. 87 — 89.

27. Сапожников И.В. Хроностратиграфическое обоснование для общей и региональных периодизаций позднего палеолита Евразии // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2004. — № 3. — С. 2 — 11.

28. Медяник С.И., Сапожников И.В. Природная среда обитания древнего человека на юго-западе Восточной Европы в позднем палеолите (по данным

палинології стоянки Большая Аккаржа и опорных разрезов) // *Stratum plus*. – 2003 – 2004. – № 1. – С. 454 – 466.

29. Limaye R.B., Kumaran K.P.N., Nair K.M. & Padmaiai D. Non-pollen palynomorphs as potential palaeoenvironmental indicators in the Late Quaternary sediments of the west coast of India // *Current Science*. – 2007. – Vol. 92(10). – P. 1370 – 1382.

30. Cordazzo C.V., Stümer S.L. Ocorrência de fungos micorrízicos arbusculares em *Panicum racemosum* (P.Beav.) Spreng (Poaceae) em dunas costeiras do extremo sul do Brasil // *Atlántica*. – 2007. – Vol. 29 (1). – P. 65 – 68.

31. Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. – К., 1987. – 190 с.

Медяник С.І., Сапожников І.В.

ВИВЧЕННЯ ПАЛІНОМОРФ ГРИБІВ У ПАЛІНОЛОГО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (за матеріалами стоянки Велика Аккаржа в Північно-Західному Причорномор'ї)

На основі палинологічного вивчення 10 зразків з геологічного розрізу пізньопалеолітичної стоянки Велика Аккаржа були визначені різноманітні та численні палиноморфи грибів (спори, гіфи, плодові тіла). Їхня таксономічна різноманітність і репрезентативність варіюють у різних літологічних розрізах. Найбільш різноманітні палиноморфи грибів, в тому числі спори копрофільних видів, були встановлені у другому горизонті, в якому знаходився культурний шар. Таксономічна різноманітність і частота трапляємості палиноморфів грибів-паразитів (*Helminthosporium*, *Coryneum*) і ряду інших спор, поки не ідентифікованих. Переважання спор *Glomus* свідчить про активні ерозійні процеси біля стоянки, де переважали відкриті трав'янисті краєвиди сухих степів.

Medeanic S.I., Sapozhnikov I.V.

STUDYING ON FUNGAL PALYNOMORPHS IN ARCHAEOLOGIC-PALINOLOGIC RESEARCHES (on materials of Bolshaya Akkarzha site in Northwest Black Sea coast)

Based on palynological study of 10 samples from the upper palaeolithic site Bolshaya Akkarzha, the various and numerous fungal palynomorphs (ascospores, hyphnodopodia and fruitbodies) were identified. The taxonomic diversity and representativity are varying in horizons. The most diverse fungal palynomorph taxons of ascospores of coprophilous fungi were established in the second litological horizon (cultural layer). The frequencies and taxonomic variety of fungal palynomorphs significantly decrease in Holocene sediments, but increase role of palynomorphs of fungi-parasites (*Helminthosporium*, *Coryneum*) and other indefinite. The predominance of *Glomus* is evidence for active erosive processes in the region where open xerophilous grasslands predominated.

Key words: Fungal palynomorphs, archaeological site, Upper Palaeolithic and Holocene.

Таблица 1. Палиноморфы грибов и их процентные содержания в образцах из горизонтов стоянки Большая Аккаржа

Таксоны палиноморф грибов	Номера образцов									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Holocene (I)						W ₃ ² (II)			W ₂₋₃ (IV)
<i>Apiosordaria</i>	–	1.4	3.8	–	–	–	5.5	11.6	10.5	–
<i>Arnium</i>	–	–	–	–	–	–	–	1.9	1.6	–
<i>Cercophora</i>	–	–	–	–	–	–	3.4	1.3	0.8	–
<i>Chaetomium</i>	10.0	8.5	11.5	6.7	5.8	–	20.7	9.6	24.2	–

<i>Coniochaeta lignaria</i>	2.0	20.0	11.5	8.0	–	–	5.6	10.3	4.8	–
<i>Didimosphaeria</i>	–	2.9	3.8	2.7	–	4.0	1.4	2.6	–	–
<i>Diplodia</i>	1.0	4.2	1.9	–	–	4.0	0.8	–	–	–
<i>Diporisorites</i>	1.0	5.7	–	1.3	4.8	16.0	9.7	1.3	0.8	4.2
<i>Glomus</i>	70.0	28.6	38.5	53.3	57.7	52.0	31.7	44.9	48.4	83.3
<i>Helminthosporium</i>	4.0	1.4	5.8	1.3	–	–	–	–	–	–
<i>Mucoraceae?</i>	1.0	–	–	–	–	–	0.7	0.6	–	–
<i>Mycosphaerella</i>	–	–	–	–	1.9	4.0	0.8	0.6		
<i>Neurospora</i>	1.0	–	5.8	–	–	4.0	9.0	4.5	1.6	4.2
<i>Podospora</i>	–	–	–	–	–	–	–	2.6	1.6	–
<i>Pteridosperma</i>	–	–	–	–	–	–	–	1.3	–	–
<i>Sordaria</i>	–	–	3.8	–	–	–	0.8	0.6	0.8	–
<i>Sporormiella</i>	–	–	5.8	–	1.0	–	6.9	1.3	4.9	–
<i>Fruit body</i>	1.0	5.7	–	–	–	–	–	–	–	–
Неопределённые палиноморфы	9.0	21.6	7.8	26.7	28.8	16.0	3.0	5.0	–	8.3
Общее количество палиноморф	100	70	52	75	104	25	145	156	124	48
Общее количество идентифицированных таксонов	9	9	10	6	5	6	13	16	12	3

Таблица 2. Палиноморфы грибов, имеющие значение для палеореконовструкций при изучении археологических памятников (составлена по: van Geel *et al.* 1983; van Geel *et al.* 2003; van Geel, Aptroot 2006; Cordazzo, Stürmer 2007).

Палиноморфы грибов	Находки в археологических местонахождениях	Происхождение, распространение
1	2	3
<i>Apiosordaria verruculosa</i> (<i>sin. Tripterospora</i>)	В археологических слоях Бронзового века в Нидерландах	Развиваются на листьях отмерших растений и в навозе (копрофильные грибы)
<i>Arnium</i>	В почвенных образцах из слоёв Романского периода в Нидерландах	Копрофильные грибы
<i>Cercophora</i>	Часто встречается в различных культурных слоях в аномальных количествах, свидетельствуя о большом количестве животных или об их одомашнивании (Нидерланды)	Копрофильные грибы, или грибы, развивающиеся на разлагающейся древесине
<i>Chaetomium</i>	В культурных слоях археологических стоянок (Важный индикатор)	Грибы, участвующие в разложении древесины, различных растительных и животных остатков (шкура, кожа) и в навозе (копрофильные)

1	2	3
<i>Coniochaeta lignaria</i>	В слоях, свидетельствующих о плотных поселениях соответствующих романскому периоду в Нидерландах (dense settlement in the Netherlands)	Развиваются в навозе (копрофильные) и на древесине отмерших растений
<i>Glomus</i>	Показатель эрозии в почвах, встречается часто в слоях эолового происхождения	Открытые пространства, усиление эрозии, климат более сухой и континентальный в позднем плейстоцене
<i>Neurospora</i>	Торфяники с обугленными растениями (Нидерланды)	Развиваются на обугленной древесине
<i>Podospora</i>	Слои с останками мамонтов и грызунов (Нидерланды)	Копрофильные грибы, субстрат – навоз животных
<i>Pteridiosperma</i>	Бронзовый век (Нидерланды)	Копрофильные грибы (субстрат – навоз)
<i>Sordaria</i>	Обычны в культурных слоях археологических стоянок	Копрофильные грибы
<i>Sporormiella</i>	Обычны в культурных слоях археологических стоянок, в которых встречается большое число различных фаунистических остатков	Копрофильные грибы

Тесленко Д.Л., Фаныгин Ю.Ю.

КАМЕННЫЕ ЗАКЛАДКИ НА СУРСКОМ ОСТРОВЕ (по материалам исследований А.В. Бодянского в 1946 г.)

Остров Сурской, ныне скрытый водами озера им. Ленина, располагался в 18 км к югу от г. Днепропетровска, ближе к высокому правому берегу Днепра. Остров имел вытянутую по оси С – Ю форму, его длина в 1946 г. составляла 3 км, ширина – 1 км, наивысшая точка – 8 м над уровнем реки – находилась напротив устья р. Суры. На левом берегу, к востоку от острова, расположена балка Яцева, а несколько выше по течению – остров Песчаный. Южную часть Сурского острова пересекает Сурской порог, образующий в узкой протоке к западу от острова Сурскую забору (рис. 1, 1).

Геологическую основу острова составляет среднезернистый гранит серого и розового цвета, перекрытый наслоениями глины и суглинка. Верхняя часть аллювиальных отложений представлена желтым песком и темным гумусированным грунтом. При геологическом исследовании острова, проведенном в конце XIX в. А.В. Гуровым выходы кристаллических пород на поверхность обнаружены не были [1, сс. 15 – 16]. По сведениям А.В. Бодянского, до затопления остров был покрыт разнообразной растительностью, свободные от деревьев участки использовались жителями с. Волосское для возделывания огородных культур [2, с. 4].

В результате пребывания острова в 1933 — 1941 гг. под водой растительность была уничтожена, а последующие паводки серьезно нарушили почвенный слой. Подвергшись такому воздействию, остров утратил 1 — 1,5 м высоты, существенно уменьшилась песчаная коса на его южной оконечности, а в северной части обнажилась кристаллическая основа. Очевидно, этими изменениями обусловлены несоответствия картографического материала начала XX в. и ситуационных планов в отчетной документации и публикациях [2, план 1; 3, с. 162, рис. 1]. В свою очередь, гидрогенные воздействия способствовали обнаружению памятников археологии на Сурском острове и упростили их дальнейшее исследование.

Начало изучения памятников археологии на Сурском острове связано с деятельностью Днепрогэсовской экспедиции Наркомпроса УССР. В 1931 г. остров был осмотрен В.А. Гринченко, который обнаружил здесь следы неолитического поселения [4, с. 42]. Раскопки памятника не производились.

Возможность дальнейшего археологического изучения Сурского острова появилась после разрушения в 1941 г. плотины Днепрогэса. В 1942 г. А.В. Бодянский обследовал остров и собрал около 700 кремневых изделий и отщепов на открытой им стоянке раннемезолитического времени. Для археологических раскопок памятника условий не было — соответствующие оккупационные учреждения интересовались, в первую очередь, исследованиями черняховских памятников. Согласно отчетным данным, после войны коллекция мезолитических материалов была передана, при посредничестве В.Н. Даниленко, в Институт археологии АН УССР.

Послевоенными разведками на Сурском острове были выявлены также несколько пунктов с культурным слоем неолитического времени и пять групп каменных закладок. В 1946 г. Е.Ф. Лаговойской и В.Н. Даниленко исследовались каменные закладки в «прохвостье» — южной части острова [2, с. 6; 3, сс. 162 — 163; 5, с. 44, рис. 15, с. 88, рис. 58; 6, с. 18]. В свою очередь, А.В. Бодянский раскопал группу из четырех закладок в восточной части острова, в 1 км к северу от Сурского порога. Их введению в научный оборот и посвящена настоящая публикация*.

Данная группа каменных закладок находилась на площади третьей неолитической стоянки, уже исследованной В.Н. Даниленко к моменту раскопок [2, с. 7]. Закладки располагались «цепочкой» вдоль оси С — Ю (рис. 1, 1), расстояние между ними было различным. Основным строительным материалом служили полуокатанные обломки гранита, сохранившие разнообразную естественную форму. Камни укладывались обычно в один ряд непосредственно на древнюю дневную поверхность острова — супесь темно-желтого цвета, и частично перекрывались перемешанным темным грунтом. Размеры камней варьировали от 0,1 х 0,12 х 0,15 м до 0,2 х 0,3 х 0,5 м. По мнению автора раскопок с рассматриваемой группой сооружений связано погребение, обнаруженное к северу от закладки 1.

Погребение № 1 находилось на расстоянии 11 м к северу от периферии закладки 1. На склоне террасы, на желтой поверхности обнаружено темное пятно прямоугольной с закругленными углами формы. Погребальная яма, размером 1,11 х 0,74 х 0,2 — 0,3 м, вытянута по оси В — З, заполнена темно-серой гумусированной супесью. Стены незначительно сужаются ко дну.

Скелет ребенка плохой сохранности. Восстанавливается скорченное на спине положение погребенного и его ориентировка на ЗСЗ. Порошком охры на

* Описание материала подается ниже по отчетной документации, нами, естественно, несколько изменен стиль дневника, иллюстрации приведены в соответствии с общепринятыми сегодня нормами.

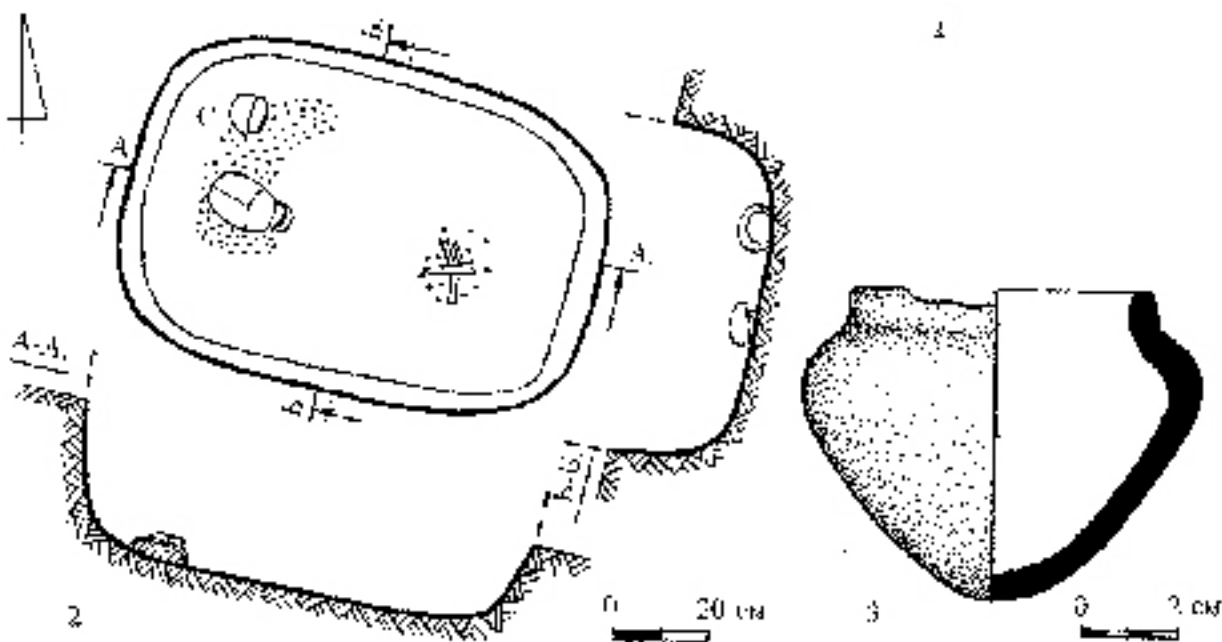
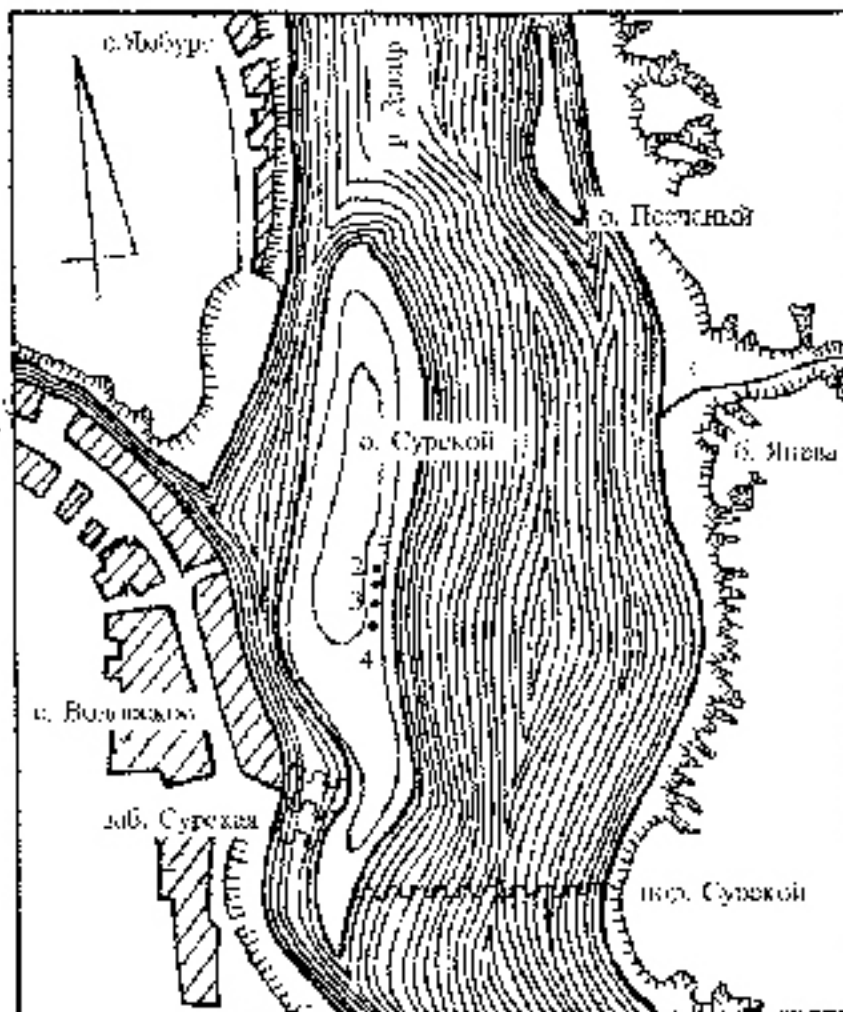

Рис. 1. План Сурского острова и ямное погребение вне закладок: 1 – ситуационный план закладок (по карте 1912 г.); 2 – общий план и разрезы п. 1; 3 – сосуд из п. 1.

дне ямы нанесена широкая полоса, протянувшаяся от черепа к северной стенке. Такая же охра зафиксирована у костей ног (рис. 1, 2). В 0,12 м слева от черепа на боку устьем к ВЮВ лежал лепной округлодонный горшок с коротким прямым венчиком, высоким плечом и яйцевидным туловом. Черепок в изломе черный, в тесте заметна примесь дресвы. Высота сосуда — 5,5 см, диаметр венчика — 5,5 см, корпуса — 7 см (рис. 1, 3).

Закладка 1 сооружена из камней на склоне террасы на древнем горизонте. В плане округлой формы диаметром 7,3 м. В северо-западной части прослежены своеобразные «ворота», выложенные в один-два камня. В центре закладки с незначительным смещением к западу автором раскопок зафиксирована достройка, размером 2,5 x 2 x 0,6 м, представлявшая собой наброску из камней, часть которых была установлена вертикально (рис. 2, 1). Выяснилось, что данная конструкция углублена в древний горизонт, ее размер уменьшился до 1,45 x 1,25 м. При разборке камней обнаружены остатки разрушенного погребения — согнутые в коленном суставе кости конечности человека. Положение и ориентировка скелета не восстанавливаются. В полевой документации данному погребению был присвоен № 1.

Погребение № 2 обнаружено под каменной наброской. Яма заполнена камнями, три из которых, установленные вертикально у стен, отличались большими размерами (от 0,2 x 0,3 x 0,5 м до 0,25 x 0,5 x 0,82 м). Южная стена покатая, северная — вертикальная с небольшим подбоем. Форма ямы — овальная, длина — 1,8 м, ширина — 1,4 м, глубина 0,4 — 1 м. Дно ровное.

Плохо сохранившийся скелет взрослого человека находился в скорченном положении на левом боку, черепом к В (рис. 2, 2). На месте грудного отдела у нижней челюсти устьем вверх стоял лепной глиняный сосуд баночной формы с закругленным краем венчика и плоским дном без закраины. Поверхность серо-желтого цвета, черепок в изломе черный, в тесте примесь песка. Высота сосуда — 6,6 см, диаметр устья — 10,2 см, дна — 6 см (рис. 2, 4).

Погребение № 3 находилось в 0,3 м к северу от погребения 2. Непосредственно под камнями была зафиксирована яма длиной 2,4 м и шириной 1,7 м, прямоугольной с закругленными углами формы, ориентированная вдоль оси В — З. Восточная стена ее закруглена, в темном заполнении наблюдались прослойки желтого песка и крупницы охры. Глубина ямы у западной стенки — 1 м, у восточной — 0,5 м. Стены ямы сужаются к ровному дну. В западной стене могилы, в северо-западном и юго-западном углах зафиксированы две ямы, диаметром 0,2 м и глубиной 1 м, заполненные темной гумусированной супесью. По мнению А.В. Бодянского, ямы оставлены деревянными столбами, поддерживавшими перекрытие в виде «двускатной крыши». Частью конструкции являлись пазы, прослеженные в северной и южной стенках у дна. Последние использовались, согласно дневнику, как упор для досок «крыши».

На дне, посыпанном красной охрой в порошке, находился практически полностью истлевший скелет взрослого. Сохранившиеся «in situ» череп и кости нижних конечностей свидетельствуют о скорченном на спине положении погребенного и его западной ориентировке. Справа от черепа на дне красной охрой нанесена полоса длиной 0,3 м и шириной 0,12 м (рис. 2, 4).

А.В. Бодянский связывал сооружение закладки с погребением № 3 ямной культуры. По его мнению, в результате устройства погребений №№ 1 и 2 закладка была частично разрушена и в дальнейшем перестроена [2, сс. 39 — 40].

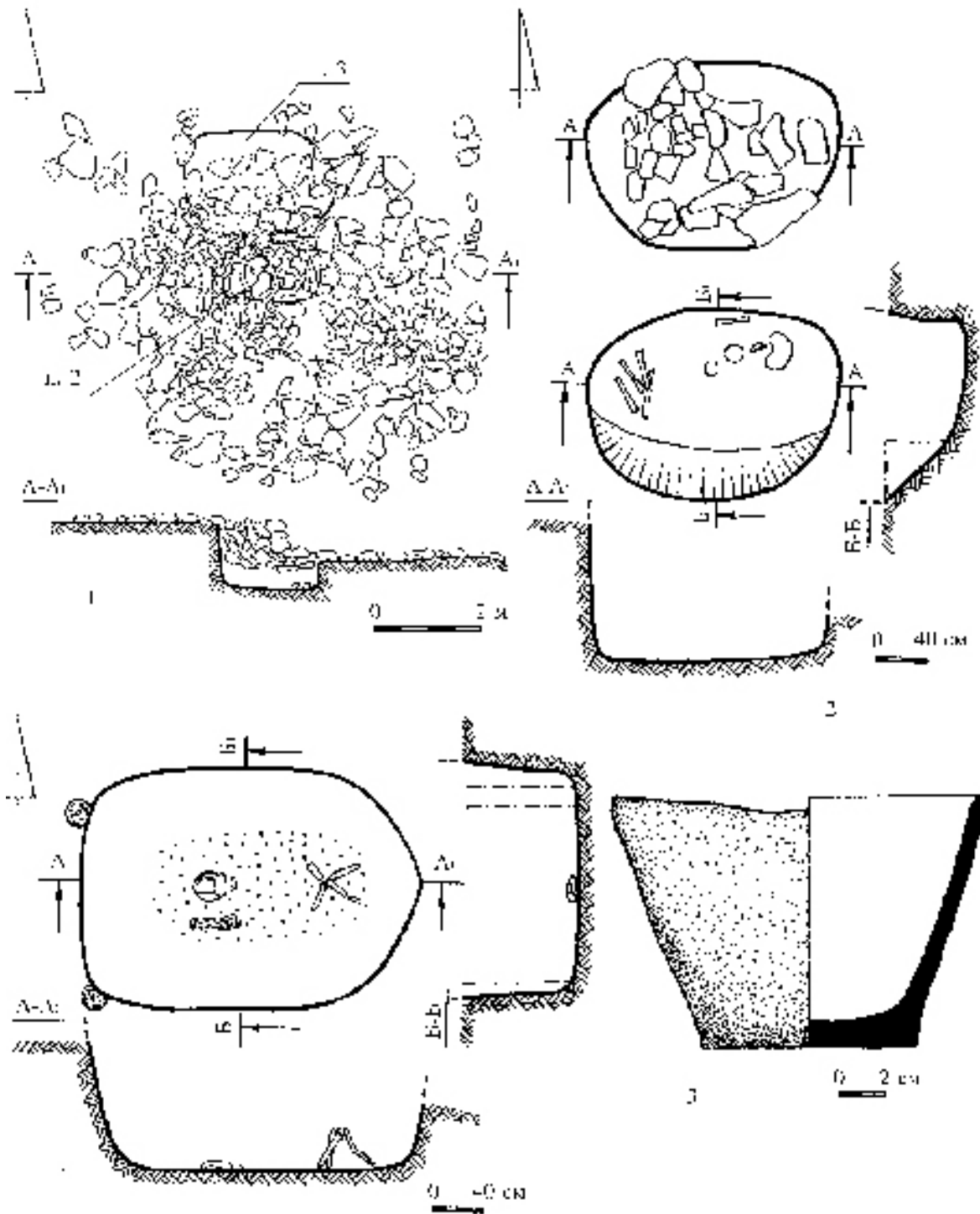

Рис.2. Материалы закладки 1 на Сурском острове: 1 – общий план и стратиграфический разрез закладки 1; 2 – план и разрез п. 2; 3 – сосуд из п. 2; 4 – план и разрез п. 3

Закладка 2 находилась в 7 м к югу от закладки 1. Представляла собой кольцо из камней, уложенных в 2 – 3 ряда, часть из которых сохранила вертикальное положение. Диаметр кольца 6,3 м. В его северо-западной части заметны разрывы в кладке. У северо-восточного края сооружения обнаружена выкладка из четырех плоских камней, образующих чашу, в центре которой лежал округлый камень, диаметром до 0,4 м. В центре закладки находился одинокий камень вытянутых очертаний, размером 0,8 x 0,4 x 0,3 м (рис. 3, 1).

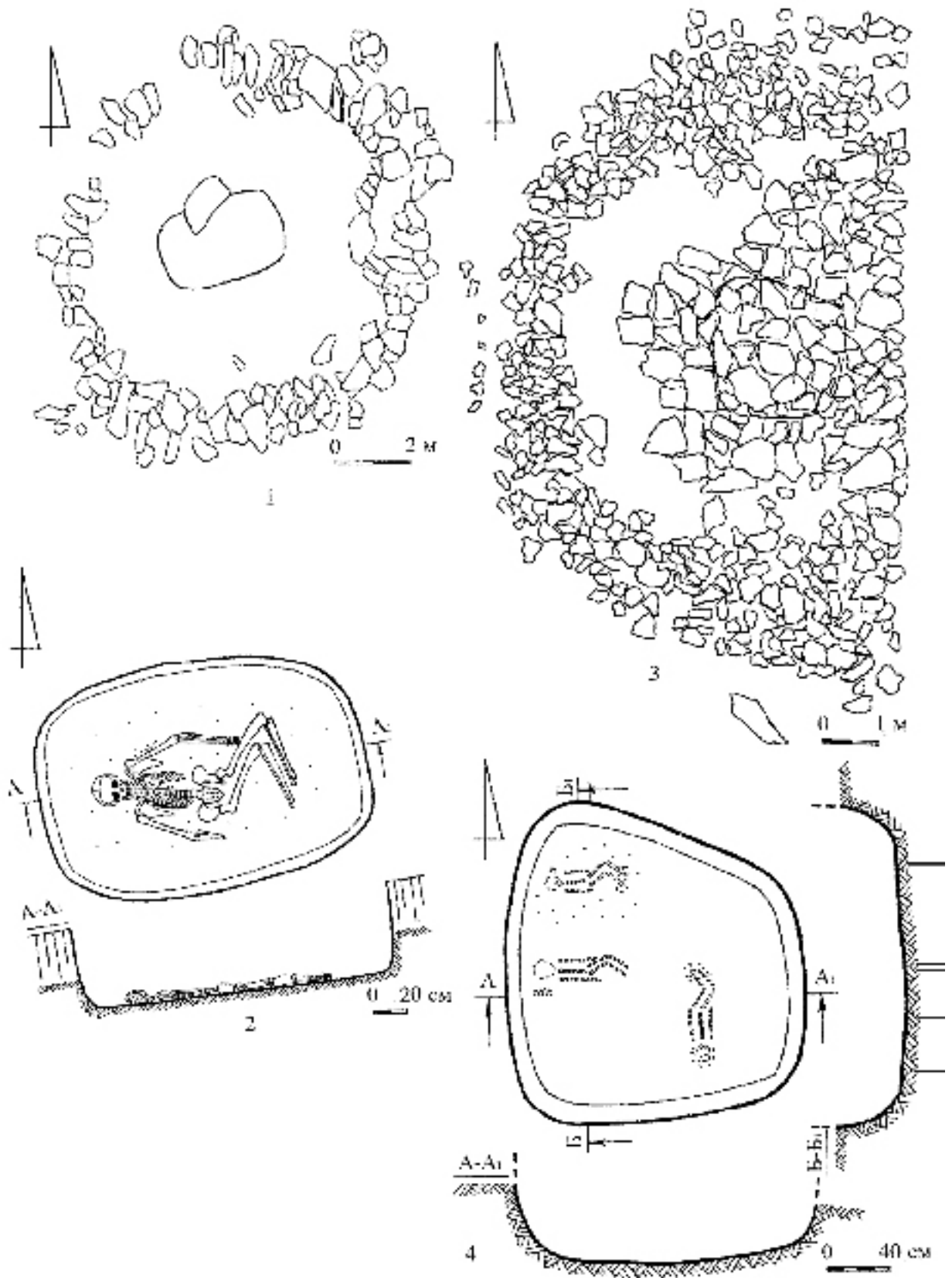

Рис. 3. Материалы закладок 2, 3 на Сурском острове: 1 – общий план закладки 2; 2 – план и разрез п. 2 закладки 2; 3 – общий план закладки 3; 4 – план и разрез п. 1 закладки 3

Погребение № 1 обнаружено в центре конструкции по заполнению темно-серой гумусированной супесью. Яма прямоугольной с закругленными углами формы имела длину 1,9 м и ширину 1,4 м. Стены могилы незначительно сужаются к дну, находившемуся на глубине 0,55 м от уровня обнаружения. Погребенный взрослый был уложен скорченно на спине, черепом на запад. Первоначально поднятые коленями вверх ноги завалились влево. Охрой слабо посыпано дно могилы и левая плечевая кость (рис. 3, 2).

Закладка 3 находилась в 11 м к югу от закладки 2. В плане имеет форму полукруга, сохранившийся размер 9,8 x 5,6 м. Центральная часть сооружения сложена из крупных плоских обломков гранита и окружена полукольцом из мелких камней, уложенных в 3 – 5 рядов. На западной периферии закладки прослежена небольшая «достройка» в виде дуги из семи небольших камней (рис. 3, 3).

Погребение № 1 обнаружено в центре закладки под камнями. Яма трапециевидной в плане формы четко фиксировалась по темному заполнению. Стены сужались к неровному дну. Размер: 1,92 x 1,85 x 0,3 – 0,45 м. Погребение коллективное, зафиксированы следы трех полностью истлевших детских скелетов. В северо-западном углу находился скорченный на спине скелет ребенка, ориентированный черепом на З. Согнутые в коленных суставах кости ног упали влево. Дно вокруг погребенного и его берцовые кости окрашены охрой, комок охры найден слева от черепа. Справа от первого скелета ближе к центру ямы находились останки второго погребенного, уложенного в той же позиции с западной ориентировкой. Справа от черепа на дно нанесена полоса охры. Остатки третьего скелета найдены в юго-восточной части могилы. Погребенный ребенок лежал в скорченном положении на спине головой на Ю. Охра окрашивала череп и стопы скелета (рис. 3, 4).

При разборке закладки между камнями найдено орудие, изготовленное из темно-зеленого камня, в плане прямоугольной формы, прямоугольное в сечении со следами забитости на рабочих поверхностях. Размер орудия – 0,16 x 0,07 x 0,025 м (рис. 4, 1). А.В. Бодянским высказано предположение, что изделие использовалось для расклепки и доводки режущих поверхностей бронзовых орудий [2, с. 26].

Закладка 4 находилась в 10 м к югу от закладки 3. Конструкция сохранилась фрагментарно – осталась каменная наброска в центральной части и западный сегмент кольцевой ограды (рис. 4, 2).

Погребение № 1. При разборке центральной группы камней в темно-сером гумусированном грунте на глубине 0,08 м обнаружены остатки трупосожжения на стороне. Среди кальцинированных костей взрослого человека встречались древесные угли.

Погребение № 2 обнаружено под центральной наброской. Яма трапециевидной в плане формы с закругленными углами ориентирована длинной осью в широтном направлении. Длина ямы у дна – 2 м, ширина – 1,8 м, глубина в материковой супеси – 0,4 – 0,5 м. Погребение парное – мужчины и женщины*, уложенных скорченно на спине, головами на З. Скелеты сохранились фрагментарно. Правая рука мужчины была отведена в сторону и слегка согнута в локте. Поднятые коленями вверх ноги, после распада связок, завалились влево. Женский скелет находился слева от мужского. Кости рук согнуты в локтевых суставах, ноги упали коленями влево. Черепа и стопы окрашены порошком красной охры.

* Авторство антропологических определений в отчетной документации не указано.

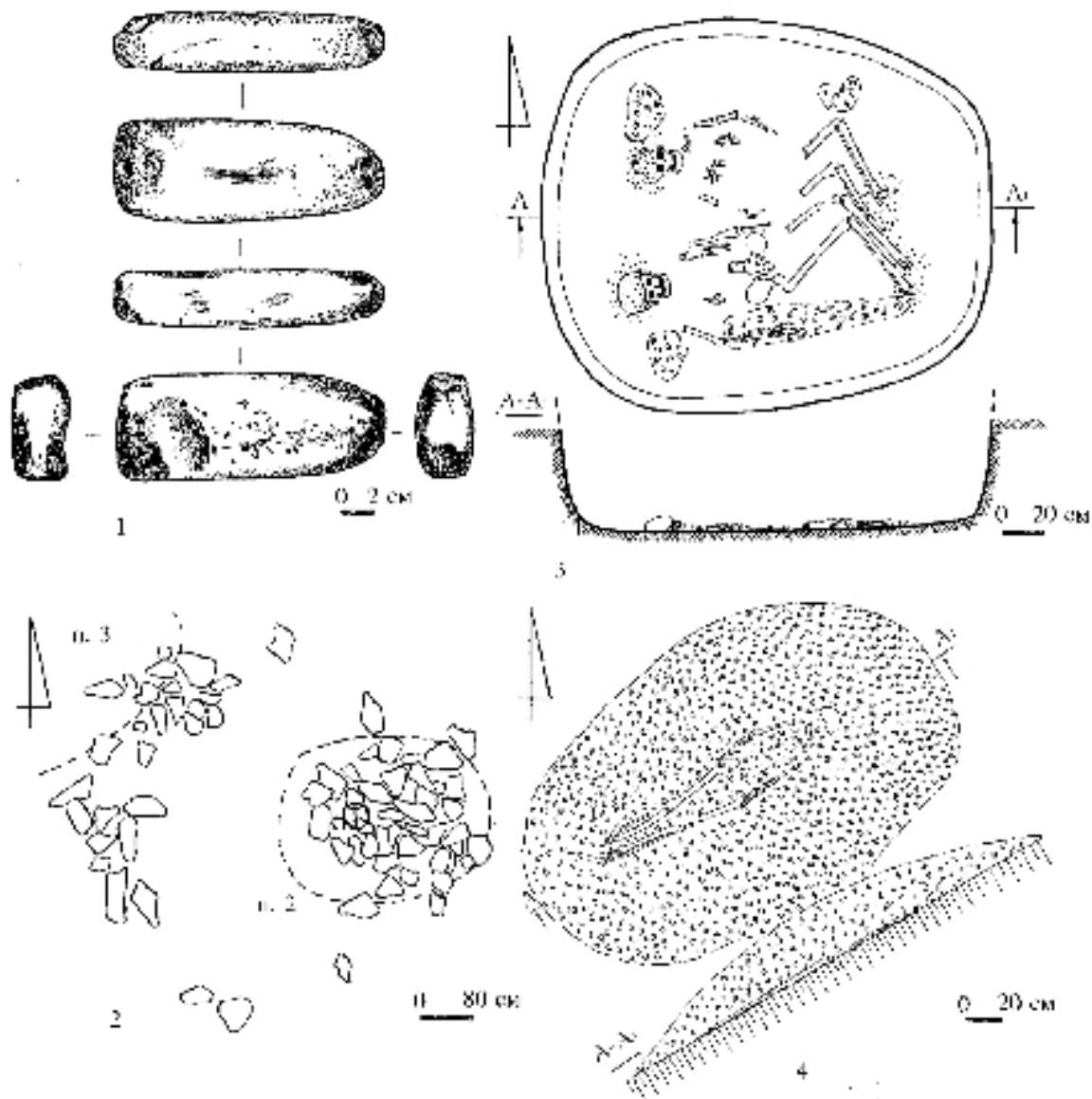

Рис. 4. Материалы закладок 3, 4 на Сурском острове: 1 – каменное орудие из закладки 3; 2 – план закладки 4; 3 – п. 2 закладки 4; 4 – п. 3 на площади закладки 4

На дне ямы по обе стороны от погребенных находились скопления раковин «Unio», среди которых встречались расколотые кости животных и единичные экземпляры раковин «Paludina» (рис. 4, 3). Автор раскопок рассматривает их в качестве паутственной пищи [2, с. 15].

При разборке западной группы камней в темном гумусированном грунте обнаружено скопление (около 40 экз.) костей и зубов крупного рогатого скота, часть из которых была подвержена действию огня. Площадь скопления 0,3 x 0,18 м. А.В. Бодянский связывает последнее с обрядом жертвоприношения, сопровождавшим погребение № 2 [2, с. 16].

Погребение № 3. Дальнейшая разборка западной группы камней позволила обнаружить в 0,1 м ниже костей животных значительное скопление раковин «Unio» и «Paludina», размером 2,6 x 1,9 x 0,3 м. Под ним, на уровне древнего гори-

зонта на площади неолитической стоянки совершено погребение взрослого индивида вытянутого на спине, черепом на СВ. Расположение конечностей указывает на «пеленание» или намеренное связывание умершего (рис. 4, 4).

Наиболее ранним из рассмотренных захоронений является погребение № 3, обнаруженное на площади закладки 4. Подобные погребальные памятники исследованы Е.Ф. Лаговойской и В.Н. Даниленко в южной части Сурского острова [3; 5, сс. 44, 88]. Для них характерно вытянутое положение скелетов, следы связывания умерших, отсутствие инвентаря. В качестве ближайшей аналогии может рассматриваться погребение № 1 закладки 1, раскопанной Е.Ф. Лаговойской. Захоронение, совершенное на горизонте, перекрывалось каменной кладкой «човнуватої» формы, размером 2,4 x 1 м [3, сс. 163 – 166]. Если верна датировка «вытянутых» погребений Сурского острова неолитическим временем, то мы можем говорить о весьма раннем появлении в Надпорожье традиции сооружения монументальных надмогильных конструкций.

Большинство исследованных захоронений относятся к ямной культуре. Для них характерны скорченное на спине положение и западная ориентировка погребенных. Охра чаще использовалась для окраски отдельных частей скелета и нанесения пятен и полос на дне могил. Погребения с подобным сочетанием обрядовых признаков составляют наиболее многочисленную группу в курганных памятниках степного Правобережья Днестра и представляют второй период в развитии ямной культуры региона [7, с. 12]. Сказанному не противоречит находка лепного горшка. Подобная посуда (класс А тип III, по нашей классификации) является характерной для Надпорожской группы ямных памятников, где встречается в погребениях развитого и позднего этапов [7, с. 15].

С погребениями ямной культуры мы можем достоверно связать сооружение трех (№№ 2 – 4) из четырех исследованных закладок. Стратиграфия закладки 1, реконструированная А.В. Бодянским, не выглядит убедительной. Не исключено, что ее сооружение изначально было связано с погребением № 2 эпохи поздней бронзы, а над ямным захоронением № 3, как и над детским погребением с сосудом, каменных конструкций не было.

Закладки, возведенные над ямными погребениями, отличаются сходством архитектурных элементов – центральной наброской-куполом над погребением и оградой-кольцом из камней, иррегулярно уложенных в несколько рядов. Подобная конструкция ямного времени исследована М.А. Остапенко на о. Хортице [8, сс. 76 – 78, рис. 2]. Очевидно, сочетание купола и ограды не является обязательным, например, в случае с закладкой 2, и должно рассматриваться скорее как тенденция. Вряд ли можно согласиться с предлагаемым в отчетной документации тезисом об оригинальности и уникальности конструкции закладки 3 «півмісячної форми». Представляется, что ее восточная часть срезана позднейшим перекопом, возможно, во время исследования неолитической стоянки.

Погребение № 2 закладки 1 датируется по керамике эпохой поздней бронзы. Судя по расположению камней, заполнявших могилу, не исключено, что в яме был установлен каменный ящик. Подобные конструкции срубного времени известны в Надпорожье, в частности, на р. Вороной [3, с. 174].

Таким образом, материалы закладок, раскопанных А.В. Бодянским на Сурском острове, расширяют наши представления о погребальных памятниках эпохи бронзы Надпорожья. Дальнейшие исследования позволят решить открытый сегодня вопрос о причинах поливариантности погребальной практики населения Степного Поднепровья.

Бібліографія

1. Гуров А.В. К геологии Екатеринославской и Харьковской губерний. — Харьков: Изд-во Харьковская университетская типография, 1882. — 445 с.
2. Бодянський О.В. Щоденник археологічних дослідів на Дніпрових порогах за 1946 р. / НА ІА НАН України. — ф. е. 1946/66 — д. 791.
3. Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945 — 1946 рр.) // АП. — 1949. — Т. 2. — С. 159 — 179.
4. Ковалева И.Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927 — 1932 гг.): Учеб. пособие / МВССО СССР. ДГУ — Днепропетровск: ДГУ, 1980. — 70 с.
5. Даниленко В.Н. Энеолит Украины: Этноистор. исследование / АН УССР. ИА.; отв. ред. О.Г. Шапошникова. — К.: Наукова думка, 1974. — 175 с.
6. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області) / АН УРСР. ІА. УТОПІК; Уклад. Д.Я. Телегін, О.В. Бодянський. — К.: ГП ПВО «Укрвузполіграф», 1990. — 48 с.
7. Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та правобережного Передістеппу (аналіз поховального обряду): Автореф. дис. канд. іст. наук / НАН України. ІА. — К., 1999. — 19 с.
8. Тесленко Д.Л., Остапенко М.А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о.Хортиця // Проблеми археології Подніпров'я: Міжвуз. збірник наук. праць. — Дніпропетровськ: вид-во ДНУ, 2000. — С. 73 — 95.

Тесленко Д.Л., Фанигін Ю.Ю.

**Кам'яні закладки на Сурському острові
(за матеріалами досліджень О.В. Бодянського у 1946 р.)**

У статті публікуються матеріали досліджень О.В. Бодянським кам'яних закладок на Сурському острові у Дніпровському Надпоріжжі. Найранішим виявилось випростане поховання № 3 закладки № 4, здійснене на давньому горизонті під купою мушлів. Більшість поховань належать до ямної культури, з якими пов'язано спорудження трьох закладок. Найпізнішим виявилось поховання № 2 закладки № 1, яке датується добою пізньої бронзи.

Teslenko D.L., Fanygin Yu.Yu.

**Cairns on the Surskoj island
(according to O.V. Bodyansky's excavations in 1946)**

In the article the materials of O.V. Bodyansky's excavations on the Surskoj island in the Dnepr Nadporizzhja are publishing. The earliest object was the "stretched" burial 3 from cairn 4, which lays on the ancient horizon under the shell pile. Three cairns were connected with the burials of Pit-grave culture. The latest one was the burial 2 from cairn 1, which is dated by the late bronze age.

**НОВЫЕ НАХОДКИ АНТРОПОМОРФНЫХ СТЕЛ
В ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОМ МЕЖДУРЕЧЬЕ
(Памяти Е.Ю. Новицкого посвящается)**

Стела из села Лучинское. В 1988 году Слободзейская новостроечная археологическая экспедиция ОЭиИ АН МССР проводила спасательные археологические раскопки у сс. Никольское и Уютное, Слободзейского р-на. В процессе исследований, сотрудники экспедиции получили информацию от местных жителей о том, что на территории соседнего села Лучинское, Раздельнянского р-на Одесской обл. Украины находится каменное изваяние.

В июне 1988 г. сотрудниками Слободзейской экспедиции был произведен осмотр находки. Антропоморфное изваяние находилось в 0,5 км к СВ от села на территории животноводческой фермы и в 0,15 км к западу от а/д Великая Михайловка-Раздельная (рис. 1, 1). По словам местных жителей, стела раньше

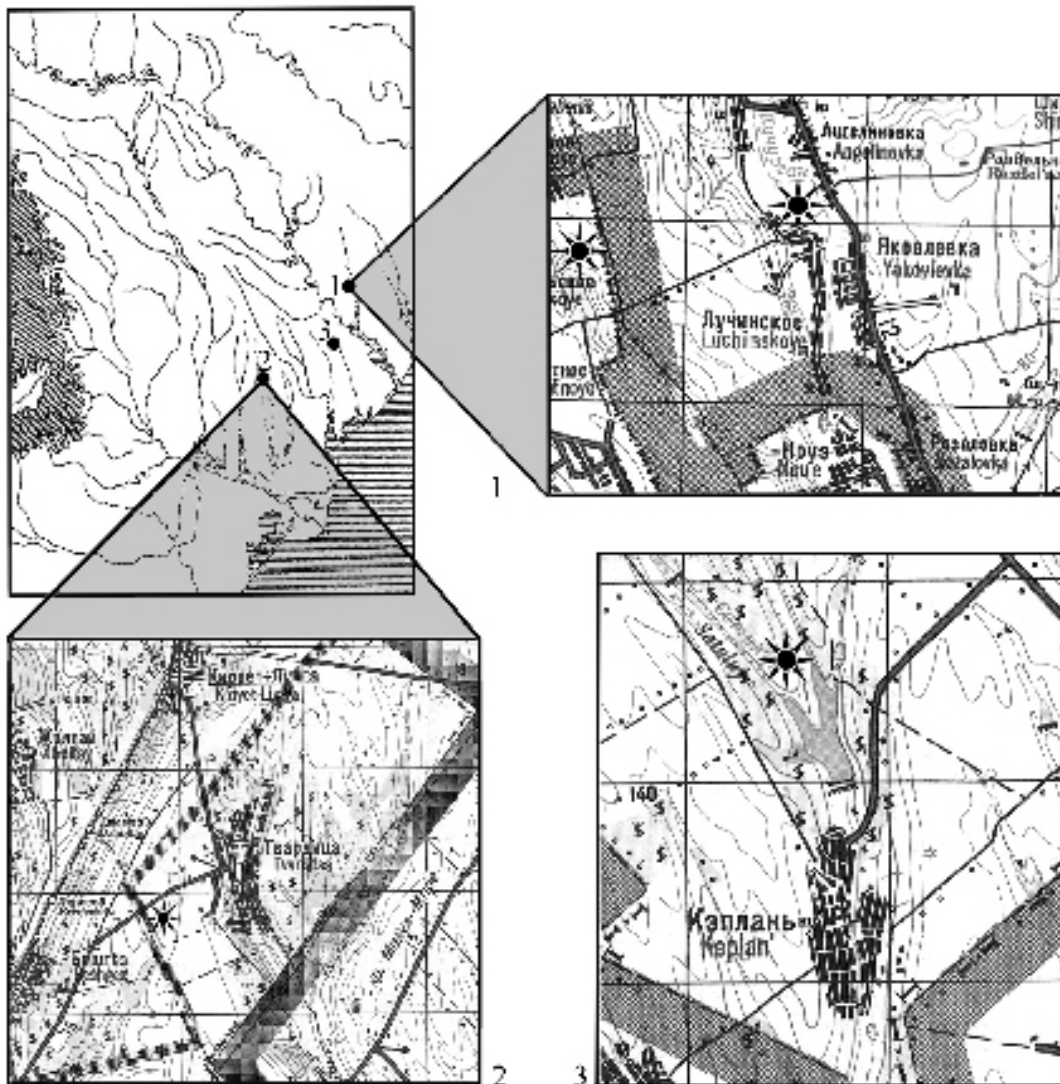

Рис. 1. Географическое расположение мест находок антропоморфных стел.
1 – у сел Лучинское и Уютное; 2 – у с. Твардицы; 3 – из с. Кэплань

находилась у дороги Великая-Михайловка-Раздельная. Ранее, возможно еще в начале XX столетия, она была перенесена к дороге с одного из многочисленных курганов по берегам реки Кучурган. В момент обнаружения, на лицевой поверхности изваяния имелась вырезанная на камне цифра 18, которая, после проверки по данным топографической карты, составляла в верстах расстояние от с. Лучинское до поселка узловой железнодорожной станции Раздельная (так как надпись была выполнена в недалеком прошлом, на чертеже стелы она не приводится).

По последним данным, антропоморфная стела снова вкопана в землю и установлена у дороги на въезде в с. Лучинское со стороны Великой Михайловки.

В процессе осмотра были произведены промеры и зарисовка каменного изваяния.

Размеры: высота — 2,9 м, ширина в нижней части — 0,9 м, посередине — 0,93 м, у плечевых выступов — 1,2 м. Размеры головного выступа: высота — 0,3 м, ширина — 0,45 м, толщина изваяния достигала 0,25 — 0,3 м (рис. 2). Стела была выполнена из плотного известняка темно-серого цвета. Головной выступ ярко выражен, овальной формы. В центре головного выступа имелось схематичное, рельефное изображение глаз и носа. Подбородок, в свою очередь, выделен рельефно выступающим овалом. Плечи покатые, плавно переходят в туловище прямоугольной формы. Место перехода плечей в туловище подтесано и выделено подтреугольной бороздой, в центре которой имелась вертикальная канавка длиной 0,22 м, шириной 0,04 — 0,06 м. Далее имелось вытесанное, углубленно-рельефное изображение рук, выполненных под острым углом от краев к центру. Длина правой руки — 0,6 м, ширина 0,05 — 0,04 м. Длина левой руки — 0,55 м, ширина — 0,04 — 0,06 м. Ближе к средней части изваяния линии, изображающие руки, расширяются, и углубление переходит в рельефные выступы, схематично изображающие ладони. Ширина ладоней достигает 10 — 12 см, что соответствует средним размерам человеческих конечностей. На окончаниях ладоней имелись вытесанные в камне изображения пальцев, по пять на каждой. В нижней части туловища, на расстоянии 1,1 м от основания, имелся горизонтальный углубленный желоб длиной 0,9 м, шириной 0,05 — 0,09 м.

Следует отметить, что выше поясной линии, вплоть до головного выступа, поверхность изваяния отшлифована. Ниже поясной линии, шлифованная поверхность продолжается еще на 0,35 м. Далее, на расстояние до 0,75 м, от основания, поверхность необработанная, и носит следы длительного пребывания в земле. Это доказывает, что антропоморфная стела длительный период находилась вкопанной в грунт.

Стела из села Уютное. В 1989 г, в процессе раскопок кургана 16 у с. Уютное (Никольское) Слободзейского р-на, Слободзейской новостроечной экспедици-

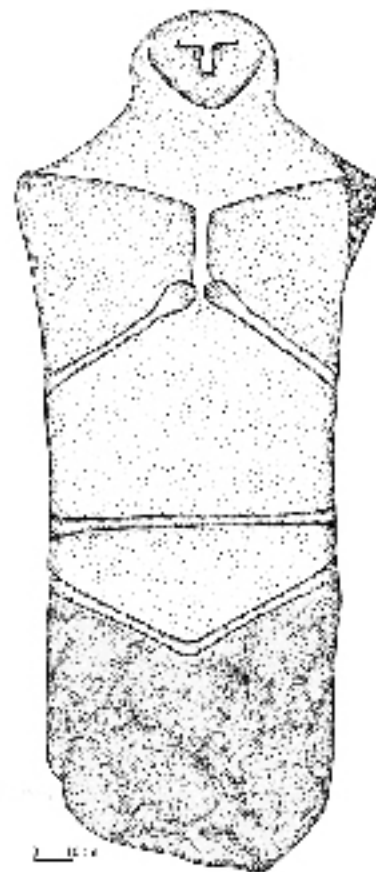

Рис. 2. Изваяние из с. Лучинского

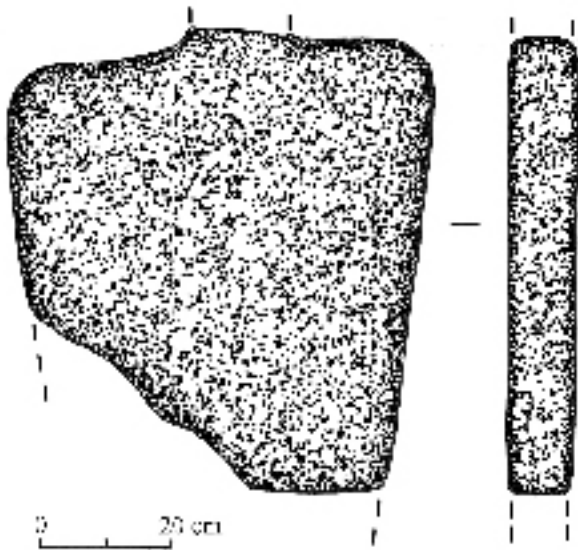

Рис. 3. Стела из с. Уютного

у с. Уютное (Никольское) был сооружен над основным погребением 7 ямной культуры [1, с. 148]. Впускное в насыпь кургана, погребение ямной культуры 16, перекрытое каменным закладом, в состав которого входила и антропоморфная стела, являлось кенотафом. Оно было совершено в камере с уступом и сопровождалось лепным горшком VIII типа [1, сс. 144 – 145, рис. 72, 4; 2, с. 87, рис. 21, VIII].

Стела из Кэплань. Во время археологических разведок 2007 года, сотрудниками Центра Археологии ИКН АН Республики Молдова было обнаружено каменное изваяние. В 2,4 км к северу от с. Кэплань, посередине мысового возвышения находится курган высотой до 1,5 м, диаметром около 40 м (рис. 1, 3). Насыпь кургана повреждена плантажной и обычной вспашкой. В центре кургана имеется воронка, вероятно от грабительского перекопа. В СВ поле кургана, были выпажаны каменные конструкции, в виде примитивных антропоморфных стел. Стелы, перекрывают могильные ямы, заполненные мелким известняковым камнем. В процессе обследования их зарисовать не удалось, так как изваяния частично провалились в погребальные камеры, и их нижние части находились под землей. По окружности курганной насыпи, выпажаны вертикально вкопанные известняковые плиты-остатки кромлеха. Одна из стел, перекрывающая могильную яму, доступная фиксации, представляет собой плоскую каменную плиту размерами 1,75 x 1,4 м с грубо выделенным головным выступом высотой – 0,4 м, шириной – 0,45 м и покатыми плечами. Толщина стелы – 0,35 м (рис. 4). Поверхность изваяния практически необработанная, за исключением краев и головного выступа.

Стела из Твардицы. В 1990 г, в процессе раскопок кургана 1 (эпохи энеолита – ранней бронзы?) под руководством В.С. Бейлекчи у с. Твардица, Чадыр-Лунгского р-на РМ (рис. 1, 2), была обнаружена антропоморфная стела. Могильная яма погребения 1, эпохи поздней бронзы, была перекрыта большой известняковой плитой неправильной прямоугольной формы [3, сс. 12 – 13, рис. 13, 1 – 2]. Размеры ее – 1 x 0,9 м, толщина – 0,25 м. При детальном рассмотрении выяснилось, что данная плита является примитивной антропоморфной стелой. Один из краев плиты имел хорошо выраженные плечевые и головной выступы (рис. 5). Размеры

ей ОЭиИ АН МССР была обнаружена антропоморфная стела [1, с. 144, рис. 99, 1].

Каменное изваяние являлось деталью перекрытия ямного погребения, состоявшего кроме стелы, из ряда необработанных известняковых плит, что позволяет судить о его вторичном использовании. Стела была поломана в древности, нижняя часть ее отколота. Высота сохранившейся части стелы – 0,8 м, ширина – 0,72 м, толщина – 0,2 м (рис. 3). Стела выполнена из плотного известняка серого цвета. Поверхность обработанная. Плечи имеют закругление по краям. Головной выступ был выделен, но затем обломан в древности. Курган 16

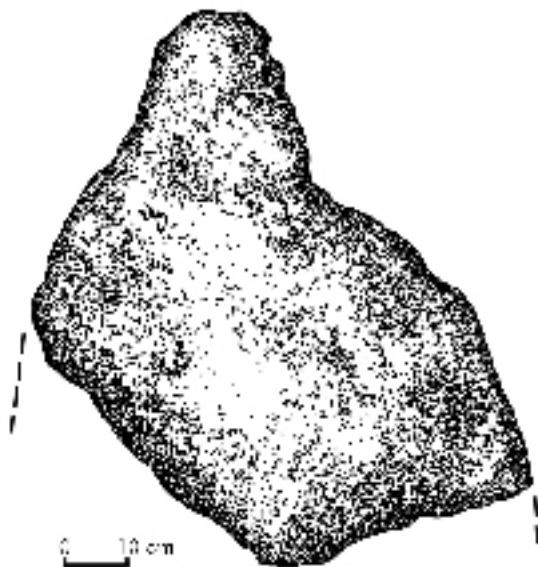

Рис. 4. Стела из с. Кэплани

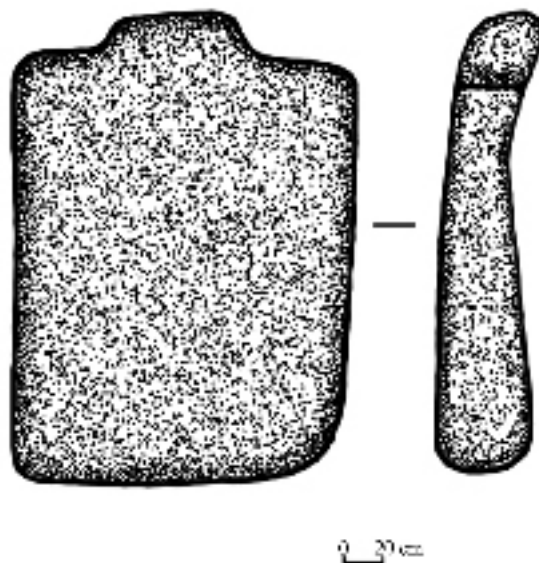

Рис. 5. Стела из с. Твардицы

головного выступа — 0,16 x 35 м. Нижняя часть стелы закруглена и подработана шлифовкой. Поверхность также слабо обработана. Скорее всего, данная стела была связана с погребением более раннего периода бронзы — ямной культуры, но в дальнейшем была перемещена и использована в качестве перекрытия погребения 1, которое датируется сабастиновским временем. Стела изготовлена из ноздреватого серого известняка, выходы которого фиксируются в овраге неподалеку от кургана 1 у с. Твардица.

Рассмотрим находки антропоморфных стел согласно классификации, предложенной для территории Северо-Западного Причерноморья [4, сс. 7 — 8]. Стела из окрестностей села Лучинское соответствует изваяниям 4-типа и датируется в диапазоне от XIX до XVIII столетий до н. э. [4, с. 8, табл. 1 — 2].

В целом, с территории региона происходит не менее 90 каменных изваяний и два каменных заклада антропоморфной формы. На основе сравнительной стратиграфии и данных радиоуглеродного анализа можно распределить во времени эволюцию каменных стел от простейших форм в эпоху энеолита-ранней бронзы, к сложным изваяниям с ярко выраженными плечевым и головным выступами начала среднего бронзового века.

Наиболее ранние энеолитические стелы представляли собой либо плиты геометрической формы, либо слабо выраженные в камне скульптуры, с намеченным условно головным выступом (Григориополь-Красное-9/11, 9/19) [5, сс. 48 — 49, рис. 2, 1 — 5]. Эти стелы перекрывали энеолитические захоронения Григориопольского кургана в Нижнем Поднестровье [6, сс. 50 — 55, рис. 25, 1]. К этой категории (1) относится стела, найденная в курганный насыпи у с. Кэплань.

Далее на энеолитических стелах появляется такой элемент, как выделенный горизонтальной канавкой пояс (Олэнешть, 2/1 — 2/5) [5, с. 50 — 51, рис. 3, 1 — 3]. В дальнейшем эта деталь присутствует на стелах начиная со 2-го и вплоть до 5-го, самого позднего типа. Данные стелы находились на перекрытии могильных ям погребений эпохи энеолита [7, сс. 156 — 160, рис. 68, 2; 69, 2]. Погребения, с которыми связаны находки древнейших антропоморфных изваяний, соотносятся с наиболее ранней в курганах Северо-Западного Причерноморья Постмариуполь-

ской (3-й) группой энеолитических памятников. Но первоначальное появление стел, по всей видимости, следует связывать с 2-й группой — Хаджидер-Животиловка, где первоначально они вкапывались в грунт и представляли собой святилища [8, сс. 14 — 15, 35 — 37]. Наличие выделенного канавкой пояса на стеле из с. Лучинское, является, в определенной степени, архаикой предшествующих энеолитических культур.

В период ранней бронзы в курганах степной зоны Днестро-Дунайского междуречья бытуют антропоморфные стелы с выделенными плечевыми и головными выступами, но пока еще без четких выразительных деталей, какими являются изображение лица, рук, головы, а также предметов вооружения. К этой категории относятся стелы, найденные в кургане 16 у с. Уютное и в погребении 1/1 у с. Твардица. Согласно классификации Е.Ю. Новицкого это изваяния 2-го и 3-го типа, датирующиеся в диапазоне от XXV до XIX столетий до н. э. [4, с. 8, табл. 1 — 2]. Вся эта серия стел относится к ямной культуре региона.

Далее намечается линия развития форм изваяний, когда от плит геометрических форм ваятели переходят к усложнению скульптурного «дизайна» за счет формирования головного выступа и дополнительных деталей — черт лица, изображения рук, стоп, предметов и т. д. Данная категория антропоморфных стел соответствует 4 типу для территории Северо-Западного Причерноморья [4, с. 8, табл. 1 — 4]. По ряду признаков, стелы 4-го типа бытуют в XIX — XVII вв. до н. э., что соответствует времени существования позднеямной и катакомбной культуры в Пруто-Днестровском междуречье [4, с. 8, табл. 1 — 2]). Ближайшими аналогиями изваянию из с. Лучинское, являются находки антропоморфных стел из Новоселовки, Утконосовки, Балцаты, Александровки [4, с. 8 — 9]. Все вышеперечисленные стелы объединяет наличие на каждой из них изображения скрещенных рук и тщательная проработка лицевой части изваяния. На двух из них (Новоселовка, Утконосовка) имелось вырезанное в камне изображение пояса. При этом высота изваяний не превышала 1,5 м. В связи с этим, необходимо отметить необыкновенно крупные размеры изваяния из с. Лучинское, по сравнению с вышеперечисленными.

Типологически сходной по деталям оформления, является антропоморфная стела найденная А.В. Гудковой в кургане Крестовая Могила, в Белгород-Днестровском р-не Одесской обл. Украины, в низовьях Днестра. Стела имела форму ярко выраженной трапеции с выделенным головным выступом. Ее высота — 1,25 м, ширина в плечах 0,54 м, внизу 0,49 м (рис. 6, 1). Четко проработано схематическое изображение человеческого лица без рта. Руки согнуты в локтях и прижаты к бокам, кисти растопыренных рук лежат на груди. Четко выделен широкий пояс. На тыльной стороне имелось изображение позвонков и ребер. До пояса изваяние было обильно покрыто охрой [9, с. 24, рис. 3, 1]. Стела перекрывала погребальную камеру захоронения 8, позднеямного времени, основного для II-й насыпи. Е.Ю. Новицкий датировал подобные стелы XVIII — XVII вв. до н. э. Эти даты соответствуют позднему, «Буджакскому» варианту ямной культуры [10, с. 22, табл. 1].

Финальным периодом ранней бронзы следует датировать и стелу из окрестностей села Лучинское. В этом плане необходимо отметить, что т. н. Керносовский идол (рис. 6, 2), найденный на территории Днепропетровской области Украины [11, сс. 36 — 46], вряд ли относится к эпохе энеолита, а скорее всего датируется ранним бронзовым веком Северного Причерноморья. Реалистичное изображение

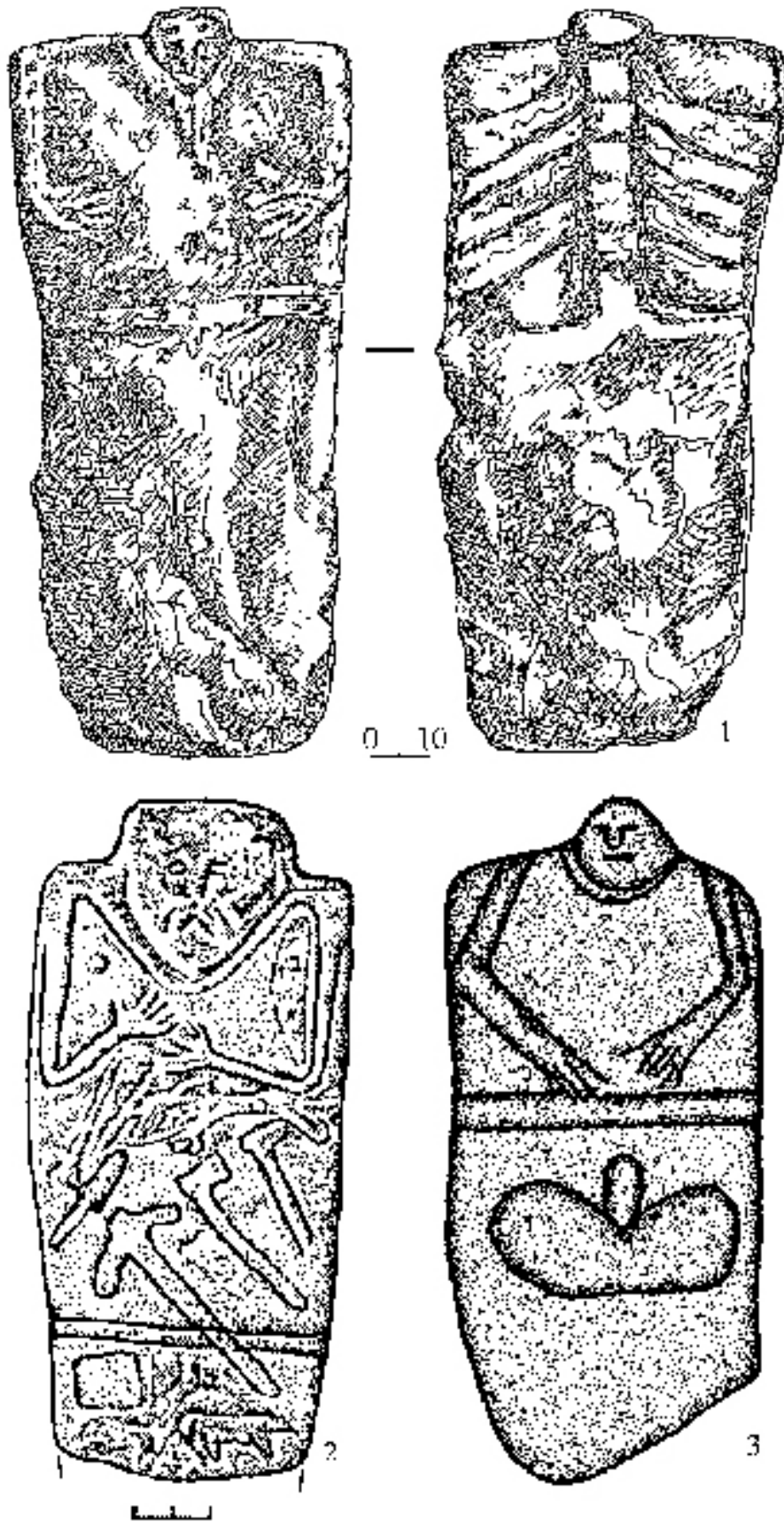

Рис. 6. Аналогии изваяния из с. Лучинского: 1 стела из к. Крестовая Могила на Нижнем Днестре (по А.В. Гудковой 1993), 2 – Керносовский идол (по Л.П. Крыловой 1976), 3 – Хаманджия (по V. Pärva 1925)

деталей человеческого тела, предметов, петроглифических знаков и зооморфных фигур [11, с. 37, рис. 1; с. 38, рис. 2] свойственно стелам 4-типа и характерно для позднеямного и раннекатакомбного времени, чему не противоречит изображение стоп на тыльной стороне изваяния — наиболее распространенный семантический мотив в погребальном обряде катакомбной культуры. Типологически к данной серии относится и стела из Северной Добруджи, найденная в окрестностях Хамаджии [12, pp. 422 — 429] (рис. 6, 3).

Дальнейшее развитие антропоморфных стел в регионе представлено находкой изваяния из окрестностей с. Чобручи в Днестровском Левобережье, где наряду с антропоморфностью присутствуют скульптурные черты, выраженные в тщательной проработке частей тела, конечностей и реалистичности изображения [13, сс. 34 — 37]. Стела из Чобручей датируется периодом средней бронзы XVI — XIV вв. до н. э. и относится к 5-му типу [4, с. 8, табл. 1, 6].

Выявленная в последнее время серия древнейших антропоморфных памятников монументального искусства Молдовы — важный источник для изучения идеологии, социальной структуры и материальной культуры племен эпохи энеолита-ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья. Использование антропоморфной скульптуры было связано с захоронениями неординарных членов общества древнейших скотоводов, что несомненно свидетельствует о возникновении имущественной дифференциации. Некоторые исследователи считают, что антропоморфные стелы изображали выдающихся лиц рода, племенных вождей или жрецов [14, с. 106]. Однако, большинство из выявленных стел полностью лишены каких либо индивидуальных черт, которые можно было бы трактовать в социальном плане. Скорее всего, каменные изваяния, обнаруженные в степной зоне Северо-Западного Причерноморья, не были изображениями конкретных лиц, а являлись воплощением божеств, которым поклонялись древнейшие степные племена [5, с. 61].

Несомненно, находки новых древнейших изваяний позволят провести их более детальную классификацию и шире рассмотреть вопросы, связанные с культурной атрибуцией и идеологической интерпретацией. Но, на данный момент, следует отметить определенную концентрацию находок антропоморфных каменных стел в Нижнем Поднестровье, что наглядно подтверждают новые находки последних лет.

Библиография

1. Агульников С.М., Савва Е.Н. Исследования курганов на Левобережье Днестра. — Кишинев, 2004. — 244 с.
2. Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР. — Кишинев, 1985. — 126 с.
3. Бейлекчи В.С. Отчет о раскопках Кагульской новостроечной экспедиции у с. Твардица в 1990 г. // Архив Национального Музея Археологии и Истории Молдовы. (Инв. № 312).
4. Новицкий Е.Ю. Каменные изваяния эпохи энеолита-бронзы в Северо-Западном Причерноморье // Автореф. дисс. канд ист. наук. — Л., 1986. — 17 с.
5. Яровой Е.В. Древнейшие монументальные изображения Днестровско-Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев: Штиница, 1989. — С. 47 — 63.

6. Серова Н.Л., Яровой Е.В. Григориопольские курганы. — Кишинев: Штиница, 1987. — 154 с.
7. Яровой Е.В. Курганы энеолита-эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев: Штиница, 1990 — 268 с.
8. Яровой Е.В. Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла // Автореф. дисс. док. ист. наук. — М., 2000.
9. Гудкова А.В. Курган ямной культуры Крестовая могила в низовьях Днестра // Древности Причерноморских степей — К., 1993. — С. 22 — 28.
10. Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 1990.
11. Крылова Л.П. Керносовский идол // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., Наукова думка, 1976. — С. 36 — 46.
12. Pârvan V. La «statue-menhir» de Hamangia // Dacia, II. București, 1925 — P. 422 — 429.
13. Дергачев В.А. Антропоморфная стела бронзового века из Молдавии // Археология, этнография и искусствоведение Молдавии. — Кишинев, 1968. — С. 34 — 37.
14. Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М.: Наука, 1980. — 136 с.

Агульніков С. Попович С.

**Нові знахідки антропоморфних стел в Пруто-Дністровському Межиріччі
(Пам'яті Є.Ю. Новицького присвячується)**

У статті описана антропоморфна стела з села Лучинського (Роздільнянського р-ну Одеської обл. України). Вона представляє 4 тип скульптурного зображення по класифікації Є.Ю. Новицького та відноситься до XIX — XVII ст. до н. е. Стела з Лучинського подібна скульптурам з Новоселовки, Балцати, Олександрівки та Крестової могили. Після опису скульптури з Лучинського викладено еволюцію антропоморфних стел доби енеоліту та бронзи з території Північного Причорномор'я.

Agulnikov S., Popovich S.

**New Finds of Anthropomorphic Stellas in Prut-Dniester Interriver
(in Memory of E.U. Novizky Dedicated)**

Abstract. An anthropomorfical stele from Lučinskoe village (Razdel'naja district, Odessa region, the Ukraine) is described in the present paper. The stele represents the type 4 of sculptured figures according to E. Ju. Novicki's classification, and belongs to XIX — XVII centuries B.C. The stele from Lučinskoe is similar to sculptured figures from Novoselovka, Baltsata, Alexandrovka, and Krestovaja Mogila. The discription of stele from Lučinskoe is followed by a brief discussion of evolution of anthropomorphic sculptures of aeneolithic and Bronze Age from the Nord-Western Black Sea area.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК НА ОКРАИНЕ С. ДНЕПРЕЛЬСТАН ЗАПОРОЖСКОГО РАЙОНА.

История археологического изучения правобережной части Днепропетровского Надпорожья (в пределах нынешней Запорожской области) берет свое начало в послереволюционный период. До этого времени были известны лишь случайные, внекомплексные находки, сведения о которых были систематизированы Д.И. Яворницким в трех выпусках каталогов Екатеринославского музея им. А.Н. Поля. Активные научные исследования в этом регионе стали проводиться в конце 20-х годов XX столетия в связи со строительством Днепропетровской гидроэлектростанции. В составе историко-археологической экспедиции под руководством Д.И. Яворницкого работали М. Рудинский, А. Добровольский, П. Смоличев [1]. В 50-е – 60-е годы отдельные археологические работы проводили сотрудники Института археологии АН УССР (А.В. Бодянский, Б.Н. Мозолевский), Запорожского областного краеведческого музея (В.Ф. Пешанов, А.Г. Ширяев). Новый этап в исследовании памятников наступил в 70-е – 80-е годы. Строительство оросительных систем и других промышленных объектов создавало предпосылки уничтожения целого ряда курганных могильников. Следствием такой угрозы стало расширение деятельности Запорожской полевой экспедиции Института археологии и создание археологической экспедиции ЗОКМ. За прошедшие годы были

исследованы несколько десятков курганных насыпей в окрестностях сел Августинówki [2], Нового Запорожья [3], Высокогорного, Днепрельстана, на окраине г. Запорожья, в быстро разрастающемся Хортицком жилмассиве [4]. Большая часть исследованных археологических памятников уже введена в научный оборот. Материалам еще одного курганного могильника посвящена нынешняя публикация. В 1984 – 1985 годах археологическая экспедиция Запорожского областного краеведческого музея исследовала 10 курганов из курганной группы, расположенной на юго-восточной окраине с. Днепрельстан Запорожского района. Группа состояла из 12 насыпей вытянутых неровной цепочкой с СЗ на ЮВ вдоль проселочной дороги (рис. 1). Почти в центре цепочки, по

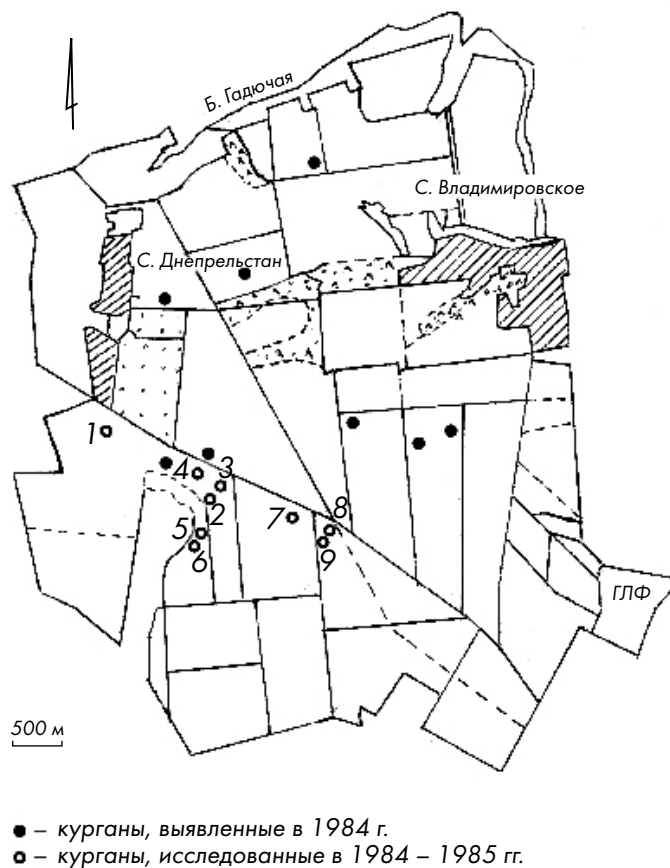

Рис. 1. План курганной группы

другую сторону от дороги, располагался самый крупный в группе курган, носящий название «Раскопанная могила». Высота его составляла 6 м, центр был выбран прямоугольной, открытой на север траншеей. Сведений о том, когда и кем был «исследован» курган нет. Курганы 1 — 4 вела И.Р. Тихомолова, 5, 6 — О.А. Шмакова, 7 — 9 — З.Х. Попацдопуло. Антропологический анализ некоторых костяков произведен И.И. Каприцыным. В статье будут использованы следующие сокращения: ДГ — древний горизонт, Р — репер, КМК — культура многоваликовой керамики, БМСК — бережновско-маевская срубная культура.

Курган 1 (рис. 2, 1) был расположен в 1 км к СЗ от «Раскопанной могилы». Насыпь имела круглую в плане форму, уплощенную верхушку и пологие склоны. Высота его 1,92 м от уровня современной поверхности, 1,6 м — от ДГ, диаметр 40 м. Комковатый светло-коричневый материк зафиксирован на глубине 2 — 2,3 м. Насыпь была сложена из блоков дерна в один прием над погребением 4 ямной культуры. Всего в кургане обнаружено восемь разновременных погребений: ямной культуры — п. 4, катакомбной культуры — п. 5, БМСК — п. 7, скифское — п. 8, сарматское — п. 2, кочевнические — пп. 1, 3, неопределенное — п. 6. В пахотном слое обнаружены обломки человеческих костей, орудий труда, керамики.

Описание находок

1. Фрагменты лепной сероглиняной керамики: округлый венчик, стенки и плоское дно сосуда эпохи бронзы (5 экз.). Размеры их составляют: 5 x 4,5, 2,5 x 2,5 см.

2. Фрагменты амфорной керамики IV — III вв. до н. э. 2 экземпляра размерами 6 x 5 см, 7 x 3,5 см.

3. Раковина «Unio».

4. Обломок точильного бруска из мелкозернистого кварцита. Размеры его — 5,3 x 4 см.

5. Отбойник конусовидной формы с выпуклой рабочей поверхностью, размерами 8 x 6,5 x 5 см. Эпоха бронзы.

Погребения и отдельные находки сосредоточены, в основном, в центре и СЗ половине кургана.

Погребение 1, кочевническое (рис. 2, 2), было расположено в 4,2 м к ЮВ от Р. Нарушено при распашке. Контуры могильной ямы не прослеживались. Мелкие обломки костей человека встречались уже на глубине 0,38 м от поверхности, основная же их часть — на глубинах 0,6 — 0,69 м на площади 2 x 0,8 м.

Погребенный лежал вытянуто на спине, головой на ЗЮЗ. Костяк плохой сохранности, частично растащен грызунами, детали положения рук и ног не восстанавливаются. Под костями зафиксирована растительная подстилка. Над черепом, в насыпи, на глубине 0,27 м от поверхности был найден фрагмент гончарной керамики, возможно, связанный с погребением.

Описание находок

1. Фрагмент стенки гончарного сосуда, изготовленного из тонко отмученной глины с примесью мелкого песка и шамота. Обжиг высокий, поверхность красная. Размеры обломка — 3,2 x 4,8 см. Позднее средневековье.

Погребение 2, сарматское (рис. 2, 3), было обнаружено в 2,9 м к СЗ от Р, на глубине 0,2 м от поверхности, в пахотном слое. Нарушено распашкой. Контуры могильной ямы не прослеживались, кости человека, напутственная пища и инвентарь зафиксированы на глубине 0,4 — 0,49 м, на площади 2,35 x 1,1 м. Погребенная, женщина 25 — 30 лет, лежала вытянуто на спине, головой на ЮЮЗ. Правая

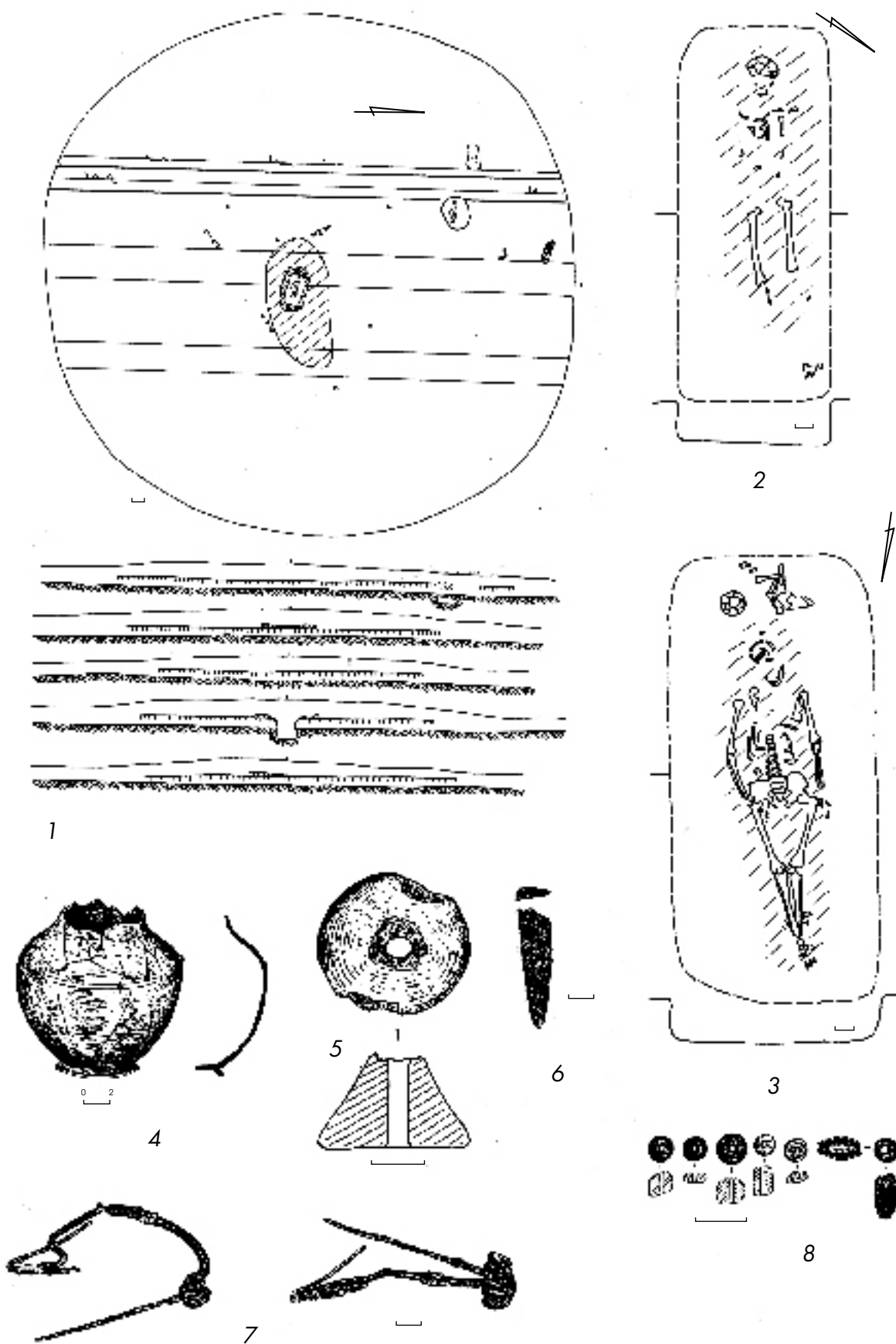

Рис. 2. Курган 1. 1 – план и профили к. 1, 2 – п. 1, 3 – 8 – п. 2

рука была слегка согнута в локте, кисть — на тазовых костях, левая — вытянута, кисть — у бедра. Ноги сближены в коленях, берцовые кости скрещены и связаны бусами, сохранившими свое первоначальное положение. В 0,2 м к югу, за черепом находились кости козы с обнаруженным между ними железным ножом, гончарный сосуд, бронзовая фибула. Рядом с черепом — керамическое прясло. Под скелетом прослеживались слабые следы растительной подстилки.

Описание находок

1. Кувшин гончарный красноглиняный, античный импорт. Основание узкого горла мягко переходит в небольшое шаровидное тулово. На округлых плечиках сохранилось крепление одного конца ручки. Дно на невысоком кольцевидном поддоне. Стенки тонкие, из тонко отмученной глины с незначительным содержанием известняка, обжиг высокий. Венчик, горло и ручка отсутствуют. Сохранившаяся высота сосуда 12 см, диаметры тулова — 12,5 см, дна — 6,4 см (рис. 2, 4).

2. Нож железный, однолезвийный с горбатой спинкой. Сохранились фрагменты прямоугольной в плане деревянной ручки. Длина ножа с ручкой, зафиксированная по отпечатку при расчистке — 13,5 см, ширина — 1,4 см (рис. 2, 6).

3. Фибула бронзовая, латенского типа II — I вв. до н. э., проволоочная, дужковая с подвязной ножкой и Т-образной четырехвитковой бронзовой пружиной. Длина — 8 см, ширина — 4 см (рис. 2, 7).

4. Прясло глиняное лепное, усеченно-конической формы. Высота изделия — 1,5 см, диаметр основания — 2,8 см, отверстия — 0,4 см (рис. 2, 5).

5. Набор бус (рис. 2, 8):

а) из прозрачного и полупрозрачного темно-фиолетового, синего, зеленого, желтого, коричневого и бесцветного стекла цилиндрической, кольцевидной и бочковидной формы, нечетких очертаний. 32 экземпляра. Диаметры их — 0,4 — 0,5 см;

б) пастовые линзовидной формы, темно-фиолетового цвета с орнаментом из поперечных, чередующихся белых и синих полос. 6 экземпляров. Размеры — 0,8 x 0,4 см;

в) пастовые черного, желтого и белого цвета бочковидной и цилиндрической формы. 26 экземпляров целых и 10 в обломках. Размеры — 0,6 x 0,5 см, 0,7 x 0,8 см; 0,3 x 0,4 см, 0,5 x 0,6 см, 0,4 см.

Погребение 3, кочевническое (рис. 3, 1), обнаружено в 6 м к ЮЮЗ от Р. Контуры могильной ямы не прослеживались. Кости человека залежали на глубине 0,95 — 1,05 м. от поверхности в коричневом комковатом грунте на площади 2,05 x 0,78 м. Погребенный лежал вытянуто на спине, головой на ЮЗ. Скелет плохой сохранности, положение рук не восстанавливается. Справа от черепа обнаружен кремневый отщеп молочно-серого цвета, 2 x 2 см (рис. 3, 2).

Погребение 4, ямное, основное (рис. 3, 3 — 4) было расположено в центре кургана, опущено с уровня ДГ. Материковый выкид из камеры был уложен вокруг погребения слоем толщиной 0,2 — 0,3 м, образуя овальную площадку, размерами 9,6 x 5 м. Могильная яма размерами 2,25 x 1,46 м прямоугольной формы с четко обозначенными углами, была вытянута с ЗСЗ на ВЮВ. Стенки наклонены наружу, дно ровное, на глубине 1,52 м от ДГ (3,03 м от Р). Перекрытие опиралось на края ямы, заходя за пределы верхнего контура погребения на 0,38 — 0,7 м. Оно состояло из шести деревянных плах шириной 15 — 20 см, толщиной 3 — 5 см, расположенных вдоль ямы, на которые был уложен толстый слой камыша. Яма была заполнена рыхлым коричневым гумусированным грунтом с фрагментами

перекрытия. Погребенный взрослый человек лежал в скорченном на спине положении, головой на ЗСЗ. Руки были вытянуты вдоль корпуса, согнутые в коленях ноги упали вправо. Под костями обнаружен тлен растительной подстилки, дно погребения посыпано мелом, углями, охрой. Скелет окрашен темно-красной охрой, слева от черепа была найдена костяная проколка.

Описание находки

1. Проколка подтреугольной формы с приостренным рабочим краем, кончик обломан. Изготовлена из обломка трубчатой кости животного. Размеры — 3,5 x 1,5 см (рис. 3, 5).

Погребение 5, катакомбное (рис. 3, 6), было обнаружено в 11,8 м к ССЗ от Р на глубине 2,31 м (1,7 м от поверхности) в материке. Входной колодец был расположен в насыпи, контуры его не прослеживались. Могильная камера овальной формы, размерами 2,45 x 1,94 м, была ориентирована продольной осью с ВЮВ на ЗСЗ. Свод просел, стенки сохранились на высоту 0,6 — 0,7 м, они наклонены вовнутрь, за исключением вертикального участка северной стенки, длиной 0,6 м, где, видимо, располагался вход в камеру. Дно ровное на глубине 3,01 м. Камера была сооружена в материке. Погребенный, мужчина 30 — 35 лет, лежал вытянуто на спине, головой на ВЮВ, лицом на север. Руки разведены в стороны, ноги сближены. Под ним находилась растительная подстилка, дно камеры посыпано углями. На костях рук, черепа и в верхней части ямы — слабые следы охры. Справа от черепа обнаружен сосуд, рядом с ним — комок охры.

Описание находки

1. Горшок лепной с плоским венчиком и короткой прямой шейкой. Плечики округлые, тулово приземистое, плавно сужается к плоскому дну с закраинами. Обжиг неравномерный, поверхность серого цвета, хорошо заглажена снаружи, покрыта расчесами изнутри. Сосуд украшен резным орнаментом из четырех параллельных линий, опоясывающих шейку, и чередующихся двойных треугольников, «свисающих» вершинами вниз и двойных и тройных фестонов, расположенных на плечиках. Высота горшка 14 см, диаметры: венчика — 12 см, тулова — 17 см, дна — 9 см (рис. 3, 7).

2. Комок охры сиреневого цвета, неправильно-конической формы, размерами 3,5 x 3,7 см.

Погребение 6, неопределенное, было обнаружено в 14,8 м к ССЗ от Р на глубине 2,6 м в материке. Могильная яма подпрямоугольной формы была вытянута с ВСВ на ЗЮЗ, нарушена норами грызунов. Она имела размеры 1,74 x 0,96 м. Стенки и дно неровные. Скелет полностью растащен. Отдельные обломки костей рук и ног, черепа залежали в беспорядке на дне ямы, в норах, встречались в заполнении.

Погребение 7, БМСК (рис. 3, 8) было обнаружено в 15,4 м к северу от Р в пахотном слое. Контуры могильной ямы не прослеживались. Кости человека залежали на глубине 1,1 — 1,3 м (0,3 — 0,5 м от поверхности) на площади 1,18 x 0,7 м. Погребенный, взрослый человек, лежал скорченно на правом боку, головой на запад. Левая рука была согнута в локте, кисть — у коленей. Ноги согнуты под острым углом к корпусу, стопы — у тазовых костей. Скелет нарушен вспашкой, позвоночник, грудная клетка и правая рука не сохранились.

Погребение 8, скифское (рис. 3, 9), было обнаружено в 18,4 м к северу от Р на глубине 2,89 м. Длинная, узкая могильная яма прямоугольной формы с закругленными углами была вытянута с ЗСЗ на ВЮВ. Она имела размеры 1,7 x 0,62 м. Стенки

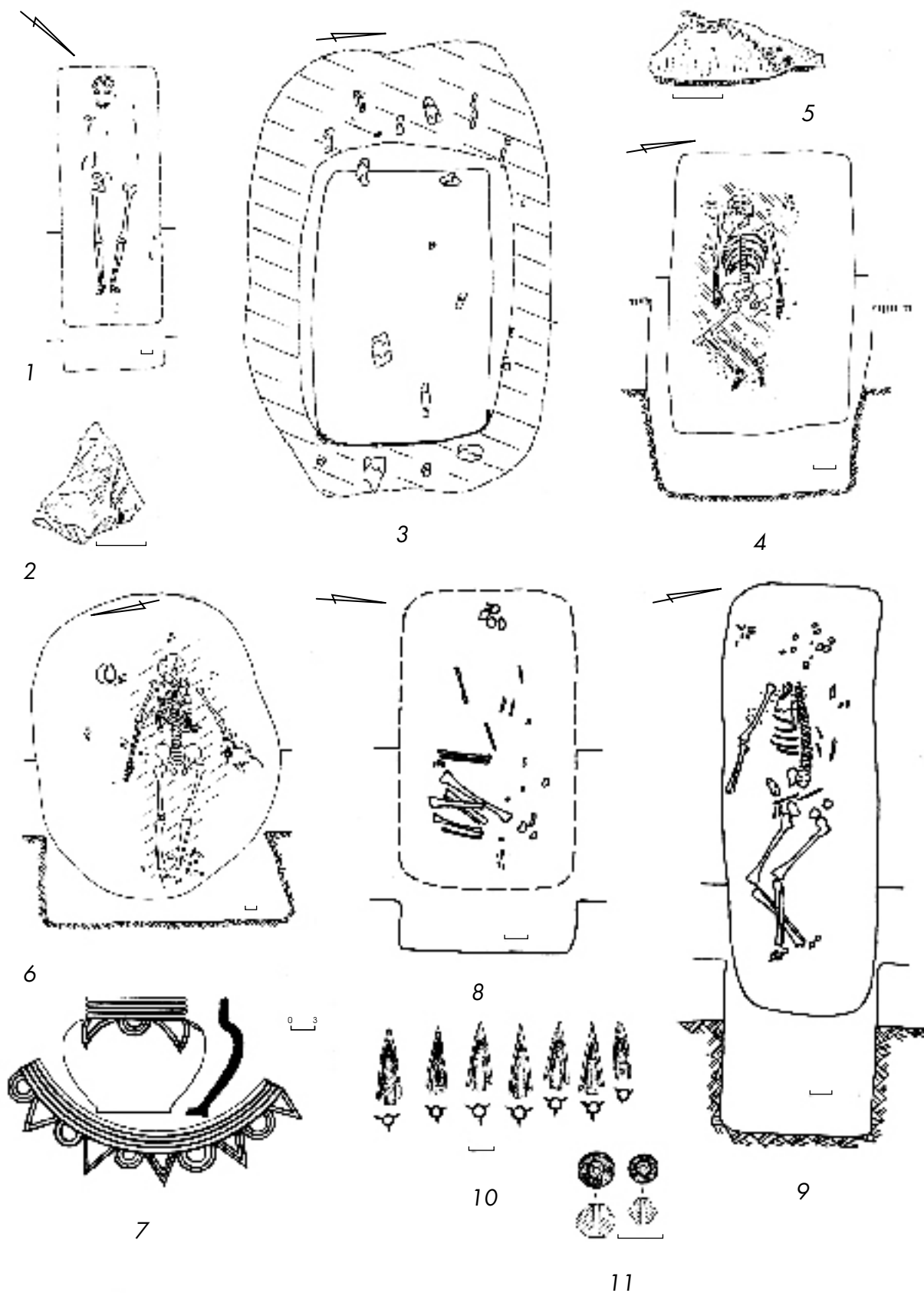

Рис. 3. Курган 1. 1 – 2 – п. 3, 3 – 5 – п. 4, 6 – 7 – п. 5, 8 – п. 7, 9 – 11 – п. 8

вертикальные, дно ровное в материке. Погребенный, взрослый человек, лежал на спине с разворотом на правый бок. Правая рука была вытянута и отведена в сторону. Левая, согнутая в локте, протянута к правой руке, кисть находилась у правого бедра. Ноги были слабо согнуты, берцовые кости левой лежали на берцовых костях правой. Скелет плохой сохранности, нарушен грызунами. В области шеи и правого предплечья обнаружено ожерелье из стеклянных и пастовых бус. Справа от черепа, у стенки лежали 7 бронзовых наконечников стрел.

Описание находок

1. Наконечники стрел бронзовые, 7 штук (рис. 3, 10):

а) трехгранные с выступающей конической втулкой и косо обрезанными гранями. В одном из наконечников имеется овальное отверстие во втулке, в другом — подквадратная выемка в плоскости. 6 штук. Длина орудий — 2,4 — 2,8 см, ширина — 0,7 — 1 см, диаметр втулки — 0,4 см;

б) трехгранный с едва заметными, прямо обрезанными гранями, углубленными ложками и выступающей втулкой — 1 экземпляр. Длина — 2,2 см, ширина — 0,5 см, диаметр втулки — 0,3 см.

2. Ожерелье из пастовых и стеклянных бус (рис. 3, 11):

а) бусы из синего полупрозрачного стекла биконической и бочковидной формы. 21 штука. Размеры их — 0,6 x 0,5 см;

б) бусы из желтой и зеленоватой пасты биконической формы. 23 штуки. Размеры — 0,6 x 0,8 см, 0,5 x 0,6 см.

Курган 2 (рис. 4, 1) находился в 1,5 км к ЮВ от кургана 1. Насыпь была сильно распахана, имела блинообразную форму. Высота от уровня современной поверхности составляла 0,6 м, от ДГ — 0,7 м, диаметр — 25 м.

Насыпь была сложена из крупноструктурного темно-серого гумусированного грунта в один прием над погребением 4 ямной культуры, опущенном с уровня ДГ. Материк находился на глубине 1,1 — 1,3 м.

В кургане исследовано четыре погребения: 3 — ямной культуры (пп. 1, 2, 4), 1 — эпохи бронзы (п. 3).

Погребение 1, ямное (рис. 4, 2 — 3), было расположено в 4,2 м к СЗЗ от Р. На глубине 0,8 — 1,23 м обнаружено каменное перекрытие погребения, опиравшееся, видимо, на заплечики, сооруженные в погребенной почве. Перекрытие состояло из пяти гранитных плит длиной от 0,8 м до 1,3 м и шириной 0,35 — 0,85 м (рис. 4, 3). Они были уложены поперек ямы, одна из них сдвинута со своего места, три других осели одним концом в погребение. К СВ углу ямы примыкал грабительский ход длиной 1,04 м, шириной 0,55 — 0,75 м, ступенчато понижавшийся ко дну, проходивший под северной плитой перекрытия. Ход был заполнен затечным пес-троцветом, в котором встречены два толстых железных прута, использованных, вероятно, в качестве щупа. Могильная камера имела прямоугольную форму, с закругленными углами, размерами 2,06 x 1,34 м, была вытянута по оси С — Ю с небольшим смещением к СЗ. Стенки неровные, наклонены вовнутрь, разница между верхним и нижним контурами составляла 0,1 — 0,3 м. Дно ровное, на глубине 2,04 м. Глубина ямы от заплечиков — 1,04 м, в материке — 0,75 м. Погребенный, взрослый человек, лежал в скорченном на спине положении, головой на С. Руки вытянуты вдоль корпуса. Ноги, согнутые первоначально коленями вверх, упали друг на друга. Скелет плохой сохранности, кости были окрашены темно-красной охрой. Под погребенным зафиксирован тлен камышовой подстилки, дно камеры посыпано мелом, углями и охрой.

Погребение 2, ямное (рис. 4, 4), было расположено в 7 м к СЗ от Р. Каменное перекрытие обнаружено на глубине 0,86 – 0,92 м в погребенной почве, оно опиралось на заплечики, расположенные на уровне 1,03 – 1,09 м. Перекрытие состояло из гранитных плит размерами 0,97 х 0,46 х 0,3 м, 1,3 х 0,57 х 0,21 м, 0,92 х 0,41 х 0,3 м, одна из которых лежала поперек ямы, вторая – вдоль, а третья была смещена плугом на 1 м к С от погребения. Могильная яма прямоугольной формы, с выпуклой СЗ стенкой, была вытянута с СЗ на ЮВ. Она имела размеры 1,62 х 1,02 м. Стенки слегка наклонены вовнутрь, разница между верхним и ниж-

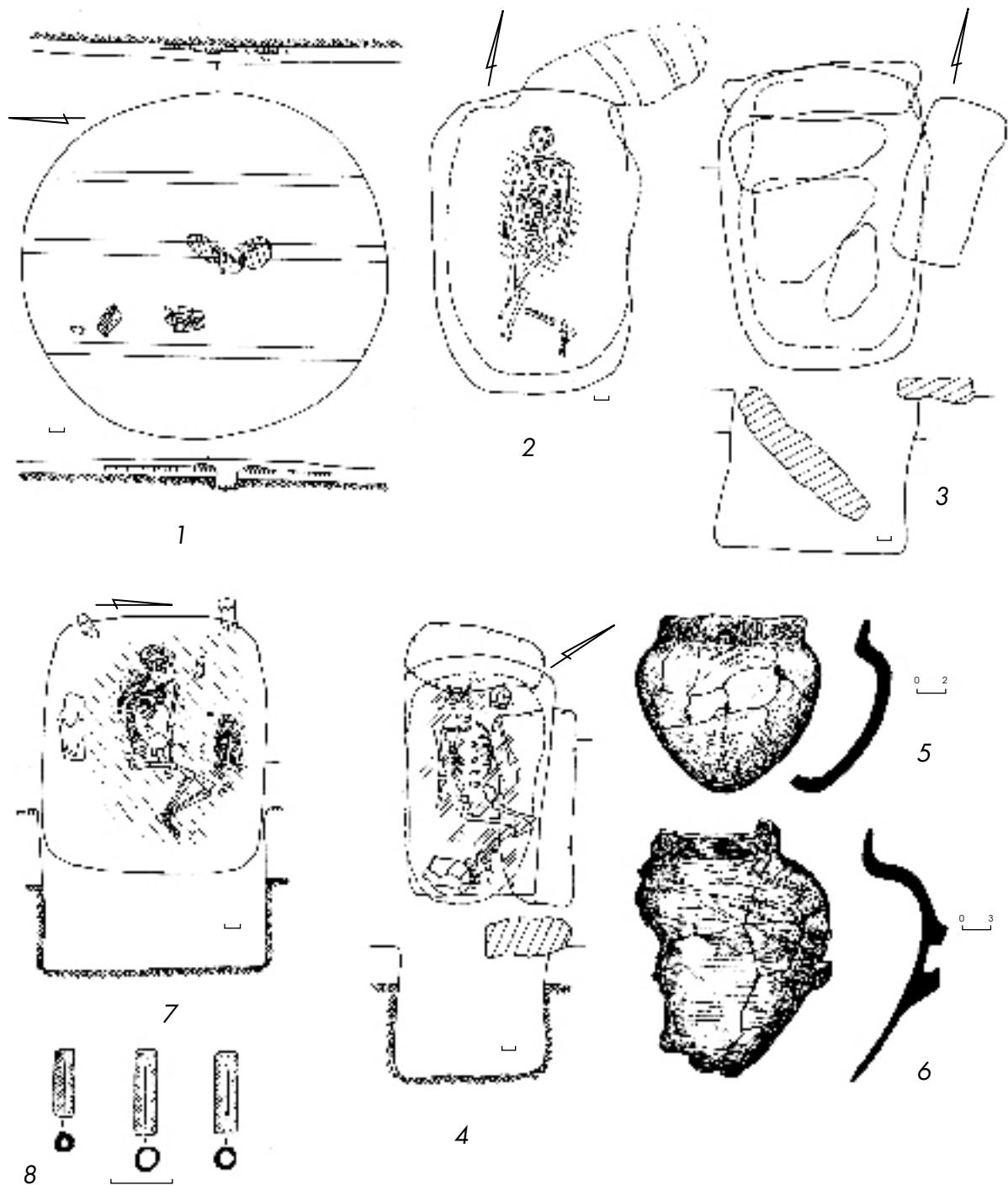

Рис. 4. Курган 2. 1 – план и профили к. 2, 2 – 3 – п. 1, 4 – 6 – п. 2, 7 – 8 – п. 4

ним контурами погребения составляла 0,08 — 0,1 м. Дно ровное на глубине 1,94 м, от уровня заплечиков — 0,87 — 0,89 м.

Погребенный, мужчина 30 — 35 лет, лежал скорченно на спине, головой на ЗСЗ. Руки вытянуты вдоль корпуса, ноги согнуты, обращены коленями вправо. Под костяком подстилка из коры. Дно посыпано мелом и охрой. Скелет плохой сохранности, окрашен темно-красной охрой. Справа от черепа обнаружен развал лепного сосуда, в ногах — половина еще одного сосуда, во фрагментах.

Описание находок

1. Горшок лепной, яйцевидный. Венчик округлый, шейка короткая, прямая, плечики округлые, четко выражены, расположены в верхней трети сосуда. Стенки резко сужаются ко дну. Обжиг неравномерный, цвет поверхности светло-коричневый. Шейка покрыта вертикальными параллельными, а тулово — хаотическими расчесами, выполненными гребенчатым штампом. Высота — 11,5 см, диаметры: венчика — 9,5 см, плеч — 11,5 см (рис. 4, 5).

2. Фрагмент верхней части крупного лепного сосуда. Венчик округлый, шейка прямая, плечики четко выраженные, крутые. Стенки начинают плавно закругляться ко дну. Обжиг неравномерный. Поверхность серого цвета, заглажена. Сохранившаяся высота фрагмента — 24,7 см. (рис. 4, 6).

Погребение 3, эпохи бронзы, было расположено в 2 м к югу от Р. На глубине 0,19 — 0,22 м на площади 2,0 x 1,5 м обнаружены рассеянные очень мелкие фрагменты костей человека и керамики из разрушенного вспашкой погребения. Контуры могильной ямы не прослеживались, скелет человека уничтожен. Зафиксировать удалось только несколько фрагментов лепного сосуда и обломков черепа, позвонков и фаланг пальцев.

Погребение 4, ямное (рис. 4, 7), основное было расположено в центре кургана, в 0,5 м к югу от Р. Опущено с уровня ДГ. Материковый выкид из погребения охватывал яму с севера и юга. Могильная яма подквадратной формы с закругленными углами, размерами 1,75 x 1,5 м, была вытянута с З на В. Стенки вертикальные, дно ровное, на глубине 1,08 м от ДГ. Она была перекрыта деревянными плахами шириной 12 — 15 см, толщиной 3 — 5 см, расположенными вдоль ямы и опиравшимися на ее края.

На дне камеры обнаружено парное захоронение взрослого и ребенка. Скелеты плохой сохранности. Погребенный, зрелый человек, лежал в центре скорченно на спине, головой на запад. Правая рука вытянута вдоль корпуса, кисть между коленями. Левая — не сохранилась. Ноги, согнутые в коленях, упали влево, стопы сложены вместе. Скелет ребенка лежал у северной стенки ямы скорченно на спине, головой на запад. Руки слегка согнуты в локтях, кисть правой лежит между коленями, кисть левой — у тазовых костей. Кости погребенных окрашены охрой, под ними прослеживалась подстилка из коры. Дно камеры было посыпано мелом и охрой. На шее взрослого обнаружены костяные пронизи, слева от черепа — раковина «Unio». Справа от черепа ребенка лежал астрагал.

Описание находок

1. Пронизи костяные цилиндрической формы, кольцевидные в сечении, с продольным отверстием, поверхность зашлифована — 3 штуки. Длина — 1,4 см; 1,3 см; 1,1 см. Диаметры — 0,4 — 0,3 см (рис. 4, 8).

Курган 3 (рис. 5, 1) был расположен в 0,3 км к СЗ от кургана 2. Имел овальную в плане насыпь с уплощенной вершиной, слегка вытянутую с С на Ю. Высота кургана от уровня современной поверхности 1,3 м, от ДГ 1,2 м, диаметр 27 м. Насыпь

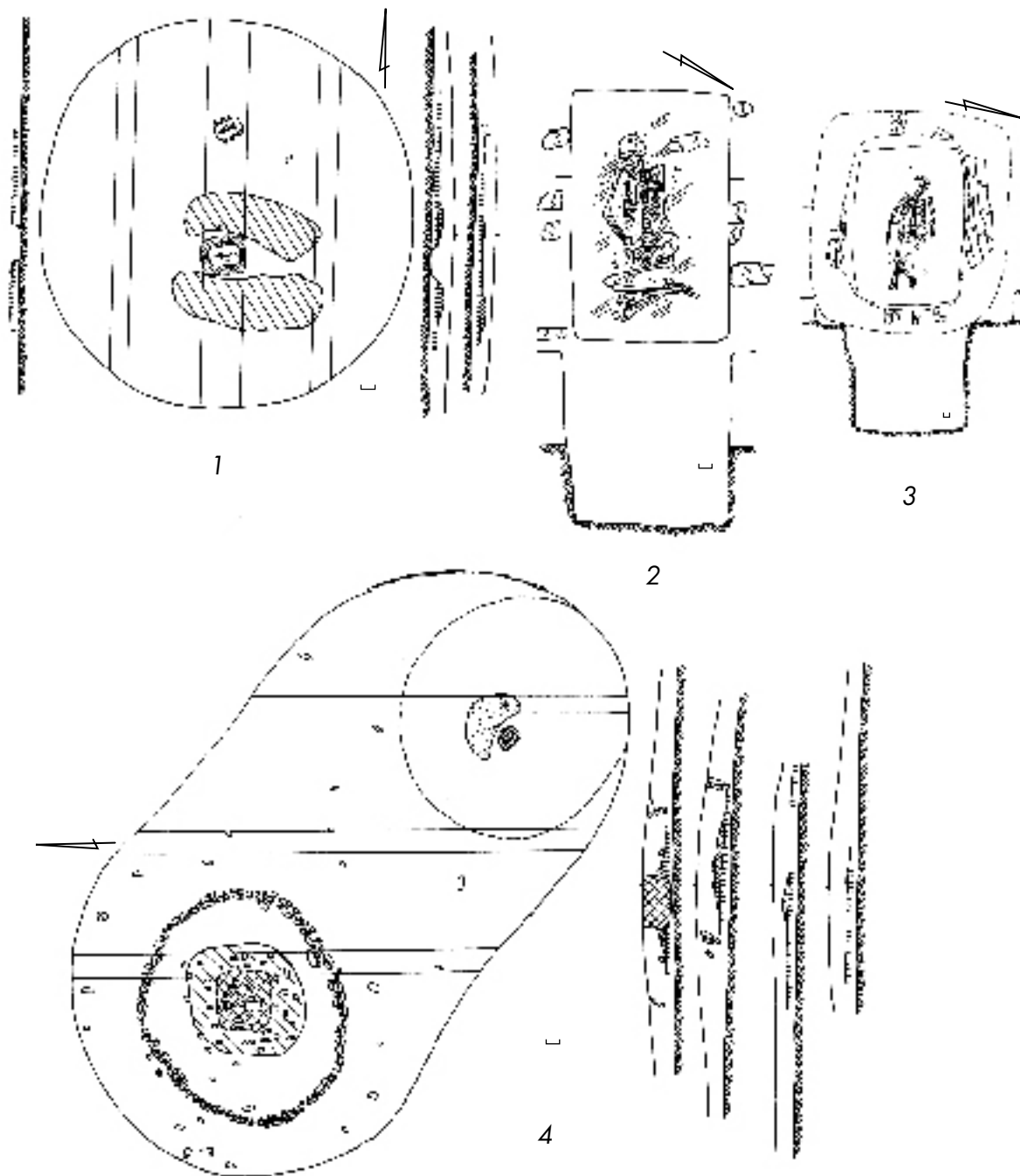

Рис. 5. Курган 3. 1 – план и профили к. 3, 2 – п. 1, 3 – п. 2, 4 – план и профили кк. 4 – 4 а

была сложена из серовато-коричневого гумусированного грунта над погребением 2 ямной культуры, опущенном с уровня ДГ. Верхняя часть насыпи толщиной 0,3 – 0,4 м нарушена вспашкой.

В кургане исследовано два погребения ямной культуры. В пахотном слое, в СВ секторе кургана были обнаружены три мелких фрагмента костей человека.

Погребение 1, впускное (рис. 5, 2) находилось в 5,8 м к С от Р. Фрагменты перекрытия отмечены на глубине 0,85 – 1,1 м. Оно состояло из деревянных плах шириной 12 – 18 см, толщиной 4 – 6 см, расположенных поперек камеры. Могильная яма прямоугольной формы с четко обозначенными углами, размера-

ми 1,75 x 1,09 м, была вытянута с ЮЗ на СВ. Стенки чуть наклонены наружу, дно ровное, на глубине 2,25 м.

Погребенный человек лежал скорченно на спине, головой на ЮЗ. Руки слабо согнуты в локтях, кисть правой — под тазовыми костями, кисть левой — над ними. Ноги, согнутые в коленях, упали вправо. Дно камеры было покрыто камышовой подстилкой, под ней подсыпка из мела и углей. На костях слабые следы темно-красной охры.

Погребение 2, основное (рис. 5, 3) было расположено в центре кургана, опущено с ДГ. Материковый выкид двумя полукольцами охватывал его с С и Ю. Могильная яма с заплечиками, сооруженными в погребенной почве, на глубине 1,63 — 1,67 м (0,43 — 0,47 м от ДГ), размерами 3,1 x 2,7 м, имела подпрямоугольную форму. Она была перекрыта деревянными плахами шириной 10 — 17 см, толщиной 3 — 6 см, расположенными вдоль камеры. Ниже заплечиков камера приобретала прямоугольную форму с выпуклыми короткими сторонами, размерами 2,8 x 1,5 м. Она была вытянута с ЗЮЗ на ВСВ. Верхняя часть вертикальных стенок обрушилась вместе с перекрытием. Дно ровное на глубине 1,87 м от ДГ.

Погребенный, взрослый человек, лежал скорченно на спине головой на запад. Руки чуть согнуты в локтях, отведены в стороны. Ноги, согнутые коленями вверх, зафиксированы в приподнятом положении. Кости скелета окрашены темно-красной охрой, под ним прослеживалась подстилка из коры. Дно камеры посыпано охрой и мелом, в засыпке встречались угли. Между коленями, на дне обнаружен кусок темно-красной охры размерами 8 x 7,5 x 6 см.

В 1,2 км к ЮВ от кургана 1, в 0,25 км к ЮЗ от «Раскопанной могилы» были расположены курганы 4 и 4-а, полы которых слились, создавая впечатление единой насыпи овальной формы, вытянутой с СЗ на ЮВ. Наличие двух курганов фиксировалось сужением ее в месте слияния и результатами нивелировки. Разница в высоте между центрами насыпей составила 0,4 м от уровня современной поверхности. Полы насыпей и, в особенности перемычка, сильно распаханы, их состояние не позволяло вести стратиграфические наблюдения.

Курган 4 (рис. 5, 4) был расположен к СЗ от кургана 4-а. Насыпь имела полу-сферическую форму, вершина задернована, полы распаханы. СЗ склон был более крутой, ЮВ, к перемычке, пологий. На поверхности и у подножия встречались отдельные камни. В центре насыпи — заплывшая грабительская воронка. Высота кургана от уровня современной поверхности — 1,5 м, от ДГ — 1,7 м, диаметр — около 25 м. Насыпь была сложена из плотного светло-коричневого грунта с материковыми включениями над единственным в кургане ограбленным погребением, культурная принадлежность которого не совсем ясна. В 13,2 м к СЗ от Р, на глубине 0,5 м от поверхности в поле насыпи обнаружены кости конечностей крупного животного (рис. 6, 1). В южной поле кургана, в верхней части пахотного слоя, найдена ножка греческой амфоры.

Насыпь была окружена кольцом крепиды из гранитных плит, размерами 13 x 15 м по внутреннему краю. Наиболее крупные камни достигали величины — 1,1 x 0,8 x 0,3 м, 1,3 x 1,1 x 0,4 м; средние — 0,9 x 0,7 x 0,2 м, 0,8 x 0,6 x 0,25 м и мелкие — 0,5 x 0,4 x 0,16 м. Плиты были поставлены на ребро в два слоя, одна на другую, в один-два ряда. Промежутки между ними заполнены мелкими камнями. Верхний край камней отмечен уже в поверхностном слое, основание нижнего ряда покоилось на ДГ. Первоначально насыпь была, видимо, выше и компактнее.

Погребение 1 (рис. 6, 2) располагалось в центре кургана, было окружено овальной в плане и полусферической в профиле вымосткой из материка толщиной 0,2 – 0,7 м. Конструкцию этого сооружения полностью уяснить не удалось, так как ее центр был разрушен грабительской ямой. В заполнении ямы и на поверхности вымостки беспорядочно рассеяны отдельные обломки гранита размерами от 0,3 x 0,4 x 0,2 м до 0,7 x 0,8 x 0,21 м, возможно, из каменного заклада или оградки над погребением.

Могильная яма имела овальную в плане форму, размерами 1,5 x 0,8 м, вытянутую с С на Ю. Стенки – вертикальные, дно – ровное на глубине 2,52 м от Р, 0,82 м от ДГ. Кости человека в беспорядке залежали в центре ямы, в слое гумусированного затечного грунта. На дне камеры обнаружена подстилка из камыша, посыпка углями. Датированный материал не обнаружен.

Курганы, имеющие подобную конструкцию, а именно каменную крепиду, глиняную вымостку, возможно, каменный заклад, могли быть сооружены как в скифское время, так и в эпоху средневековья. В пользу первого варианта может свидетельствовать находка фрагмента греческой амфоры.

Курган 4-а (рис. 5, 4) находился к ЮВ от к. 4, полы их сливались. Насыпь с уплощенной верхушкой, сильно растащена вспашкой. Высота по данным нивелировки – 1 м, от ДГ – 1,2 м. Диаметр насыпи первоначально составлял около 16 м, она была сложена из серовато-коричневого рыхлого гумусированного грунта над единственным погребением КМК.

Погребение 1 КМК (рис. 6, 3) было опущено с уровня ДГ в вероятном центре насыпи. Пестроцветный выкид полукольцом охватывал его с СВ. Погребение совершено в каменном ящике подпрямоугольной формы, ориентированном по линии ЮВ – СЗ, слегка сужавшемся к СЗ краю. Размер его по дну 1,34 x 0,97 м (0,75 м). Дно на глубине 0,67 м от ДГ. Стенки ящика были сооружены из двух необработанных гранитных плит каждая, кроме ЮВ, состоявшей из одной плиты. Размеры плит: 0,45 x 0,7 x 0,08 м, 0,4 x 0,6 x 0,1 м, 0,68 x 0,63 x 1,2 м, 0,63 x 0,55 x 0,23 м, 0,48 x 0,7 x 0,12 м, 0,98 x 0,61 x 0,24 м, 1,8 x 0,69 x 0,2 м. Плиты слегка наклонены наружу. Промежутки между ними заполнены более мелкими камнями. Ящик был перекрыт такими же плитами, двумя крупными – 1,14 x 0,98 x 0,3 м, 1,1 x 0,54 x 0,3 м и несколькими более мелкими. Они опирались на стенки ящика, заходя за его пределы на 0,3 – 0,4 м.

Погребенный взрослый человек лежал в скорченном на левом боку положении, головой на ЮВ. Левая рука вытянута, кисть – между бедренными костями. Правая рука согнута в локте, кисть – перед лицом. Ноги согнуты под прямым углом к корпусу, пятки прижаты к тазовым костям. Слева за черепом стоял лепной сосуд.

Описание находки

1. Горшок лепной низких пропорций, венчик плоский, слегка выступает наружу, шейка слабо вогнута, при переходе к плечикам – небольшой уступ, тулово округлое, дно плоское. Поверхность серого цвета. Обжиг средний, в глине примесь песка. Сосуд украшен двумя оттянутыми гладкими валиками, чередующимися с рядами косых насечек по шейке. Ряд таких же насечек – по плечу и спускающимся от него ко дну треугольникам с вписанным в них треугольниками меньших размеров или параллельными линиями. Высота сосуда – 12,5 см, диаметры венчика – 16,5 см, тулова – 18,5 см, дна – 8 см (рис. 6, 4).

Курган 5 (рис. 6, 5) был расположен в 0,3 км к ЮЗ от кургана 2. Распаханная насыпь представляла собой едва заметное над уровнем поля всхолмление, имела овальную в плане форму, была вытянута с В на З. Высота ее по данным нивелировки — 0,45 м, от уровня ДГ — 0,5 м, диаметр — 16,5 м. Она сложена над погребением 1 ямной культуры из серовато-коричневого крупноструктурного рыхлого грунта. Выкид из погребения лежал на этом же уровне. Курган был окружен трапециевидным в разрезе и овальным в плане ровиком, опущенным с уровня ДГ шириной 0,4 — 0,6 м, глубиной 0,7 — 0,8 м, в материке 0,2 — 0,3 м. В западном секторе насыпи ровик не прослеживался. В кургане исследовано два погребения ямной культуры.

Погребение 1, основное (рис. 6, 6) было расположено в 0,8 м к северу от Р. Опущено с уровня ДГ на глубину 1,27 м (1,67 от поверхности). Материковый и пестроцветный выкиды охватывали его с трех сторон полукольцом, открытым на В. Могильная яма, размерами 1,93 x 1,31 м, имела подпрямоугольную форму, слегка закругляясь в нижней части. Стенки ровные, дно слегка понижалось к западу. Была вытянута с ЗЮЗ на ВСВ.

Погребенный человек лежал скорченно на правом боку, головой на ЗЮЗ. Руки согнуты в локтях, кисти — у груди. Ноги согнуты под прямым углом к корпусу, под острым — в коленях. Под ним прослеживалась подстилка из коры, дно камеры посыпано мелом. В 0,3 м к ЮВ от черепа был найден кусок марганцевой руды 3,3 x 4,8 см.

Погребение 2, впускное (рис. 6, 7) было расположено в 4 м к ВСВ от Р на глубине 1,88 м. Плиты перекрытия обнаружены на глубине 0,51 — 0,7 м от поверхности. Оно состояло из двух гранитных плит размерами 0,95 x 1,06 x 0,17 м, 1,3 x 0,7 x 0,12 м, уложенных поперек могильной ямы. Сама камера подпрямоугольной формы с закругленными углами, размерами 0,9 x 1 м, вытянута по линии ЮЗ — СВ. Верхний контур камеры нарушен осевшим перекрытием. Глубина ямы от уровня перекрытия — 0,98 м. Стенки отвесные, дно слегка понижалось к ЮЗ.

Погребенный ребенок лежал скорченно на спине, головой на ЮЗ. Скелет плохой сохранности, левая рука чуть согнута в локте, положение правой не восстанавливается, ноги обращены коленями вправо. По дну камеры растительная подстилка и посыпка мелом. Слева за черепом был обнаружен лепной сосуд, в засыпке ямы — астрагал.

Описание находок

1. Горшок лепной яйцевидной формы, шейка прямая, максимальный диаметр по тулову находится в верхней трети сосуда. Обжиг неравномерный, цвет поверхности желтовато-серый. Сосуд под венчиком украшен оттисками гребенчатого штампа, верхняя часть тулова покрыта горизонтальной «елочкой», выполненной таким же штампом. Высота — 12,5 см, диаметры венчика — 10,5 см, тулова — 12,5 см (рис. 6, 8).

Курган 6 (рис. 6, 9) располагался в 80 м к ЮЗ от кургана 5, насыпь была почти полностью распахана. Высота ее от уровня ДГ — 0,4 м, диаметр — 15 м. Курган сооружен из серовато-коричневого крупноструктурного гумусированного грунта над погребением 3 ямной культуры. В кургане исследовано три погребения: одно ямной культуры — п. 3 и два БМСК (п. 1, 2).

Погребение 1 (рис. 6, 10) находилось в 5,2 м к ССЗ от Р на глубине 0,27 — 0,37 м. Нарушено вспашкой. Контур могильной ямы нечеткие, прослеживались на площади 1,4 x 0,95 м в пахотном слое. Скелет плохой сохранности. Погребенный

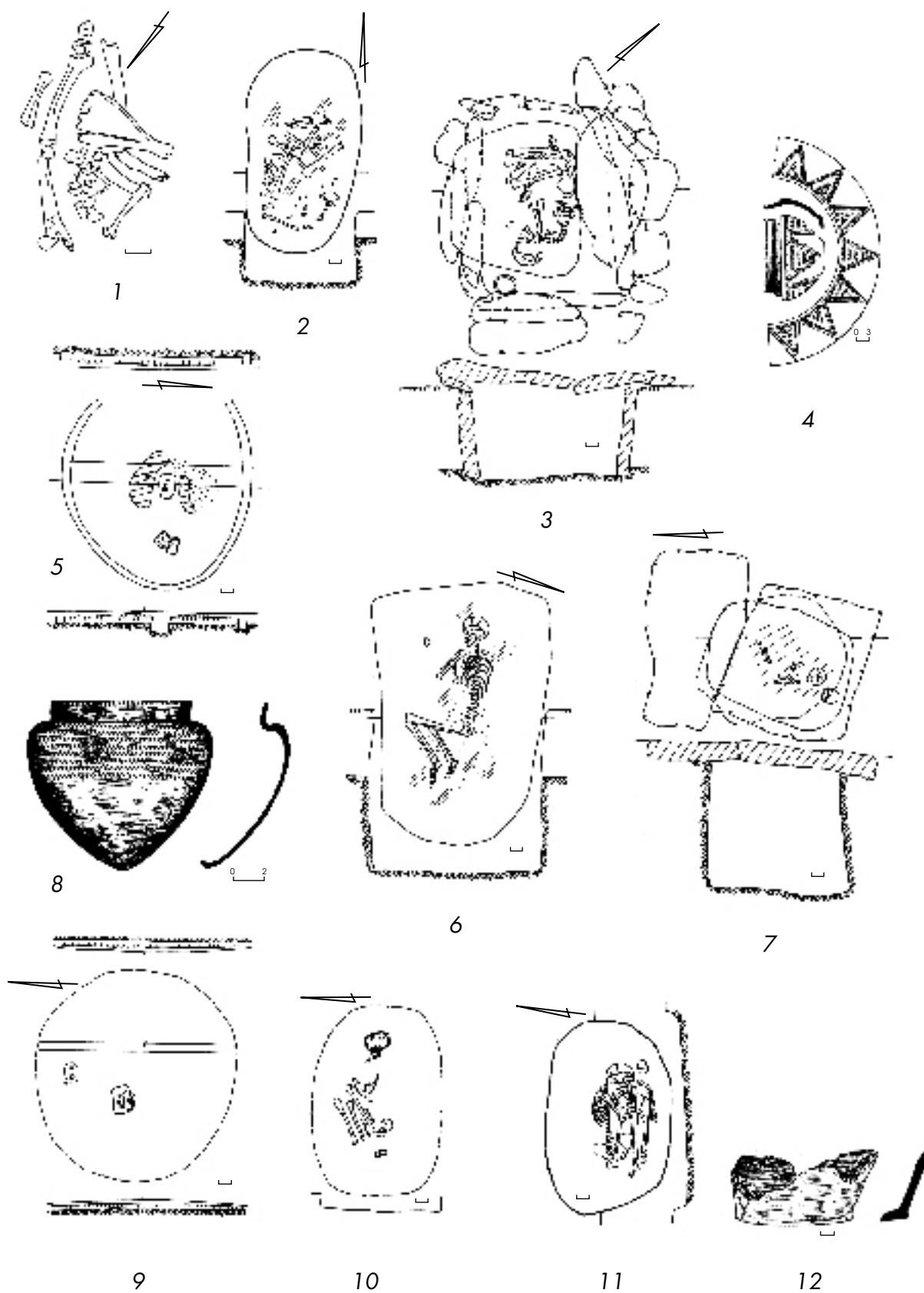

Рис. 6. Курган 4. 1 – тризна, 2 – п. 1; Курган 4 а. 3 – 4 – п. 1; Курган 5. 5 – план к. 5, 6 – п. 1, 7 – 8 – п. 2; Курган 6. 9 – план к. 6, 10 – п. 1, 11 – 12 – п. 2

лежал скорченно на правом боку, головой на восток. Колени поджаты к груди. Левая рука согнута в локте. В ногах погребенного обнаружены фрагменты лепного сосуда. Обломок этого же сосуда залегал в 0,4 м к СЗ от них на глубине 0,17 м.

Описание находок

1. Фрагменты стенок лепного сосуда — 6 шт. Обжиг плохой, в глине примесь песка. Размеры обломков — 6 x 4 см, 4 x 7 см.

Погребение 2 (рис. 6, 11) было зафиксировано в 3,8 м к ЗСЗ от Р, на глубине 0,58 м в предматериковом суглинке, частично разрушило верхний контур погребения 3. Могильная яма неправильной овальной формы, вытянута по линии ВСВ — ЗЮЗ. Стенки неровные, дно — на глубине 0,69 м. Погребенный взрослый человек лежал в сильно скорченном положении на левом боку, головой на ВЮВ. Руки согнуты в локтях, кисти — перед лицом. Согнутые в коленях ноги были подтянуты к подбородку. Слева за черепом был обнаружен развал придонной части лепного сосуда.

Описание находок

1. Придонная часть лепного сосуда баночной формы. Прямые стенки слегка сужаются к плоскому дну. Обжиг неравномерный, черепок пористый. Сохранившаяся высота — 5 см, диаметр дна — 8 см (рис. 6, 12).

Погребение 3, ямное, основное (рис. 7, 1), было обнаружено в 3,4 м к ЗСЗ от Р. Опущено с уровня ДГ. Верхний контур ямы нарушен погребением 2. Могильная камера, размерами 2,1 x 1,48 м, имела неправильную прямоугольную форму с четко обозначенными углами. Она была вытянута с З на В с небольшим отклонением. Стенки чуть наклонены наружу, дно ровное на глубине 1,34 м (0,94 м от ДГ). В заполнении камеры и на дне залегали фрагменты деревянных плах поперечного перекрытия шириной 12 — 8 см, толщиной 3 — 4 см. Скелет плохой сохранности. Он лежал скорченно на спине, головой на запад. Правая рука вытянута и отведена в сторону, положение левой — не восстанавливается. Ноги, согнутые в коленях, упали вправо, правая стопа «на подошве». Под костяком зафиксирована подстилка из коры. На костях слабые следы охры, скопление ее — у локтя правой руки. Слева за черепом — фрагмент челюсти животного.

Курган 7 (рис. 7, 2) был расположен в 1 км к ЮВ от кургана «Раскопанная могила» и строящегося водосборного бассейна. Насыпь была сильно разрушена многолетней распашкой и выглядела на поле в виде округлого невысокого холма с уплощенной верхушкой. По данным нивелировки наибольшая высота кургана составила 0,67 м, диаметр 32 м. Реальная же высота кургана — 0,82 м от ДГ, диаметр — 24 м. Уровень погребенной почвы прослеживался только в центральной части кургана. Материк находился на глубине 0,5 м от ДГ. Насыпь из влажного чернозёма сооружена в один приём над погребением 3 ямного времени. Всего в кургане обнаружено четыре погребения, из них два — ямного времени, одно — БМСК и одно — кочевническое. Все погребения сконцентрированы в центре насыпи.

Погребение 1, кочевническое (рис. 7,3) было расположено в 0,55 м к В от Р на глубинах 0,4 — 0,62 м. Погребение впущено в насыпь кургана, контуры могильной ямы не прослеживались. Верхняя часть скелета нарушена, вероятно, в результате ограбления. In situ сохранились нижняя челюсть, кости ног и часть правой руки. Погребенный лежал вытянуто на спине головой на ЮЮЗ. Ноги сближены в стопах, правая рука вытянута. Возле колена левой ноги находились фрагменты железного ножа, на головке бедренной кости — фрагменты железного предмета,

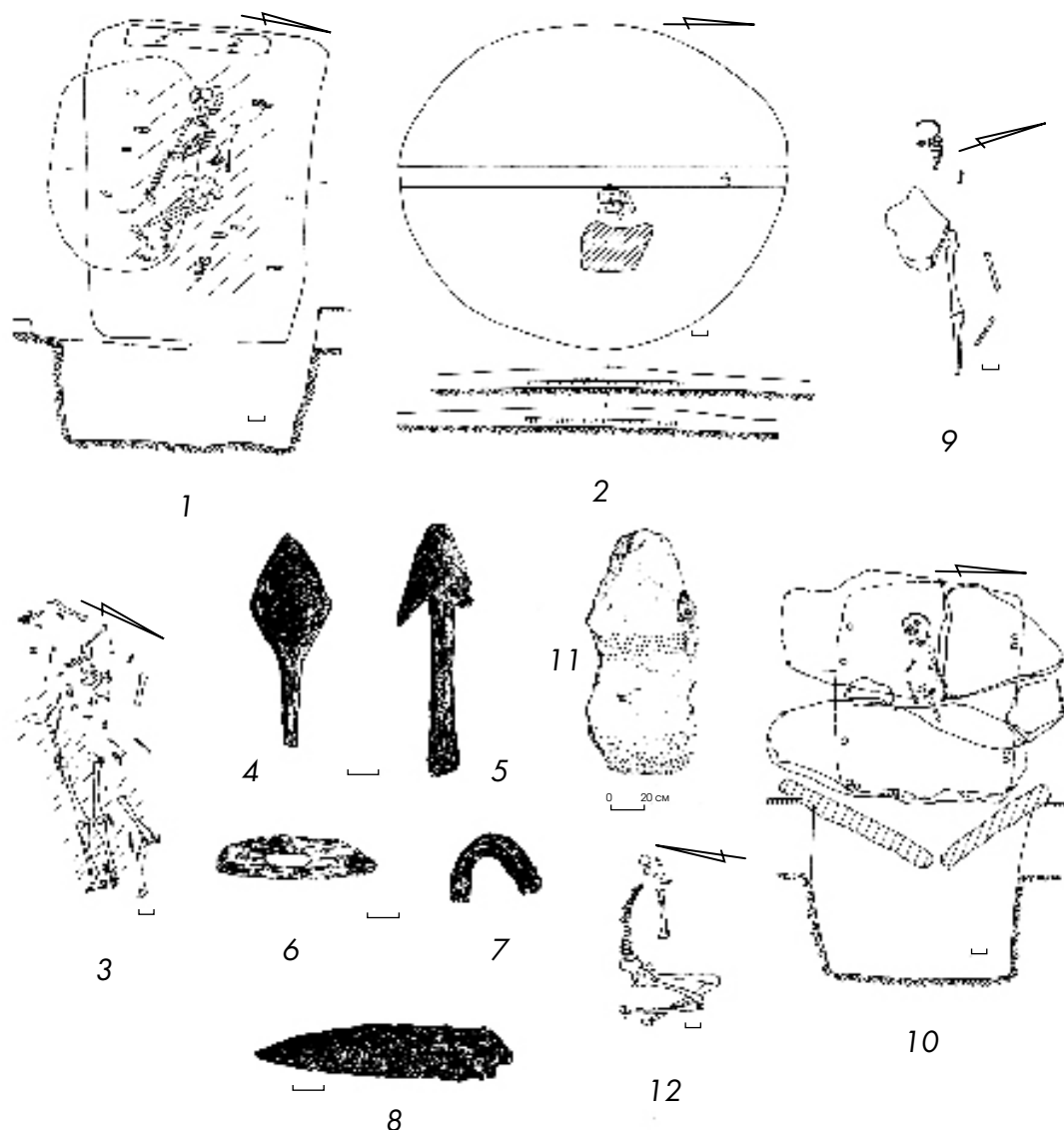

Рис. 7. Курган 6. 1 – п. 3; Курган 7. 2 – план к. 7, 3 – 8 – п. 1, 9 – п. 2, 10 – 11 – п. 3, 12 – п. 4

не поддающиеся определению и кремь. В районе грудной клетки находились железные наконечники стрелы и дротика. Рядом с нижним, уцелевшим *in situ*, позвонком обнаружена костяная петля, такая же, худшей сохранности, находилась выше. Слева от костей скелета, здесь же, обнаружены два фрагмента железных скоб. Под погребенным находилась древесная подстилка.

Слева от костяка, возле ног, в анатомическом порядке располагались две ноги лошади. Остатки ещё двух – были обнаружены в переотложенном состоянии вместе с костями человека.

Описание находок

1. Наконечник стрелы железный черешковый. Перо ромбической формы, черешок круглый в сечении. Длина пера – 4 см, длина черешка – 3 см (рис. 7, 4).

2. Наконечник дротика железный. Перо треугольной формы с выступающими лопастями. Втулка конической формы, расширяющаяся книзу. Длина пера – 3,6 см, втулки – 5 см (рис. 7, 5).

3. Петля костяная подовальной формы с прямоугольным вырезом в центре. Длина — 5,2 см, ширина — 1,4 см (рис. 7, 6).

4. Фрагмент железного кресала овальной формы, круглого в сечении. Сохранившиеся размеры — 3 x 2,1 см (рис. 7, 7).

5. Нож железный с ровным лезвием и спинкой, которая резко сужается к острию. Сохранившаяся длина — 8 см, ширина — 1,7 см (рис. 7, 8).

Погребение 2, ямное (рис. 7, 9) было обнаружено в 1 м к СВ от Р, на глубине 0,82 м. Контуры могильной ямы не прослеживались. Погребенный был уложен на уровне ДГ рядом с плитами перекрытия погребения 3. Вероятно, имеется определенная связь между этими двумя погребениями. Скелет лежал вытянуто на спине, головой на СЗ. Он довольно плохо сохранился, зафиксированы только крупные трубчатые кости ног, часть руки и остатки черепа.

Погребение 3, основное, ямное (рис. 7, 10) находилось в 0,3 м к В от Р. Оно было впущено с уровня ДГ. Материковый выкид из погребения лёг с восточной стороны. Могильная яма была перекрыта поперёк двумя массивными стелообразными плитами и двумя более мелкими камнями. Одна из плит раскололась по центру и упала в могильную яму. Размеры камней: 1,6 x 0,7 x 0,13 м, 1,7 x 0,9 x 0,1 м, 0,45 x 0,3 x 0,2 м, 0,3 x 0,2 x 0,15 м. За плитой, расположенной у восточного края могильной ямы, на грунте был обнаружен отпечаток крупно плетеного изделия (рогожи?), занимавшего площадь 0,7 x 0,4 м. При расчистке, на оборотной стороне целой плиты, были обнаружены окрашенные мелом и охрой пояски. Основание плиты занимал красный пояс шириной 11 см, сразу же над ним — белый, шириной 10 — 18 см. В средней, несколько зауженной части ещё один красный пояс шириной 12 — 18 см (рис. 7, 11).

Могильная яма прямоугольная с закругленными углами, размерами 1,42 x 1,13 м, была вытянута с З на В. Дно на глубине 1,98 м (1,17 м от ДГ). Стенки погребения наклонные, дно неровное, изрыто ходами грызунов. Вдоль стенок, на дне наблюдались неглубокие округлые ямки, диаметром 3 — 4 см. Скелет ребенка, довольно плохой сохранности, лежал на спине, головой на З. Левая рука слегка согнута в локте и отставлена от туловища. Положение правой руки и ног не прослеживалось. На сохранившихся костях скелета следы посыпки охрой, мелкие кусочки охры и угля встречались в засыпке камеры. На дне прослеживалась подстилка из коры и посыпка мелом.

Погребение 4, БМСК (рис. 7, 12), было обнаружено в 7,3 м к С от Р на глубине 0,85 м. Контуры могильной ямы не прослеживались. Скелет плохой сохранности, лежал на левом боку в скорченном положении, головой на В. Ноги были согнуты в тазе почти под прямым углом, в коленях — под острым. Одна из сохранившихся рук была согнута в локте под острым углом.

Курган 8 (рис. 8, 1) был расположен в 400 м к ЮВ от кургана 7. Насыпь, из довольно влажного чернозёма, с полусферической поверхностью, овальная в плане вытянута с С на Ю. Подвергалась интенсивной распашке. По данным нивелировки высота кургана составила 2 м, реальная — 1,6 м от ДГ. С северной, восточной и западной сторон курган окружала ложбина шириной до 18 м. Там же, под верхним слоем насыпи с глубины 0,5 — 0,7 м, шёл очень тёмный затёчный грунт, имевший разную ширину и заканчивающийся на уровне материка. Курган был насыпан в два приема. Основная насыпь диаметром 14,5 м и высотой 1,6 м сооружена над погребением 9 ямного времени. Досыпка, увеличившая диаметр кургана до 41 м, вероятнее всего связана с двумя погребениями 4 и 10 ямного

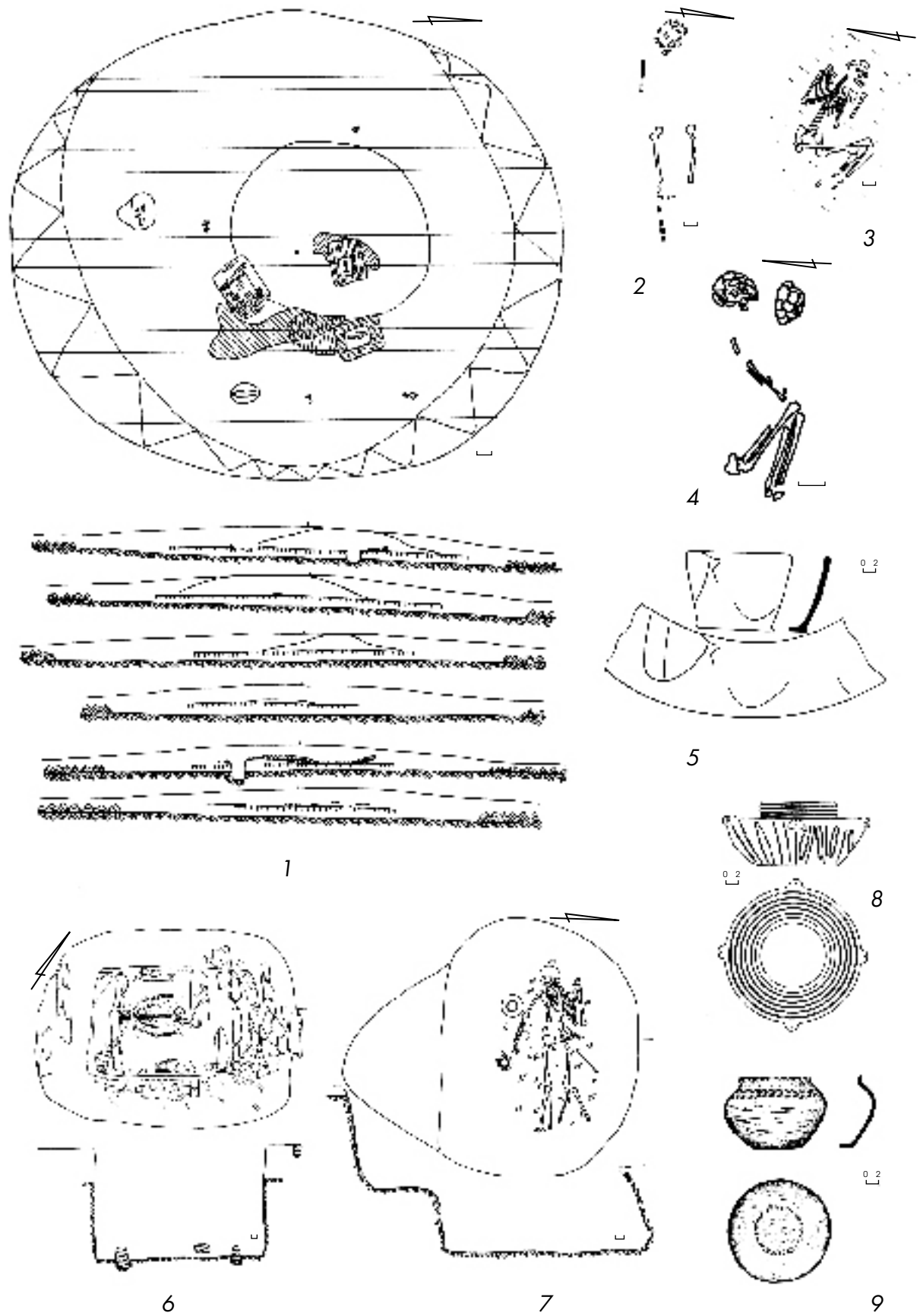

Рис. 8. Курган 8. 1 – план и профили к. 8, 2 – п. 1, 3 – п. 2, 4 – 5 – п. 3, 6 – п. 4, 7 – 9 – п. 5

времени, расположенными у В и ЮВ края основной насыпи. Выкиды из этих погребений лежат на ДГ и частично смешиваются. Всего в кургане было обнаружено 10 погребений, из них: три — ямного времени (пп. 4, 9, 10), два — катакомбного времени (пп. 5, 8), одно — культуры многоваликовой керамики (п. 6), три — БМСК (пп. 2, 3, 7) и одно — неопределенное (п. 1).

Погребение 1, неопределенное (рис. 8, 2) было расположено в 6 м к ЮВ от Р на глубине 0,99 м. Контуры могильной ямы не прослеживались. Скелет, очень плохой сохранности, лежал вытянуто на спине, головой на З.

Погребение 2, БМСК (рис. 8, 3) находилось в 6,7 м к ЮЮЗ от Р на глубине 1,3 м от поверхности. Контуры могильной ямы не прослеживались, обозначены только по границе подстилки. Скелет лежал скорченно на левом боку, головой на В с небольшим отклонением. Руки согнуты в локтях под острым углом, кисти — у подбородка. Ноги согнуты в тазе и коленях под острым углом. На костях скелета наблюдались остатки покрытия корой, под ним — растительная подстилка и посыпка мелом.

Погребение 3, БМСК (рис. 8, 4), было расположено в 11 м к В от Р на глубине 0,92 м. Контуры могильной ямы не прослеживались. Скелет плохой сохранности лежал скорченно на левом боку, головой на В. Правая рука была протянута к коленям, положение левой — не прослеживалось. Ноги согнуты в тазе и коленях под острым углом. Перед лицом находился развал лепного сосуда.

Описание находки

1. Горшок лепной банковидный, край венчика неровный. Дно ровное с небольшой закраиной. Поверхность серо-желтая с темными пятнами, заглажена. В тесте примесь песка, органики и мелкотолченого шамота. На небольшом участке поверхности хорошо просматриваются несколько прочерченных линий U-образной формы различной величины. Высота горшка — 11,5 см, диаметр венчика — 15 см, дна — 10 см. (рис. 8, 5).

Погребение 4, ямное (рис. 8, 6), было расположено в 3,3 м к ЮВ от Р. Верхний контур был зафиксирован на глубине 1,7 м (1,17 м от поверхности). Площадь, занимаемая могильной ямой с заплечиками, составляла 2,9 x 4 м, ориентация ЮЗ на СВ. Ширина заплечиков — 0,5 — 0,85 м, на них было уложено дерево, перекрывавшее могильную яму крест-накрест, причём продольные плахи были зафиксированы только в засыпке. Ширина плах — 14 — 30 см, некоторые из них имели следы обугленности. На заплечиках наблюдался также белый камышовый тлен. С северо-восточной стороны, за концом плах была обнаружена каменная плита, еле выступавшая над заплечиком. Она была вертикально вкопана в грунт на глубину 18 см. Размеры плитки 0,65 x 0,21 x 0,23 м. Могильная яма прямоугольной формы с закругленными углами была вытянута с ЮЗ на СВ. Ее размеры — 2,5 x 1,6 м, глубина от уровня заплечиков — 1,65 м (от Р — 3,35 м). Стенки погребения почти вертикальные со следами узкого желобчатого копательного орудия. На дне наблюдалась интересная конструкция из каменных плит. Вдоль узких сторон, на некотором удалении от стенок, в 0,25 — 0,28 м были вкопаны каменные плиты таким образом, что в каждом ряду верхние края их находились на одинаковом уровне. Нижние концы плит покоились в индивидуальных ямках и были дополнительно укреплены мелкими камешками. Под ЮЗ стенкой располагался один ряд камней, состоящий из трех плит. Их размеры: 50 x 7 x 29 см, 50 x 16 x 32 см, 40 x 9 x 28 см. Под СВ стенкой находилось два ряда камней, один

из них, ближний к стенке, также состоял из трёх врытых плит. Их размеры: 35 x 10 x 30 см, 69 x 13 x 27 см, 30 x 14 x 50 см. Второй, внутренний, ряд состоял из двух больших плит, уложенных на грунт, причём одна из них упала плашмя таким образом, что на неё легли ноги погребённого. Размеры плит — 65 x 18 x 15 см, 74 x 25 x 15 см. Под ЮВ стенкой, в центре лежала одиночная плита со следами грубой обработки, размерами 52 x 12 x 25 см.

Скелет человека лежал в центре могильной ямы на спине, головой на ЮЗ. Руки были слегка согнуты в локтях и отставлены от туловища. Согнутые в коленях ноги завалились налево. В 25 см к З от черепа и возле бедренных костей были обнаружены комочки алой охры. Под скелетом наблюдалась белёсая и коричневатая подстилка.

Погребение 5, катакомбное (рис. 8, 7), было расположено в 10,7 м к ЮЮЗ от Р. Верхний контур входной ямы был обнаружен на глубине 2,2 м (1,4 м от поверхности). Она подовальная, размерами 1,05 x 1,9 м, дно на глубине 3,98 м. Заполнение — плотный затёчный грунт. Овальная камера, размерами 2,7 x 2,1 м, располагалась с С стороны, свод ее просел, дно на глубине 3,98 м. Перепад уровней дна камеры и входной ямы составил 0,7 м.

Погребенный лежал вытянуто па спине, головой на З. Правая рука вытянута и отставлена от туловища. Положение левой — не ясно из-за разрушений. Часть костей смещена упавшим сводом. Под скелетом прослежена растительная подстилка. Возле правой руки находились два пятнышка охры. Здесь же обнаружены два сосуда, один у кисти руки, второй — у локтя из рассыпающейся массы. В 25 см к С от колена левой ноги обнаружены кусочки яичной скорлупы (?).

Описание находок

1. Сосуд из чёрной рыхлой массы (т. н. «тальковый») с прямым венчиком, украшенным четырьмя концентрическими бороздками. Прямые плечики украшены пятью бороздками. От них на тулово опускаются четыре симметрично расположенных ушка с вертикальными сквозными отверстиями. Тулово приземистое, сужающееся ко дну, украшено косыми бороздками и овами между ними. Все бороздки заполнены охрой. Зафиксированные размеры сосуда составили: высота — 10 см, диаметр тулова — 20 см (рис. 8, 8).

2. Сосуд лепной с коротким, плоским на срезе венчиком, слегка выраженными покатыми плечиками, широким округлым туловом и небольшим вогнутым доньшком. Край венчика орнаментирован оттисками зубчатого штампа. Такие же оттиски, в два ряда, украшают верхнюю часть тулова. Придонная часть горшка украшена одним рядом наколов. Поверхность желтовато-серого цвета в тёмных пятнах, со следами расчёсов. Черепок хрупкий, пережжённый. В тесте примесь мелкотолчёного шамота и органики. На внутренней части сосуда заметны следы окрашенности охрой. Высота изделия — 10 см, диаметры венчика — 10 см, тулова — 14,4 см, дна — 7 см (рис. 8, 9).

Погребение 6, КМК (рис. 9, 1) было расположено в 13,8 м к СВ от Р на глубинах 0,95 — 1,03 м. Контуры могильной ямы не прослеживались. Скелет лежал на спине, головой на С, с приподнятыми коленями. Руки согнуты в локтях под острым углом, кисти лежат на тазе.

Погребение 7, БМСК (рис. 9, 2) было обнаружено в 10,2 м к СЗ от Р на глубине 0,93 м (0,4 м от поверхности). Контуры могильной ямы не прослеживались. Скелет очень плохой сохранности лежал на левом боку в сильно скорченном положении головой на В.

Погребение 8, катакомбной культуры (рис. 9, 3) располагалось в 10,4 м к ВЮВ от Р на глубине 2,2 м. Контуры входной ямы не прослеживались. Камера овальной формы, размерами 2,1 x 1,45 м, вытянута с С на Ю, дно на глубине 2,91 м. Стенки вогнутые, свод не сохранился. Скелет лежал вытянуто на спине, головой на Ю. Руки вытянуты вдоль туловища. Возле правой ключицы и локтя обнаружены два пятнышка охры, у левой кисти — мел. К западу от костяка находился сосуд. Кости черепа, ног и рук ярко окрашены охрой, под погребенным — растительная подстилка, в районе грудной клетки — отмученная глина (?).

Описание находки

1. Горшок лепной с коротким прямым венчиком, плоским на срезе. Тулово округлое с покатыми плечиками. Дно плоское, неровное. Венчик украшен четырьмя концентрическими бороздками. От нижней — опущены на тулово заштрихованные треугольники вершинами книзу. Поверхность горшка тщательно заглажена. В тесте примесь мелкотолчёного шамота и органики. Высота сосуда — 10,9 см, диаметры венчика — 11 см, тулова — 14,5 см, дна — 7,5 см (рис. 9, 4).

Погребение 9, ямное, основное (рис. 9, 5) было расположено в 2,3 м к С от Р на глубине 2,5 м. Впущено с уровня ДГ. Материковый выкид из погребения лежал с З и С сторон. Могильная яма была перекрыта слоем камыша, уложенного вдоль длинной оси. Площадь, занимаемая перекрытием, составляла 3,2 x 2,5 м. С северной стороны у края ямы лежали две деревянные плахи шириной 9 — 10 см, толщиной 1,5 — 2 см.

Могильная яма прямоугольная, с закруглёнными углами, была вытянута с З на В с небольшим отклонением. Её размеры 1,35 x 1 м, дно на глубине 0,9 м от ДГ. Стенки отвесные, дно ровное. Погребенный ребёнок лежал, на спине, головой на З. Правая рука была вытянута, положение левой не ясно. Согнутые в коленях ноги завалились вправо. За черепом и к ЮЗ от него располагались два пятнышка охры. Под скелетом наблюдалась растительная подстилка.

Погребение 10, ямное (рис. 9, 6) находилось в 6,4 м к СВ от Р. Верхний контур заплечиков был обнаружен на глубине 1 — 1,1 м от поверхности. Общая площадь могильной ямы с заплечиками составляла 3,8 x 2,55 м, ориентация ССЗ на ЮЮВ. На заплечики были уложены камыш и шесть деревянных плах, перекрывавших погребение по длинной оси. Ширина плах — 15 — 28 см, толщина — 4 — 7 см. Могильная яма прямоугольная, с закруглёнными углами, размерами 2,35 x 1,45 м была вытянута также с ССЗ на ЮЮВ. Дно на глубине 1,55 м от заплечиков и 3 м от Р. Стенки камеры у дна вогнутые, дно неровное.

Погребенный лежал на спине, головой на ССЗ. Руки согнуты в локтях, кисти у бёдер. Согнутые в коленях ноги упали направо. Череп, кисти и стопы обильно окрашены охрой. Под скелетом прослежена растительная подстилка и посыпка мелом и охрой.

Курган 9 (рис. 9, 7) был расположен в 150 м к западу от кургана 8. Насыпь полностью распахана, обнаружена по желтоватому пятну на поле. В кургане обнаружено только одно погребение. Уровень ДГ на профилях не читался, материк находился на глубине 0,9 м от Р.

Погребение 1, ямного времени (рис. 9, 8), основное, было расположено в геометрическом центре насыпи. Выкид из него был обнаружен на глубине 0,2 м от поверхности и располагался с восточной стороны в виде дуговидно изогнутой линзы размерами 2,5 x 1 м, толщиной до 0,15 м. Верхний контур могильной ямы был обнаружен на глубине 0,9 м в материке. Она прямоугольная, с закруглёнными

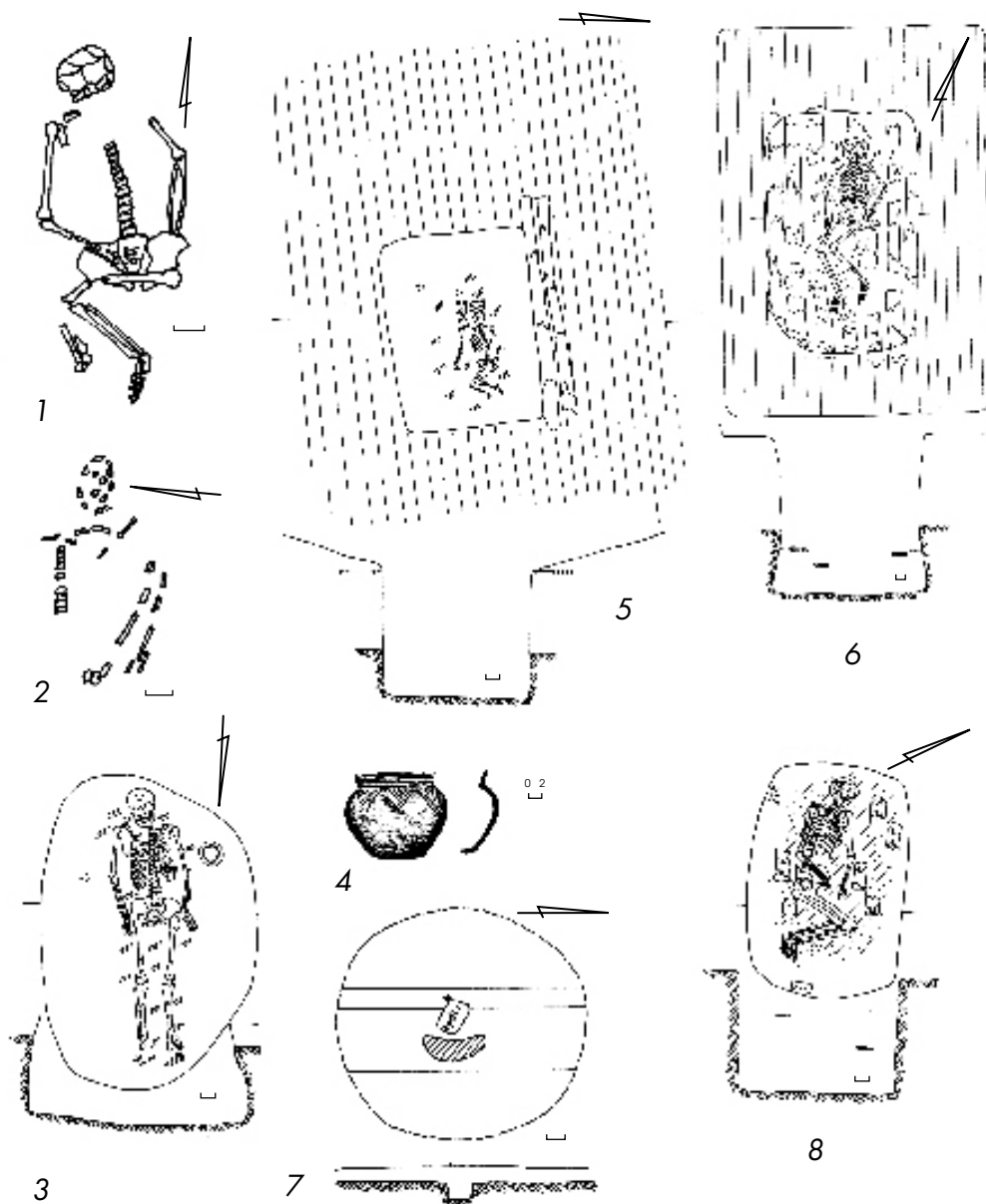

Рис. 9. Курган 8. 1 – п. 6, 2 – п. 7, 3 – 4 – п. 8, 5 – п. 9, 6 – п. 10;
Курган 9. 7 – план к. 9, 8 – п. 1

углами, размерами 1,6 x 1,1 м, вытянута по оси СЗ на ЮВ. Дно – на глубине 1,7 м от Р, из них 0,8 м – в материке. Стенки камеры отвесные, на них обнаружены следы узкого желобчатого орудия. Остатки деревянного перекрытия были обнаружены в засыпке. Плахи шириной 8 – 10 см перекрывали могильную яму по длинной оси. Скелет лежал на спине, головой на СЗ. Левая рука была вытянута, правая – согнута в локте под тупым углом, кисть её на тазе. Согнутые в коленях ноги упали влево. Под скелетом наблюдался древесный тлен и посыпка мелом. У западного угла обнаружены крупинки охры.

Из 10 исследованных курганов 8 были сооружены носителями ямной культурной общности. Причем, три из них (кк. 3, 5, 9) содержали только ямные захоронения. В одну насыпь (к. 2), кроме 3-х ямных погребений, было впущено одно эпохи бронзы. Два кургана – 4 и 4-а, слившиеся полами, были сооружены носителями срубной и скифской культур над единственными погребениями. Четыре насыпи

(кк. 1, 6, 7, 8) содержали разновременные захоронения. Всего в курганном могильнике исследовано 15 погребений ямной культуры, 3 — катакомбной, 9 — срубной общности (БМСК), по одному — КМК и сарматской, 2 — скифского времени и 4 — кочевнических.

Интересным и немного необычным является п. 4 из к. 8 ямной культуры. При его сооружении, наряду с характерными традициями для носителей данной культуры использовать дерево либо камень в качестве перекрытия, был введен новый элемент — каменная оградка на дне могильной ямы. Обращает на себя внимание и стела из п. 3, к. 7, на которой имеются пояски из охры и мела. Подобная стела была обнаружена в п. 12, к. 1, расположенном у с. Беленькое Запорожского района [5, с. 132, рис. 4, 2]. Несомненно, погребения с подобными стелами относятся к социально значимым. Положение костяков и их ориентация мало чем отличаются от основной массы погребений ЯК. В катакомбном захоронении 5 (к. 8) обнаружен один из редких атрибутов погребального инвентаря — т. н. «тальковый» сосуд. В целом, материалы могильника дополняют известные сведения о развитии погребального обряда древних культур.

Библиографія

1. Рудинський Михайло. Археологічна розвідка на Дніпрельстані // Збірник — Дніпропетровське, 1929. — Т. I. — С. 45 — 60; Добровольський Аркадій. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // Там само. — С. 61 — 160; Смолічев Петро. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні — жовтні р. 1927 // Там само. — С. 161 — 234.
2. Ляшко С.Н. Раскопки курганов у с. Августиновки // ССПК. — Запоріжжя, 2002. — Т. X. — С. 65 — 88.
3. Плешивенко А.Г. Исследование скифских курганов в Днепропровском Надпорожье // ДСПК. — Запорожье, 1991. — Т. II. — С. 143 — 152.
4. Попандопуло З.Х. Новый скифский могильник на окраине г. Запорожья // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепропетровск, 1987. — С. 74 — 87; Ее же // Курганы эпохи меди-бронзы Бабурского могильника // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 79 — 101.
5. Попандопуло З.Х. Курганный могильник у с. Беленькое // ДСПК. — Запорожье, 1995. — Т. V. — С. 126 — 142.

Попандопуло З.Х., Шмакова О.А.

Курганный могильник на окраине с. Дніпрельстан Запорізького району

У статті публікуються матеріали досліджень 10 курганів, які були розкопані експедиціями ЗОКМ в 1984 — 1985 рр. Вводяться до наукового обігу нові пам'ятки, які дають інформацію про обряди та вірування давнього населення Надпорожжя від епохи енеоліту до середньовіччя.

Popandopulo Z.H., Shmakova O.A.

Burial Ground at Outskirts of Dneprelstan Village of Zaporizhzhya Region

In the article the data of exploration of 10 burial mounds, excavated by expeditions of Zaporizhzhya Provincial (Oblast) Museum of Local Lore, History and Economy in 1984 — 1985 is published. The new monuments, which tell about rites and beliefs of ancient population of Above-Rapids region (Nadporozhzhya) from Eneolithic epoch till Middle Ages are put into scholar circulation.

Струкуленко А.С.

АНТИЧНЕ ТА РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ СКЛО З ЗІБРАННЯ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ КОРПОРАЦІЇ «ВЕЕСВІ»

Історико-археологічний музей корпорації «ВЕЕСВІ» (м. Дніпропетровськ), створений на основі приватної колекції родини Селяніних, заявив про своє існування у 2003 році відкриттям у приміщенні Історичного музею ім. Д. І. Яворницького виставки «Скарби античної та скіфо-сарматської культури». В музеї зберігається велика колекція античних та ранньосередньовічних виробів зі скла (69 екземплярів), яка стала предметом розгляду в даній роботі*.

Про більшість скляних виробів з колекції музею відомо, що вони походять з околиць античних міст Пантікапея та Херсонеса, але багато чого ми можемо тільки припускати, оскільки всі ці предмети не були знайдені при проведенні наукових розкопок, а є випадковими знахідками, покупками у приватних осіб, коли місце знахідки вказувалося довільно. Але, не дивлячись на неповну наукову цінність колекції, можна продатувати та проаналізувати скляні вироби, простежуючи зміни їхньої морфології за аналогіями. В даній роботі не ставиться мета уточнення часу побутування певних форм — всі наші датування подані за аналогіями з відомими зразками, беручи до уваги зміни морфології самих посудин, а також кольору та якості скла, характерних для того чи іншого періоду.

Для зручності дослідження посуд був розподілений на чотири групи за функціональним призначенням: глечики (15 екз.); столовий посуд; склянки, келихи, кубки, чаші, блюда (20 екз.); флакони (14 екз.) та бальзамарії (20 екз.).

Серед глечиків було виділено 5 типів, що різняться між собою за формою тулуба: яйцеподібною (конічною), грушоподібною, кулястою, циліндричною та чотиригранною.

Перший тип представлений шістьма глечиками** (рис. 1), виготовленими в техніці вільного видування, які мають широкий тулуб, що звужується донизу, та вигнуту ребристу стрічкоподібну ручку з петельчастим виступом над вінцями. Горло глечиків розширюється донизу, на увігнутому дні зберігся слабкий слід понтії. Три глечики (рис. 1, 1 — 3) мають кільцеву підставку.

Рис. 1. Глечики 1 типу

* Хочу висловити щирі слова подяки президенту корпорації «ВЕЕСВІ», засновнику музею, В.В. Селяніну за дозвіл опублікувати дані пам'ятки.

** У зв'язку з обмеженим обсягом статті, інформація щодо інвентарних номерів, розмірів, походження, датування, кольору, якості скла та аналогій винесена в таблицю 1.

До другого типу відносяться два глечики (рис. 2, 1 – 2) з невисоким горлом, профільованими вінцями та стрічкоподібною ручкою. Перший глечик, прикрашений сімома гравійованими пасками, має плоске дно, а другий – слабо увігнуте, зі слідами понтії. Його пласка ручка з одним слабо вираженим ребром закінчується петлею вище вінця. Подібної форми є також більш пізній за часом глечик (рис. 2, 3). Слід зазначити, що тут явно простежуються античні традиції, хоча скло більш низької якості, з характерним для цього періоду оливковим відтінком.

Рис. 2. Глечики 2 типу

Третій тип представлений глечиком (рис. 3, 1) з прикрашеним шістьма продрапананими пасками тулубом, яке переходить у циліндричне горло з відігнутими вінцями. Дно маленьке, злегка увігнуте, без слідов понтії. Широка пласка ручка з дев'ятьма ребрами вигнута під гострим кутом і кріпиться під вінцями. До четвертого типу відносяться два глечики (рис. 3, 2 – 3), загальними ознаками яких є широка пласка ручка, вигнута під прямим кутом, та увігнуте дно; тулуб прикрашений гравійованими пасками. Перший глечик має округлі плічка та коротке горло з муфтоподібними профільованими вінцями й горизонтально відігнутими краями. У другого – горизонтальні плічка, циліндричне горло та широкі горизонтальні вінця.

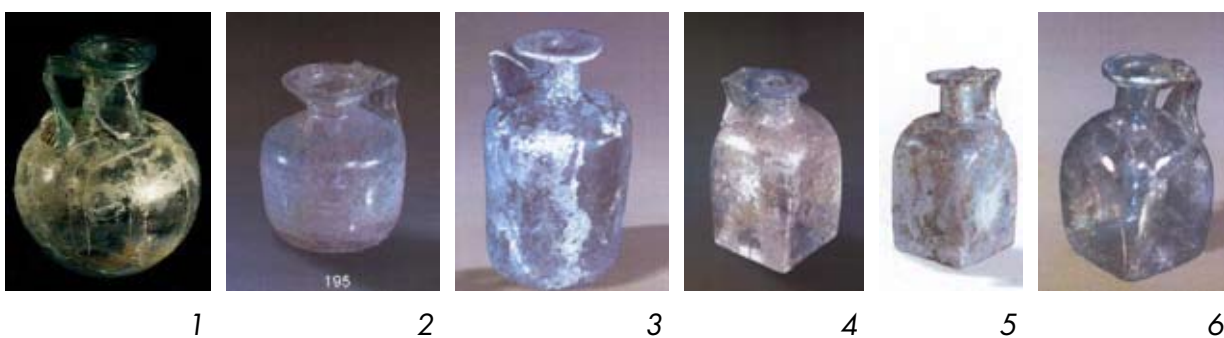

Рис. 3. Глечики 3 – 5 типів

При серійному виробництві посудин, що не мали складної конфігурації, використовували спосіб видування у відкритій нерозбірній формі. Пузир скла вдували в порожнисту чотиригранну (або багатогранну) матрицю, і тулово посудини (частіше глечика) приймало потрібну форму. Горло, вінця та ручку доробляли вручну [1]. В цій техніці виготовлені глечики 5 типу (рис. 3, 4 – 6), яким власти-

вий чотиригранний тулуб з похилими плічками, відокремлений перехопленням від низького циліндричного горла з муфтоподібними вінцями. Ручка масивна, стрічкоподібна, з вузькими ребрами по краях, вигнута під прямим кутом. На дні по кутах знаходяться рельєфні кола. Ручка одного з глечиків (рис. 3, б) має зелені включення солей металів.

До столового посуду, що використовувався населенням античних держав Північного Причорномор'я та представлений в колекції музею, входили різноманітні чаші, склянки, скіфоси, келихи та блюда.

Скіфос (рис. 4, 1) має циліндричний тулуб з добре вираженою підставкою. Краї вінець відігнуті назовні; ручки пласкі, з широкими виступами зверху.

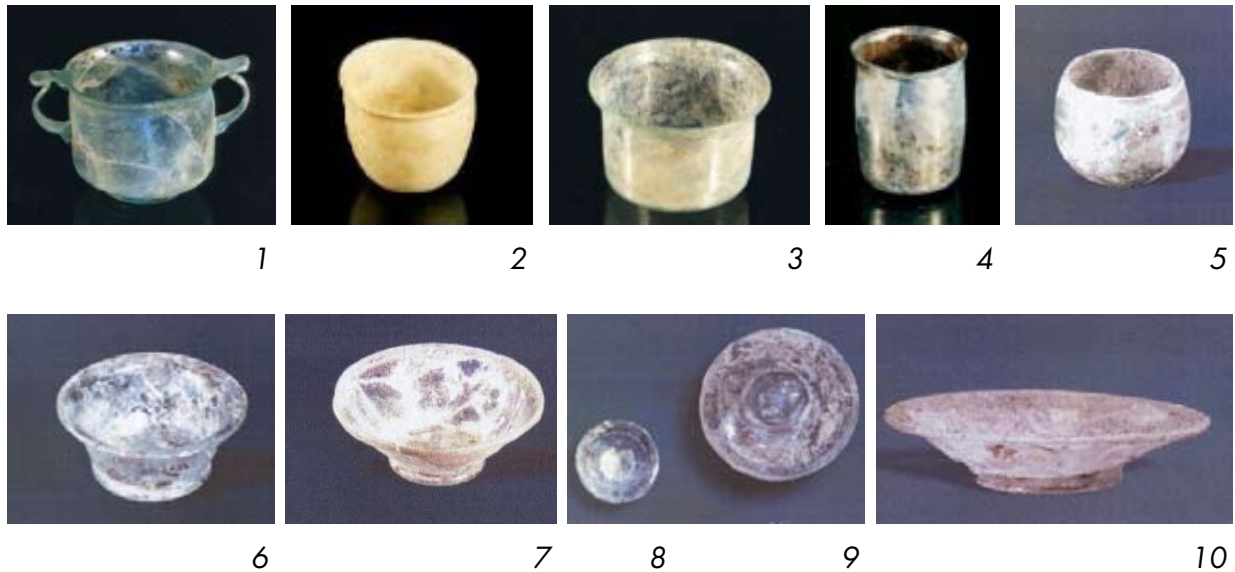

Рис. 4. Античний столовий посуд

Циліндричної форми склянка (рис. 4, 2) злегка звужується до увігнутого дна з ледь помітними слідами понтії. Краї вінець слабо відігнуті. Друга склянка (рис. 4, 3) відрізняється слабо опуклим дном з невеликою вм'ятиною. Вінця підкреслені вузьким валиком. На відміну від попередніх третя склянка (рис. 4, 4) має пласке дно без слідів понтії.

Келих (рис. 4, 5) напівсферичної форми зі стягнутим устям має зрізані краї вінець та увігнуте розтрубом дно. Орнаментований широкою профільованою смужкою під вінцями та вузькою — по тулубу.

Чаша (рис. 4, 6), виготовлена у техніці лиття, має напівсферичну форму, плавно відігнуті краї та низеньку кільцеву підставку. Дно злегка увігнуте. Друга чаша (рис. 4, 7) на високій кільцевій підставці виготовлена за допомогою техніки дуття. На увігнутому конусом дні збереглися сліди понтії. Відігнуті назовні вінця утворюють широкий валик.

Скляні вироби високо цінувалися населенням Північного Причорномор'я, про що свідчать випадки вторинного використання розбитих чи пошкоджених посудин. Так, широка підставка, що залишилася від великого глечика після втрати стінок, використовувалась в якості тарілочки з опуклим дном (рис. 4, 8). В зібранні музею представлені також два блюда (рис. 4, 9 – 10) характерної для римського часу форми: на підставці, з відігнутими краями вінець, що завершуються порожнистим валиком.

До колекції столового посуду входять 9 кубків (рис. 5, 1 – 9), що відносяться до готської культури та надійшли з околиць міста Севастополя (могильники Бакла та Альминський). Виготовлені в техніці вільного видування у форму, всі вони мають циліндричну форму вище перетяжки та кулясту – нижче. Виключенням є кубок (рис. 5, 9), воронкоподібний у верхній частині тулуба. Дно увігнуте, вінця відігнуті та утворюють порожнистий валик. Верхня частина тулуба покрита діагональною спіраллю, яка одержана за допомогою видування у жолобчасту форму з подальшим прокручуванням.

Рис. 5. Ранньосередньовічний скляний посуд

Особливий інтерес представляє усічено-конічний келих (рис. 5, 10) на тонкій ніжці з пласкою кільцевою підставкою. На дні збереглися сліди понтії.

До колекції музею також належить група флаконів (рис. 6), яким властива грушоподібна або куляста форма тулуба. Горло здебільшого циліндричне, у флакона (рис. 6, 2) підкреслене в основі перехопленням. Щодо вінець, то їхня форма досить різноманітна: відігнуті та косо зрізані (рис. 6, 1), валикоподібні (рис. 6, 11), горизонтально профільовані (рис. 6, 13) або у вигляді комірця (рис. 6, 10). Дно пласке або увігнуте, зі слідами понтії. Виняток з загального описання становить флакон (рис. 6, 8) з тулубом краплеподібної форми, невиділеним горлом та грубо сформованими відігнутими назовні вінцями, краї яких загорнуті всередину. Особливий інтерес представляє гутус (рис. 6, 3) з неправильної форми округлим тулубом у вигляді птаха та високим похилим горлом, що злегка розширюється донизу. Краї вінця відігнуті. Нижня частина корпуса має вигляд витягнутого розтрубу, що нагадує «хвіст». Звертає на себе увагу арибал (рис. 6, 14) з кулястим

тулубом та коротким циліндричним горлом, що закінчується широко відігнутими назвни вінцями. Дно маленьке, пласке, зі слідами понтії. За якістю скла арибал надзвичайно схожий з флаконом (рис. 6, 4), що дозволяє датувати його за аналогією з останнім.

Рис. 6. Флакони

Найчисленнішу групу виробів в колекції музею складають бальзамарії (рис. 7). За формою тулуба серед них можна виділити чотири типи: грушоподібні, конічні, розпластані та напівсферичні. Бальзамарії першого типу (рис. 7, 1 – 4) мають циліндричне горло (іноді – з перехопленням в основі), відігнуті горизонтальні

Рис. 7. Бальзамарії

вінця, пласке або слабо увігнуте дно. Другий тип складають бальзамарії (рис. 7, 5 – 12) з високим циліндричним горлом (іноді – з перехопленням в основі), відігнутими вінцями та слабо увігнутим дном зі слідами понтії. За спостереженнями Н.З. Куніної [1] бальзамарії цього типу часто зустрічаються в некрополях Боспорського царства, що безумовно свідчить про місцевий характер їхнього виробництва. Бальзамарії третього типу (рис. 7, 13 – 17) мають розпластаний конічний тулуб з високим циліндричним горлом, горизонтально відігнутими вінцями та пласким або увігнутим дном. Один з бальзамаріїв (рис. 7, 15) у верхній частині горла має подовжню вм'ятину, в результаті чого воно розділене всередині на два самостійні проходи. До четвертого типу належать два бальзамарії (рис. 7, 18 – 19). У першого тулуб чітко відділено перехопленням від високого горла, яке плавно звужується до відігнутих назовні вінець, що утворюють порожнистий валик. Дно пласке, з невеликим конічним поглибленням у центрі та слідом від понтії.

Окремо стоїть бальзамарій (рис. 7, 20) з високим тулубом краплеподібної форми та невисоким циліндричним горлом з воронкоподібними вінцями, бортики яких загорнуті всередину. Дно маленьке, пласке.

Оскільки стаття має публікаційний характер, основна увага в ній була зосереджена на введенні до наукового обігу раніше невідомих знахідок, що суттєво розширюють коло пам'яток Північного Причорномор'я I – IX ст. н. е. Втім, можна зробити наступні висновки. Представлений в колекції музею корпорації «ВЕЕСВІ» скляний посуд відноситься до двох періодів: римського та ранньосередньовічного. Скляний посуд, що використовувався населенням Північного Причорномор'я, зазнавав змін у формах, декорі та рівні технічного виконання. Античні скляні вироби з Причорномор'я утворюють дві хронологічні групи. Перша з них, що відноситься до періоду I – сер. III ст., формувалася у період розквіту економіки та культури північно-понтійських держав; друга (2-а пол. III – 1-а пол. V ст.) – створювалася після кризи III ст. в епоху значних змін всередині суспільства [2, 235]. Посудини зі скла I – II ст. відрізняються великим розмаїттям типів; скло добре проварене, вироби тонкостінні, навіть при великих розмірах. Скляний посуд 2-ої пол. III – 1-ої пол. V ст. характеризується збідненням типів, якість скла погіршується. Для скла стають характерними оливковий та брудно-зелений відтінки [2, 235]. До того ж, значно зменшується обсяг скляного виробництва. Кількісний аналіз посуду з колекції музею показав, що з 58 античних предметів 53 (91,4 %) відносяться до першого періоду, в той час як лише 5 (8,6 %) – до другого.

Таблиця 1.

Зведена таблиця даних відносно скляних виробів з колекції Історико-археологічного музею корпорації «ВЕЕСВІ»

№ рис.	Інв. №	h, см	D тулова, см	Походження	Датування, ст. н. е.	Колір скла	Аналогія
1	2	3	4	5	6	7	8
1.1	174	19	11,5	Боспор	I	аквамаринове	[1, кат. 260]; [3, 163, іл. 8, 31]
1.2	172	17,8	9,8		I-II	світло-аквамаринове	[1, кат. 256]
1.3	200	14,8	8,4				[1, кат. 259]

1	2	3	4	5	6	7	8	
1.4	260	20	8,8	Боспор	II	безбарвне, з зеленуватим відтінком	[1, кат. 263]; [3, 167, іл. 10, 34]; [4, 130, іл. 3]; [5, 392, іл. 71, 2]	
1.5	173	15,8	9,5			безбарвне	[1, кат. 262]	
1.6	249	15,8	8			безбарвне, з бульками повітря	[1, кат. 265]; [4, 130, іл. 3]	
2.1	175	15,2	10,1	Східне Середземномор'я	I	слабо зеленувате	[1, кат. 240]; [3, 151, іл. 3, 8]	
2.2	248	15,5	8			з аквамарино-вим відтінком	[2, табл. LXX, 97]	
2.3	298	19,4	12,2	Боспор	V – VII	брудно-зелене, з бульками	[6]; [1, кат. 280]; [7, 139, рис. 2,5]	
3.1	231	15	12,2	Східне Середземномор'я	I	світло-аквамаринове	[1, кат. 275]	
3.2	186	10,4	9,2		I – II	аквамаринове	[1, кат. 233]	
3.3	201	14,9	9		I	злегка зеленувате	[1, кат. 238]	
3.4	187	11,7	5,9			блакитне	[1, кат. 164, 165, 167]; [3, 155, іл. 5, 28]; [8, 231, іл. 12, 16 – 20]	
3.5	183	9,8	5			аквамаринове		
3.6	185	10	5,4		Середземномор'я			[1, кат. 282]
4.1	182	7,6	8,2	Боспор	II	безбарвне, з масою бульок	[7, 139, рис. 2,1]	
4.2	242	6,5	7,5	Східне Середземномор'я	II – III	світло-аквамаринове	[1, кат. 330]	
4.3	232	5,6	7	Боспор або Східне Середземномор'я		безбарвне, сильно іризоване	[1, кат. 329]	
4.4	443	8	6,1	Рейнська обл.	III – IV	ультрамаринове, зі сріблястою плівкою іризації		
4.5	442	6,4	6,4	Східне Середземномор'я	I – II	блакитнувате	[1, кат. 323]	
4.6	179	3,3	7,4		II	жовтувате, з бульками		
4.7	250	4,5	11,5	D він.	I – II	аквамаринове	[1, кат. 430]	
4.8	184	2,6	9,6	Східне Середземномор'я	II – IV			безбарвне
4.9	189	3,3	17,5					
4.10	263	4,5	23,3	D він.				
5.1	181	9,6	7,1	Візантія	VII – IX	безбарвне, з бульками	[9, кат. 29 а, b]; [10]; [11, кат. 524]; [11, кат. 48]	
5.2	425	9,5	5,9			ультрамаринове, з дрібними бульками		
5.3	510	9,4	5,5			ясно-зелене, з бульками		
5.4	505	9,3	6			ясно-зелене		
5.5	509	9	5,9			безбарвне, з бульками		
5.6	507	7,8	5,5			ультрамаринове, з дрібними бульками		
5.7	424	8	5,6			ясно-зелене, з бульками		[9, кат. 29 с]
5.8	508	9	5,5					
5.9	506	8,6	6,8					
5.10	299	10	9,5			Боспор		V – VII
				D тулова				
6.1	190	6,8	4,5	Східне Середземномор'я	I	зеленувате, з бульками	[1, кат. 352]	

Таблиця 1. Закінчення

1	2	3	4	5	6	7	8
6.2	261	5,6	3	Східне Середземномор'я	I	безбарвне	[1, кат. 353]; [3, 170, іл. 11, 29]
6.3	262	8,1	Довж. 7,4				[1, кат. 380]
6.4	133	14	7	Боспор	III – IV	безбарвне, з бульками, іризоване	[1, кат. 351]
6.5	247	11,5	7,7		II – III	зеленувате, з бульками	
6.6	236	8,5	3,2		II	блакитнувате, з бульками	[11, кат. 1207]
6.7	234	7	1,8		I	сірувате	
6.8	235	8,7	2,3		III	зеленувате	[2, табл. LXX, 50]
6.9	233	5,2	3,2			сірувате	[1, кат. 359]
6.10	195	6,3	4		Східне Середземномор'я	I	світло- ультрамаринове
6.11	180	7,2	6	світло-зелене			[1, кат. 343]
6.12	198	5	5,1	рожеве, з бульками			[1, кат. 224]
6.13	188	13,3	9,5	безбарвне			[11, кат. 1212]
6.14	132	8,5	3	Боспор	III – IV	безбарвне, з бульками, іризоване	
			Д дна				
7.1	177	11,7	5,5	Єгипет	I	зелене, з бульками	[1, кат. 361];
7.2	178	10,5	4,6			зелене	[3, 151, іл. 3, 1–5]
7.3	241	13,7	7,3	Сирія		аквамаринове	[1, кат. 363, 370]
7.4	300	4	2,2	Боспор	II – III	аквамаринове, з бульками	[5, 377, рис. 48, 2]; [1, кат. 365]
7.5	244	12,5	3,2		I		
7.6	196	11,6	3,2			II	
7.7	197	10	3		безбарвне, з бульками		
7.8	192	13,5	4,1		світло-аквамаринове, з бульками		
7.9	239	10,8	2,8		світло-аквамаринове		
7.10	245	11,7	3		II – III	безбарвне, з бульками, іризоване	
7.11	238	10,2	3,7				
7.12	199	13,3	3,2				
7.13	176	17,9	10,2	Сирія	I	зеленувате	[1, кат. 219]
7.14	297	16,8	7,8	Східне Середземномор'я	II	аквамаринове, з бульками	[1, кат. 372 – 375]
7.15	259	15,7	6,3	Сирія		безбарвне	
7.16	193	11,9	4	Боспор	II – III	зеленувате, з бульками	[1, кат. 371]; [3, 165, іл. 9, 9, 18, 33, 37]
7.17	237	11,8	3,4			жовтувате	
7.18	240	17,5	7,5	Східне Середземномор'я	I	аквамаринове	[1, кат. 368]
7.19	191	13,5	4,8	Боспор	II – III	безбарвне, з бульками	[1, кат. 369]; [12, 93, табл. XXVII, рис. 4]
7.20	246	7,5	3,1	Східне Середземномор'я	I	безбарвне	[1, кат. 359]

Бібліографія

1. Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. – СПб.: АРС, 1997 – 360 с.
2. Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – 392 с.
3. Кунина Н.З., Сорокина Н.П. Стекланные бальзамарии Боспора // ТГЭ. – 1972. – Т. 13. – С. 146 – 177
4. Сорокина Н.П. Античные стекланные сосуды из раскопок некрополя боспорского города Кепы на Таманском полуострове // Античный мир и археология. – Саратов, 1977. – Вып. 3. – С. 115 – 144.
5. Винокуров Н.И. Исследование некрополя городища Артезиан в 2000 году // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. – Запорожье: Дикое Поле, 2007. – С. 351 – 401.
6. <http://kitey.narod.ru/finds.htm>
7. Керамика и стекло Древней Тмутаракани. – М., 1963. – 187 с.
8. Сорокина Н.П. Стекланные сосуды из Танаиса // МИА. – 1965. – № 127. – С. 202 – 248.
9. Платар: Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут: Каталог. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – 256 с.
10. <http://archeo-gallery.de/pages/English-Roman-Byzantine.html>
11. Інтернет аукціон – http://www.ancienttouch.com/early-medieval_byzantine_migration-period_glass.htm
12. Арсеньева Т.М. Некрополь Танаиса. – М., 1977. – 152 с.

Струкуленко А.С.

**Античное и раннесредневековое стекло из собрания
Историко-археологического музея корпорации «ВЭЭСВИ»**

Вводится в научный оборот коллекция ранее неопубликованных античных и раннесредневековых стекланных изделий, хранящихся в Историко-археологическом музее корпорации «ВЭЭСВИ» (г. Днепропетровск).

Strukulenko A.S.

**Antique and Early Medieval Glass from Collection of Historic-Archaeological
museum of «VEESVI» Corporation**

Collection of ancient and early Middle Age glass wares from the Historiko-archaeological museum of the «VAASVEE corporation» (Dnepropetrovsk) is being published.

КОЗАЦЬКІ ЗИМІВНИКИ З БАСЕЙНУ Р. ВЕРХНЯ ТЕРСА

Однією із цікавих сторінок історії Запорізького краю є вивчення таких нерухомих пам'яток козацької доби як зимівники. За Д.І. Яворницьким, «зимівниками на Запорожжі називали невеликі хутори, чи фільварки, в яких «мешканці мали худобу і завжди жили з нею, а в деяких утримували й риболовлю». В кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі ...» [1, с. 187]. Про перші зимівники відомо ще з XV століття, кількість їх поступово зростала і в середині XVIII ст. в Запорозьких Вольностях вже нараховувалося до 4 тисяч зимівників. Сучасні дослідники історії запорозького козацтва Бойко А.В. [2], Олійник О.Л. [3] найповніше висвітлили історію розвитку та історіографію цього феномену української історії.

Більшість населених пунктів Південної України започатковані саме від запорозьких зимівників, якими були вкриті практично всі зручні для проживання місця. Згідно «Каталогу історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби на території Запорізької області» для багатьох селищ зимівники стали «фундаментом» при заснуванні [4]. Сучасні археологічні дослідження надають змогу доповнювати новим фактичним матеріалом історію краю. Одним із мало досліджених степових районів Запорізької області є Новомиколаївський. У 1961 році під час закладки траншеї були виявлені матеріали гуннського часу біля с. Новоіванківки [5]. Одне середньовічне поховання дослідив біля с. Веселий Гай в 1979 р. Ширяєв А.Г. У 1987 році, згідно договору між Запорізькою обласною інспекцією по охороні пам'яток історії і культури та археологічною лабораторією Запорізького національного університету, в районі проводилися розвідки під керівництвом Тощева Г.Н. В результаті, на державний облік були взяті 272 курганні насипи, які входять до складу 70 могильників. В 1999 р. та 2002 р. археологіч-

Рис. 1. Ситуаційний план розташування пунктів №№ 3, 7 по річці Верхній Терсі

на експедиція ЗНУ також дослідила по одному кургану біля сіл Литовки та Заливного.

З 2007 року археологічними розвідками в районі займається експедиція Запорізького обласного краєзнавчого музею під керівництвом завідувачої відділом історії краю З.Х. Попандопуло [6]. Метою експедиції є виявлення археологічних пам'яток в басейні річки Верхня Терса. Це одна з небагатьох степових річок, яка тече з півдня на північ. За однією з версій назва «Терса» походить від тюркського слова «навпаки», згідно другої – від «кручена». Вона має дуже звивисте русло, на смак вода гірка та солоня. Посуха 2007 року спричинила різке обміління річки. Розвідкою була охоплена територія в 12 кв. км. Відкриття двох об'єктів, які попе-

Фото 3. Попандопуло

Річка Верхня Терса

редньо отримали назву «Зимівник I» та «Зимівник II», стало одним із результатів проведених робіт (рис. 1, пункти №№ 3, 7). Велику допомогу археологам надав місцевий краєзнавець С.І. Кухленко, який добре знає цю територію.

Як відомо, найчастіше зимівники закладалися біля води, землю вибирали по схилах балок і в долинах [7, с. 459]. Виявлений «Зимівник I» розташовується на правому березі річки Верхня Терса навпроти хутору Литовки, другий об'єкт – на лівому березі р. Верхня Терса навпроти с. Воскресенки, в 4,5 км на південний схід від Литовки. Ці населені пункти знаходяться поруч з селищем Заливне. Відомості про це село Олександрівського повіту при р. Верхній Терсі, зустрічаються в статистичних документах ХІХ ст. Катеринославської єпархії. Там воно згадується як старовинне запорозьке займище, яке з початку 1780-х років перейшло в рангову дачу Домантовича [2, с. 46].

Зимівник з правого берега знаходиться на цілих землях і стан його збереження ліпший. Лівобережний об'єкт зафіксовано на полі, яке належить власнику

Жильцову С.Г. і постійно розорюється. Площа 120 x 157 м найбільш насичена знахідками. На полі була виявлена значна кількість фрагментів гончарної кераміки, кахлів, скла.

Датуються обидва зимівника XVIII століттям. На цій території місцевим жителем була знайдена мідна російська монета 1740 р. Попередні результати дослідження вказують на те, що «зимівники» були знищені великою пожежею внаслідок набігу татар.

Територія «Зимівника I» становить 3080,5 кв. м. Безпосередньо на закруті ріки був знайдений вал зі рвом, який обмежував зимівник із північно-західної сторони. Південно-західний край валу упирається в ріку, північно-східний край — закінчується біля сучасного рівчака, який був призначений для насадження дерев. Вал має чіткі контури на поверхні, незважаючи на те, що висота становить лише від 0,3 до 0,4 м, його видима довжина становить 61 м. Зовні він

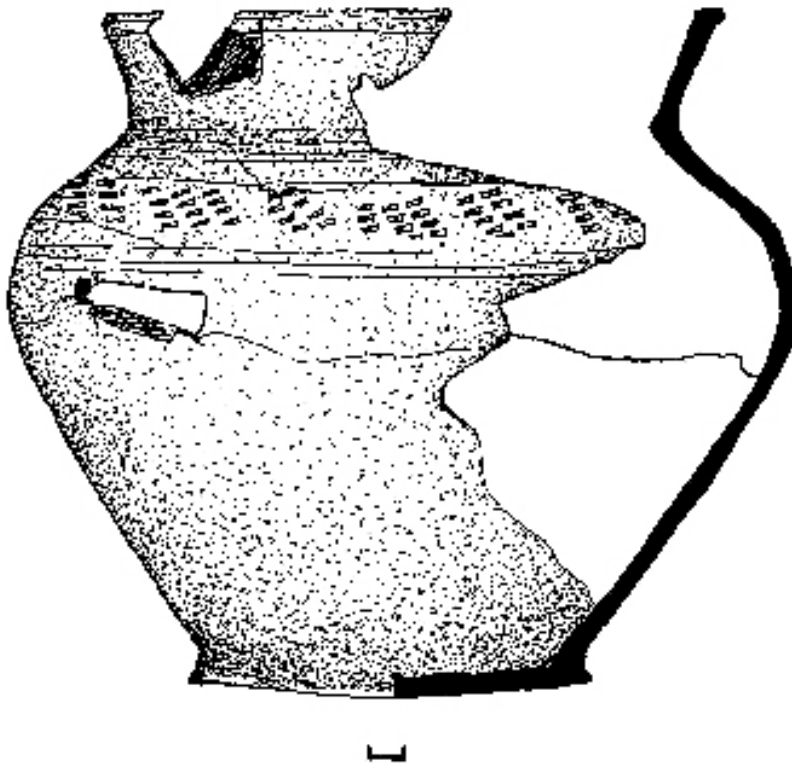

Рис. 2. Горщик з траншеї

обмежований ровом шириною 2 м і глибиною 1,1 м від поверхні валу. Береговий обрив — це південно-західний рубіж зимівника і він становить 48 м. Мабуть з південно-східної сторони також був вал, який внаслідок культивування території був знищений. На цій території є видимими декілька западин від будівель. З краю однієї з них була закладена траншея розміром 8 x 1,5 м. Зорієнтована траншея з півночі на південь. Під слоєм дерену зразу ж були виявлені фрагменти гончарної кераміки та кахлів з квітковим орнаментом, уламки скла, кований цвях.

В південній частині траншеї на глибині 0,75 см був виявлений прошарок золи та печини завтовшки 0,25 см, який добре можна прослідкувати в західному профілі траншеї. Значна кількість знахідок зустрічається на глибинах від 0,25 до 1 м

і в південній частині траншеї. На глибині 0,75 – 0,8 м ґрунт стає однорідним та щільним, жовтуватим суглинком. Лише в південно-західній частині проявилася темна пляма, яка виявилася закутком землянки. Наявна частина землянки становить 3 x 1,2 м. Цілком імовірно, що це – «бурдюг». На глибині 1,35 м в південно-східному куті виявлена яма діаметром 8 см від стовпової конструкції з залишками дерева. Біля східної стінки був знайдений развал керамічного горщика (рис. 2)*. Можна зробити висновок про те, що ця будівля була знищена внаслідок пожежі, бо шар печини та золи дуже значний.

Речовий матеріал з траншеї різноманітний та кількісно значний – це гончарний горщик сірого кольору з відхиленим назовні невисоким вінцем та з орнаментом у вигляді концентричних врізних ліній, цікаві екземпляри фрагментів стінок та вінчиків тонкостінних посудин. На цих фрагментах мінеральними фарбами червоно-коричневого кольору був виконаний лінійний орнамент. На одному із них є додатковий малюнок у вигляді червоних кілець. Привертає увагу уламок білоглиняної миски з відігнутими назовні краями, який був прикрашений кон-

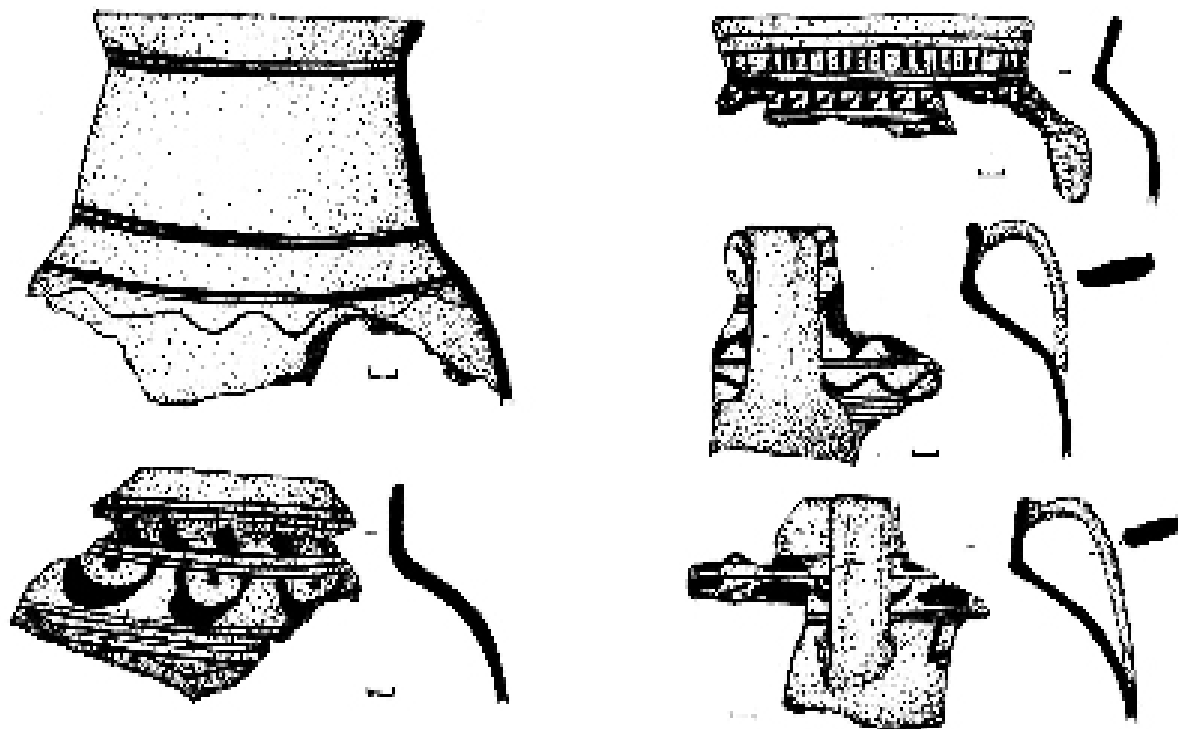

Рис. 3. Фрагменти горщиків

центричними лініями різної товщини коричневого кольору. Зустрівся і фрагмент червоноглиняної миски, внутрішня поверхня якої була вкрита зеленою поливою та два великих фрагмента фаянсового посуду з блакитним розписом. Дуже велика кількість уламків з геометричним та квітковим візерунком. Серед залізних виробів є три кованих цвяха, дві скоби і декілька безформових, із слідами ушкодження корозією виробів.

Зачистка південно-західної сторони зимівника, яка проходила по береговому обриву, здійснена в трьох місцях: одна – біля західного кута довжиною 7,4 м з тим, щоб зробити розріз валу та рву, інша – біля південного кута на протязі 10 м,

* Автор висловлює подяку Дровосековій О.В. за виконання ілюстрацій.

куди увійшла також і господарська яма, третя — між 20 і 30 м від південного кута, на цій ділянці виявлена золиста пляма довжиною 1,5 м.

Золиста пляма розташовувалася на глибині від 0,3 до 0,45 м. Ширина становить 0,3 м. В цьому пласті були виявлені залишки однієї посудини. Це фрагмент верхньої частини великого горщика з білої глини (висота 11,9 см, діаметр вінчика 12,5 см). Шийка висока, вінчик відігнутий назовні, плічка похилі. Лінійно-хвилястий візерунок на горщик нанесено коричневим барвником. Вінчик повністю пофарбований. Як з'ясувалося пізніше, основна частина плями випала з-під підмиву берега. Так, на цьому ж місці були зібрані С.І. Кухленком доволі великі уламки цього ж горщика. Всі знахідки з місця розташування золистої плями та господарської ями краєзнавець передав археологічній експедиції.

Південний кут зимівника займала господарська яма. Це місце, заповнене золою та печиною, було виявлене при зачищенні берега. Довжина становить 3 м. Берег в цьому місці похилі, верхній край обвалився більше, ніж частина біля самої води. В заповненні розкопу розміром 3 х 2 м і глибиною 1,35 м знайдена велика кількість уламків кахлів, гончарної кераміки, серед яких є декілька розписних, два фрагмента скла, один кременевий відщеп. Деякі частини вдалося підібрати одна до одної, що дало змогу визначити деякі типи посудин. Орнамент фрагментів білоглиняних горщиків з господарської ями відрізняється зображеннями «птахів», «човників», зигзагів, овальних плям, які нанесено червоно-коричневим барвником (рис. 3). Нараховується декілька знахідок верхніх частин горщиків жовтого кольору з ручкою. Ці елементи прикрашені рядками лінійного орнаменту, дугами та нерівними овальними плямами, які виконані вохрою. Частина малюнку у вигляді ліній та бесформних плям, нанесена білим барвником. Експедицією знайдені фрагменти мисок з широкими, плоскими вінчиками, нижні частини горщиків з широким плоским дном з закраїною, фрагмент верхньої частини тулуба, прикрашений зсередини коричневою поливою, а зовні — плямами зеленої, фрагмент скляного бокалу на високій тонкій ніжці, уламки фаянсової кераміки, серед них один фрагмент невеликої піали, з канелюрами всередині. Таким чином, керамічний матеріал з двох зимівників найширше представлений фрагментами такого кухонного посуду як горщики та миски. Як відомо, на території Вольностей гончарство не набуло розвитку, тому власники зимівників купували гончарну продукцію на ярмарках або міняли на продукцію з власних господарств. Тодішнім найближчим гончарним центром було містечко Опішня на Полтавщині [3, с. 202].

Всі вироби виготовлені з гарно відмуленої глини, з тонкими стінками, кольорова гамма від світло-сірого до світло-жовтого. Візерунок, зазвичай, нанесений на верхній частині посудин (вінчики, плічка). Орнаментальні композиції складаються з горизонтальних хвилястих і прямих ліній різної товщини, варіації зображень перегорнутих ком, «птахів», «човників», рисок традиційні для керамічних виробів XVII — XVIII ст. Місце розташування орнаменту у верхній частині посудини та характер орнаментальних схем є хронологічними ознаками, які вказують на другу половину XVII — XVIII ст. [8, с. 21].

Другим найчисельнішим комплексом речових знахідок з території дослідження зимівників є фрагменти кахлів. В XV — XVII ст. гончарі виробляли рельєфні пічні кахлі, спочатку вони з'явилися у містах, це було не широке виробництво і розраховане на найбагатших. В XVI ст. з'являються кахельні груби в міських будинках, а з XVII ст. — кахлі вже зустрічаються у селянських хатах. Найпоши-

ренішими стають квадратні кахлі з рослинними орнаментами [9, с. 43]. Зимівчани купували кахлі для груб печей до своїх осель і помешкань найманців. Для власних хат купувалися дорожчі полив'яні кахлі з рослинним та геометричним орнаментом, а для хат, де жили найманці, закупувалися прості кахлі — без поливи і з примітивним геометричним візерунком [3, с. 202]. Вдалося зібрати докупи декілька частин і завдяки цьому виділити два види малюнків (рис. 4). На одному з них зображено вазон на тонкій ніжці, з якого виходять три пагони: посередині — прямий з листям, з боків — дугоподібні. Знизу вазон обрамовує фігура з початками. Найкраще збереглася нижня лицьова частка. Скласти цілу кахлю не вдалося. Композиція з вазоном, із якого тягнуться вгору гнучкі, примхливо вигнуті гілки з листям та квітками була відома й раніше, але у XVII — XVIII ст.

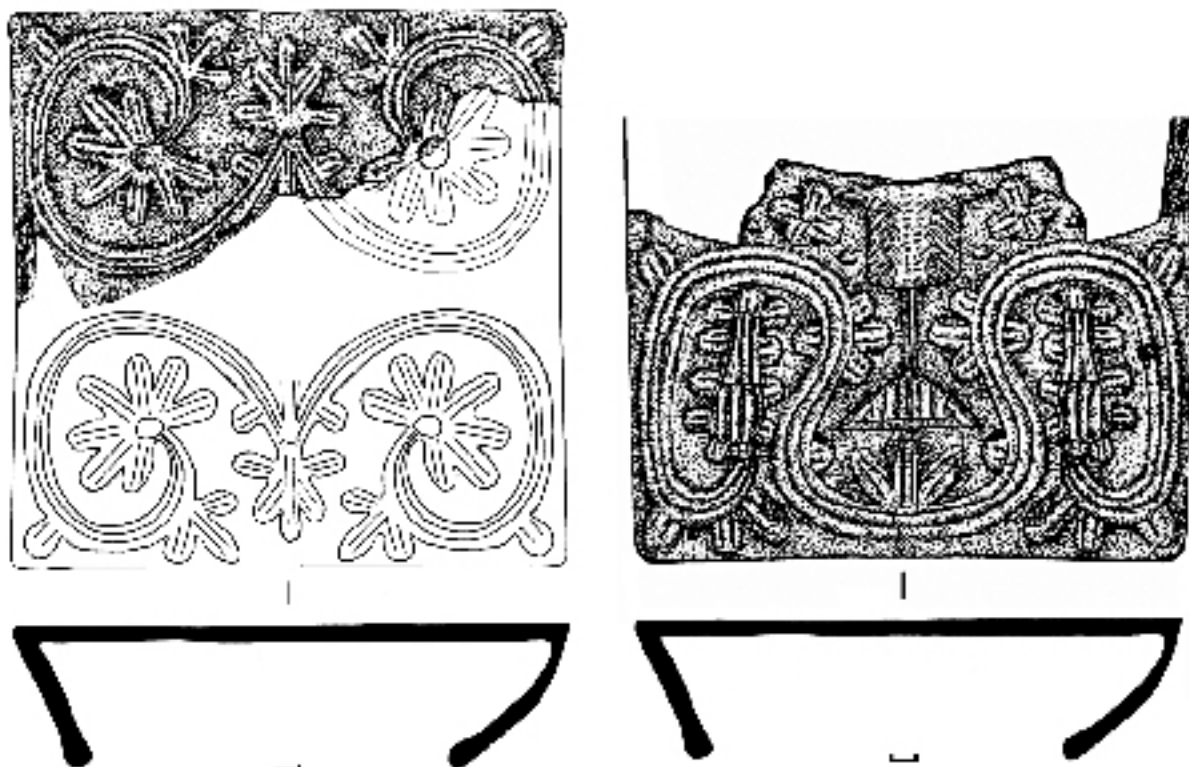

Рис. 4. Фрагменти кахлів з господарської ями

найбільш поширюється [9, с. 46]. На другому малюнку по кутах кахлі розташовані сімопелюсткові квітки. Всі знайдені фрагменти теракотові, без поливи, це лицьові частини оздоблювання печі, із зворотного боку мають прикріплену румпу, орнамент рельєфний.

Таким чином, значний речовий матеріал, зібраний в результаті тільки археологічної польової розвідки, свідчить про перспективність подальших досліджень на території басейну р. Верхня Терса Новомиколаївського району. Вірогідно, що в XVII — XVIII ст. в цьому місці розташовувався цілий комплекс козацьких зимівників. Доцільно було б провести музеєфікацію знайдених пам'яток, вони мають всі необхідні ознаки для того, щоб стати принадними туристичними об'єктами Запорізького краю — історичну цінність, можливість відтворення буття козацьких часів, вигідне географічне розташування.

Бібліографія

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Львів: Світ, 1990. — Т. 1. — 316 с.
2. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя: Видавець, 1995. — 53 с.
3. Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775 рр.). — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — 256 с.
4. Археологія доби українського козацтва XVI — XVIII ст. / Під редакцією Телегіна Д.Я. — К.: ІЗМЕН, 1997. — 336 с.
5. Тихомолова И.Р. Находки гуннского времени из с. Новоиванковки Запорожской обл. // ДСПК. — Запорожье, 1991. — Т. II. — С. 163 — 173.
6. Попандопуло З.Х. Отчет о разведках в бассейне реки Верхняя Терса в Новониколаевском районе Запорожской области в 2007 году // Науковий архів ЗОКМ, справа № 3198 (1). — 56 с.
7. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2004. — 480 с.
8. Маріна З., Філімонов Д. Нові археологічні матеріали козацької доби з Нижнього Посамар'я // «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». — Запоріжжя: Видавець Глазунов С.О., 2008. — С. 16 — 27.
9. Данченко Л.С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К.: Мистецтво, 1974. — 190 с.

Яценко С.П.

Казацкие зимовники бассейна р. Верхняя Терса

В статье рассматриваются предварительные итоги работы археологической экспедиции ЗОКМ под руководством З.Х. Попандопуло в 2007 г. в бассейне р. Верхней Терсы в Новониколаевском районе, в результате которых были выявлены два казацких зимовника XVIII в. Находки представлены фрагментами архитектурно-декоративной и бытовой керамики, стекла, железа.

Yatsenko S.P.

Cossack Winter Quarters (Zimovniki) of Upper Tersa River Basin

The information about the work of archaeological expedition of Zaporozhye Provincial (Oblast) Museum of Local Lore, History and Economy under Z.H.Popandopulo's leadership in 2007 on the territory of Upper Tersa river basin of Novonikolaevskiy region of Zaporozhye province (oblast) is represented. In the result of field explorations two winter quarters (Zimovniki) of the XVIIIth century have been revealed. The artifacts are represented by fragments of architectural-decorative and everyday pottery, glass, iron.

ДЕЯКІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Серед пам'яток давньої історії та культури, які розкривають риси світогляду стародавньої людини, особливе місце належить Кам'яній Могилі, що знаходиться за 18 км на північ від м. Мелітополя і за 1,87 км на схід від східної околиці смт. Мирне Мелітопольського району Запорізької області, в заплаві р. Молочної. Як вже відомо, вперше Кам'яна Могила згадується в джерелах кінця XVIII ст., коли під час російсько-турецької війни на картах з'явилося загадкове місце під назвою «Кам'яний бугор». У 1778 р. О.В. Суворов розмістив тут поштову станцію [1, с. 25]. Науковий світ про Кам'яну Могилу дізнався після подорожі у 1837 р. академіка П.І. Кеппена, який надав короткий опис цього місця: «Кам'яна Могила. Так у Мелітопольському повіті Таврійської губернії зветься пагорб, нижче духовборського поселення Терпіння. Нагромаджене тут природою каміння то виступає з землі вертикально, то, нахилившись в протилежний бік, створює наче нависи. В одному місці між скель, що поросли мохом, знаходиться проміжок начебто вулиця, шириною 2 або 3 аршини, і тут колись був вхід до печери, в якій один з моїх провідників, що був в дитинстві чабаном, ... бачив на стінах написи, з яких одна була довжиною в аршин або більше, складаючи один рядок; в інших місцях були висічені окремі слова. Вхід до цієї печери занесений піском біля 1822 р.» [2, с. 47]. Однак, на це повідомлення ніхто не звернув належної уваги і про пам'ятку забули. Лише випадковість знову нагадала про це загадкове місце: місцеві селяни, розбираючи каміння для будівництва, знайшли срібні монети, і про це написала губернська преса. В 1889 р. до Кам'яної Могили прибув відомий на той час археолог М.І. Веселовський та знайшов кілька зображень, які описав у невеликому повідомленні в звіті Археологічної комісії. Але зацікавленості це не викликало і про Кам'яну Могилу знов забули. Через багато років, а саме у 1932 р., співробітники Мелітопольського краєзнавчого музею звернули увагу на це повідомлення М.І. Веселовського та, організувавши експедицію під керівництвом співробітника музею В.М. Даниленка, проводили невеликі розкопки до 1935 р. [1, сс. 25 – 27; 3, с. 7]. У другій половині 1930-х рр. археологічні дослідження Кам'яної Могили здійснювала Азово-Чорноморська експедиція Інституту історії матеріальної культури ВУАК під керівництвом О.М. Бадера [4, сс. 175 – 180]. Дослідники, головним чином завдяки зусиллям В.М. Даниленка, відкрили більше 30 нових пунктів із зображеннями. Роботи тривали тільки до 1941 року і були перервані війною. До того ж, керівник експедиції О.Н. Бадер, німець за походженням, був відправлений на заслання у Нижній Тагіл, і після війни вже не зміг повернутися на роботу в західні райони СРСР та працював в Пермі.

Сьогодні, коли Кам'яна Могила відома далеко за межами України, важко, навіть неможливо уявити, що півстоліття тому вона могла зникнути з лиця землі. Рятівником цієї унікальної пам'ятки виступив відомий український археолог, історик мистецтва, музеєзнавець, пам'яткоохоронець, педагог, доктор історичних наук, професор Михайло Якович Рудинський (1887 — 1958). Він народився 2 жовтня 1887 р. в м. Охтирка на Сумщині, в родині земського лікаря [5, сс. 3 — 6]. Після навчання в гімназії вступив до історико-філологічного факультету Петербурзького університету, а згодом перейшов до Харківського університету. У 1910 р. захистив магістерську дисертацію, присвячену неолітичним пам'яткам Поворскля. До 1917 р. М.Я. Рудинський працював педагогом, приймав участь у археологічних розкопках. Кілька років жив і працював у Полтаві. Був активним діячем музейної справи [6, с. 1]. На початку 1920-х рр. його звинуватили у антибільшовизмі та заарештували, але виправдали. Через прискіпування М.Я. Рудинський у 1924 р. змушений був виїхати з Полтави до Києва, де його запросили на посаду відповідального секретаря щойно реорганізованого Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК) [7, с. 16]. Але в 1934 р., за звинуваченням у контрреволюційних діях, заарештували, засудили та відправили на заслання на 3 роки до Архангельської області. Після звільнення М.Я. Рудинський працював на Вологодщині, де разом з краєзнавцями проводив пошуки нових археологічних об'єктів та організував роботу по охороні пам'яток. У 1944 р. його запросили до Києва у Інститут археології АН УРСР, де розпочалася плідна праця в галузі первісної археології [8, сс. 91 — 100].

В кінці 1940-х рр. з'явилася ідея створення на Півдні України Молочанської ГЕС та водосховища, що передбачало масштабні будівні роботи. За проектом Кам'яна Могила потрапляла до зони затоплення: молочанська гребля мала пройти за кілька метрів від південної околиці пагорбу, а за 5 років вся територія, де розташована пам'ятка, повинна опинитись під водою. У 1951 р. розпочалися рятівні археологічні розкопки на всій території, що підлягала затопленню. Оскільки Кам'яна Могила складний об'єкт, що вимагає трудомісткої праці, була організована окрема спеціальна Мелітопольсько-Терпінівська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.Я. Рудинського. Дослідницькі роботи на Кам'яній Могилі проводились у 1951 — 1952 рр., 1954 р., 1956 — 1957 рр. [9, с. 19]. В зв'язку з тим, що пам'ятка потрапляла до зони затоплення, перед експедицією постали завдання, по-перше, створення загального плану Кам'яної Могили, бо, як зазначав М.Я. Рудинський, не було навіть схематичного плану результатів розкопок 1930-х рр. По-друге, експедиція повинна дослідити походження цих плит, провести фотографування, рисування та вимірювання [10, сс. 69 — 71].

Визначивши за мету свого життя рятування історико-культурних цінностей, збереження пам'яток, М.Я. Рудинський чітко розумів унікальність Кам'яної Могили. Він вважав, якщо не можливо зберегти пам'ятку, то треба провести вичерпне дослідження, найповніше зафіксувати інформацію й зберегти хоча б частини об'єкта для експонування в музеї, а також здійснити археологічні роботи в околицях пагорбу. Саме в цих напрямках працювала експедиція М.Я. Рудинського в 1950-і рр. Сам же Рудинський, як зазначають ті, хто його знав, «жив Кам'яною Моголою» і цю любов передавав оточуючим. Так, відомий український режисер О.П. Довженко під час своєї подорожі пробув на Кам'яній Могилі три дні, хоча збирався всього на кілька годин [11, с. 37].

У 1953 р. грандіозні плани керівництва держави щодо будівництва на р. Молочній змінилися і, так би мовити, зацікавленість проблемами Кам'яної Могили зникла. Постає нове питання охорони унікальної пам'ятки, тому що місцеві селяни були не проти використати пісок та плити для власного будівництва. М.Я. Рудинський надсилав клопотання та обґрунтування про необхідність здійснювати охорону Кам'яної Могили шляхом створення заповідника. Запорізьке обласне управління культури також зверталось з проханням прискорити створення археологічного заповідника з метою охорони та вивчення Кам'яної Могили [12, спр. 16, арк. 2 – 4]. В Державному архіві Запорізької області серед документів Обласного управління культури зберігається копія обґрунтування унікальності пам'ятки, автором якого є М.Я. Рудинський [12, спр. 36]. Нижче надається текст цього документа.

КОПІЯ

КАМ'ЯНА МОГИЛА
видатна історична пам'ятка приазовського
півдня УРСР

Кам'яна могила, розташована на відстані 8 км на північ від Мелітополя і на 1,5 км на південь від села Терпіння Мелітопольського району, в заплаві ріки Молочної, є видатною пам'яткою древньої історії і природи приазовських степів.

Високий (до 12 м над рівнем долини ріки) пісковий горб, вкритий великими брилами пісковика, т. зв. Сарматського ярусу, площею в 3 га (рахуючи з підніжжям горба, так само вкритим камінням), Кам'яна могила являє собою надзвичайно цікавий з геологічного погляду утвір. Це унікальний в межах азово-чорноморської смуги остаток сарматських відкладень третинної епохи, що створився в процесі створення долини р. Молочної. Подібних виходів пісковиків сарматського віку тут більше немає.

Кам'яна могила — це колишній каменистий острів, що стояв серед могутньої древньої ріки і в міру заглиблення її русла і обміління, дедалі більше виступав з води і нарешті залишився на нинішньому правому березі р. Молочної у вигляді високого піскового горба, вкритого камінням.

В результаті ерозії та вивітрювання в товщі пісковика, який вкриває вершину Кам'яної могили, і під плитами над схилами її горба утворилися численні гроти і навіси, які були використані в культових цілях древніми жителями узбережжя ріки. На стелях і карнизах цих гротів і навісів залишились численні зображення — найцінніші документи первісного мистецтва і первісної ідеології.

Різноманітністю способів їх виконання, зосередженням їх у певних місцях і, особливо, додержанням прийому нанесення рисунків виключно на стелях та карнизах гротів і навислих скель, Кам'яна могила посідає виняткове місце серед близьких їй щодо часу і характеру пам'яток СРСР.

Відповідні паралелі кам'яномогильським зображенням у межах СРСР слід шукати, насамперед, на півдні та південному сході. Як на це вказують певні аналогії в начертаннях Чільпика — Кара-Тюбе в Узбекистані та в наскельних зображеннях Північного Кавказу й Закубаня.

Деякі дальші паралелі пізнішим зображенням Кам'яної могили ми зустрічаємо на півночі СРСР і на північному заході Європи, насамперед, в наскельних зображеннях Скандинавії, які відносяться до епохи бронзи, і в рисунках на мегалітичних пам'ятках Західної Європи.

Проте, ніде на цих обширних територіях ми не знаходимо нічого подібного до комплексу наскельних зображень Кам'яної могили в розумінні багатства й різноманітності сюжетів та своєрідного їх оформлення.

Вивчення пам'яток Кам'яної могили приводить нас до твердження, що наскельні рисунки Кам'яної могили залишені місцевим населенням степового півдня епохи неоліту і бронзи.

Найпильнішою увагою серед численних і різноманітних рисунків і зображень Кам'яної могили заслуговують комплекси лінійно-геометричних начертань, в яких ми маємо далекі праписьмена.

Епоха, до якої належить більшість виявлених на Кам'яній могилі наскельних зображень – кінець неоліту, епоха міді – бронзи. Географічне положення Кам'яної могили – майже на межі Азії і Європи, посередині того історико-культурного поясу, що простягнувся в той час через Старий Світ між Індією та узбережжям Атлантики. Це була епоха оформлення найдавніших систем письма і широкого розселення індоєвропейців.

Все це разом узятє говорить про виняткове значення пам'ятки.

З точки зору завдань археологічного вивчення півдня СРСР значення Кам'яної могили посилюється тією обставиною, що в безпосередньому оточенні її горба є ряд неолітичних стоянок і стоянок епохи бронзи, зокрема багат шарова стоянка біля т. зв. Красної Гори, що є одним з опорних пунктів у вивченні неоліту степового півдня УРСР, а також могильник ранньої доби металу, не кажучи вже про інші пам'ятники пізніших часів.

Кам'яна могила з її найближчим оточенням є одним з найцікавіших і надзвичайних комплексів у межах українського Приазов'я.

Кам'яна могила віддавна притягувала й продовжує притягати до себе велику кількість відвідувачів. Численні відвідувачі залишили на поверхні плит, що найприкріше, на стелі гrotів і навісів Кам'яної могили свої «підписи», що в багатьох місцях попсували і знищили древні рукописи.

З Кам'яної могили брали пісок і камінь для будівельних цілей, що негативно впливає на стан збереження пам'ятника. Внаслідок вибирання піску кам'яні плити сповзають по схилах горба і в дальшому може привести до руйнування останніх гrotів Кам'яної могили, які залишились до нашого часу на її вершині.

Хоча Кам'яна могила значиться в списку пам'яток, що перебувають під охороною, фактично вона не охороняється, і тому недоторканість пам'ятки дуже часто порушується, іноді з явною шкодою для неї, як це мало місце, наприклад, в місяці червні цього року.

Кам'яна могила має бути збережена в тому вигляді, в якому вона уціліла до наших днів, як своєрідний музей первісного мистецтва і первісної ідеології.

Після припинення робіт по спорудженню Південно-Українського каналу відпала необхідність знесення горба Кам'яної могили і перевоз-

ки, в зв'язку з цим, найвидатніших комплексів наскельних зображень за межі зони затоплення.

Цілком виняткове історико-археологічне значення кам'яно-могильського комплексу, зв'язаного з найцікавішим з геологічного погляду залишком середньосарматського віку, настійно вимагає невідкладного перетворення Кам'яної могили і прилеглі до неї території в історико-культурний заповідник Академії наук УРСР.

Доктор історичних наук

М.Я. Рудинський

20 жовтня 1953 р. Президія Академії наук УРСР ухвалила рішення про оголошення території Кам'яної Могили заповідною зоною і поставила перед Радою Міністрів УРСР питання про відведення під заповідник земельної ділянки площею 15 — 16 га. 7 липня 1954 року уряд УРСР ухвалив відповідну постанову № 676-Р і виділив під заповідник «Кам'яна Могила» 15 гектарів від земель колгоспу ім. Сталіна біля с. Терпіння Мелітопольського району. Звісно, що наступного дня не були вирішені всі проблеми пам'ятки. За даними на 1966 р., тобто через 12 років після створення заповідника, все ще не було належної охорони. Формально Кам'яну Могилу охороняв Інститут археології АН УРСР, але реально не існувало ніякого контролю. Місцеві селяни ще неодноразово намагалися використати плити та пісок з Кам'яної Могили в якості будматеріалів. Сторож, звісно, був призначений, але це одна людина на 15 га та ще й інвалід [12, спр. 47, арк. 17; 13, спр. 23, арк. 143 — 144]. З призначенням на початку 1970-х рр. на посаду директора заповідника Б.Д. Михайлова ситуація поступово змінювалася на краще.

Бібліографія

1. Михайлов Б. Петроглифы Каменной Могилы (семантика, хронология, интерпретация). — Запорожье: Дикое Поле, 1999. — 240 с.
2. Список курганов составленный академиком П.И. Кеппенем // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1908. — № 42. — С. 42 — 55.
3. Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — К.: Наукова думка, 1986. — 152 с.
4. Бадер О.Н. Отчет работ Азово-Черноморской экспедиции // КСИИМК. — 1950. — Вып. 31. — С. 175 — 180.
5. М.Я. Рудинський — археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець. Бібліографічний покажчик / Укладачі Супруненко О.Б., Шовкопляс І.Г. — Полтава, 1993. — 23 с.
6. Рудинський М.Я. Музей мистецтва. Коротенький провідник. — Полтава: Археологія, 2002. — 16 с.
7. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАК (середина 1920-х років). — Полтава: Видавничий центр Археологія, 1997. — 98 с.
8. Граб В.І., Супруненко О.Б. Доля Михайла Рудинського // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 91 — 100.
9. Рудинський М. Кам'яна Могила (корпус наскельних рисунків). — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 140 с.
10. Рудинський М.Я. Каменная Могила // КСИА. — 1953. — Вып. 2. — С. 69 — 71.

11. Волочкова Н.И. Научный сотрудник музея 1947 – 1945 гг. // Листая прошлого страницы. Сборник статей научных сотрудников и краеведов. – Мелитополь, 1991. – С. 30 – 41.
12. ДАЗО, ф. 2519, оп. 1.
13. ДАЗО, ф. 5375, оп. 1.

Дровосекова О.В.

Некоторые факты из истории сохранения и охраны Каменной Могилы

Статья посвящена малоизвестным фактам в истории уникального памятника древнего искусства и археологии Каменная Могила. Этот объект культурного наследия известен далеко за пределами Украины. Сегодня сложно представить, что полвека назад на этом месте могло возникнуть водохранилище, и Каменная Могила повторила бы судьбу многих памятников археологии и истории, которые исчезли с лица земли. К счастью, стройка века не состоялась, и над памятником нависла новая угроза – местное население, которое предпринимало неоднократные попытки использовать каменные плиты и песок в качестве стройматериалов. С идеей создания заповедника Каменная Могила выступил известный украинский археолог, историк искусства, музейевед, педагог, доктор исторических наук М.Я. Рудинский, и 7 июля 1954 г. руководство УССР приняло постановление о создании заповедника «Каменная Могила».

Drovosekova O.V.

Some Facts from History of Conservation and Protection of Kamennay Mogila

The article is dedicated to little known facts in the history of Kamennay Mogila – a unique monument of ancient art and archaeology. This object of cultural heritage is well known far beyond the bounds of Ukraine. Today it is difficult to imagine, that half a century ago at this place a reservoir could be constructed, and Kamennay Mogila could repeat a destiny of many monuments of archaeology and history, which vanished from the face of the earth. Fortunately, "the construction of century" did not take place, but a new threat hanged over the monument – a local population, which took repeated attempts to use stone plates and sand as building materials. A well-known Ukrainian archaeologist, historian of art, museum specialist, pedagogue, a Doctor of Historic Sciences M.Y. Rudinskiy came out with an idea of creation of Kamennay Mogila preserve and on the 7th of July in 1954 the leadership of USSR passed a resolution about a foundation of Kamennay Mogila preserve.

Кобалия Д.Р., Гришко Д.В.

ВИЗУАЛЬНАЯ РАЗВЕДКА НА О. ЗМЕИНОМ В РАМКАХ КОМПЛЕКСНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ «ФИЛОКСИЯ – 2007»

Сухопутные исследования острова начинаются с 1823 года, когда по заданию российского Адмиралтейства карту острова с описанием его особенностей составляет капитан-лейтенант М.Д. Крицкий (рис. 1). На этой карте были указаны место расположения развалин храма Ахилла, схема колодцев и остатки неизвестных укреплений. Необходимо отметить, что данная карта отличается большой точностью исполнения. Позднее, в 1848 году, экспедиция профессора Н.Н. Мурзакевича начинает на острове археологические раскопки. Н.Н. Мурзакевич осматривает его поверхность и приходит к выводу о наличии ошибок на карте 1823 года. В частности, он указывает, что неизвестные укрепления, нанесенные Крицким, не являются таковыми, а представляют собой естественные нагромождения пластов породы, из которой состоит остров.

В августе 2007 года, в ходе комплексной археологической экспедиции «Филоксия — 2007», было решено провести детальный осмотр территории острова и сопоставить результаты с уже известными данными.

В ходе обследования удалось установить следующее. На протяжении XX столетия поверхность острова подверглась значительным изменениям в результате деятельности советской военной базы. Особенно сильно пострадал ландшафт восточного и западного мыса, а также центральная часть острова. В то же время, несмотря на большое количество свежих рытвин и ям, удалось обнаружить и более древние объекты. В настоящее время, без полевых археологических исследований, датировать их не представляется возможным.

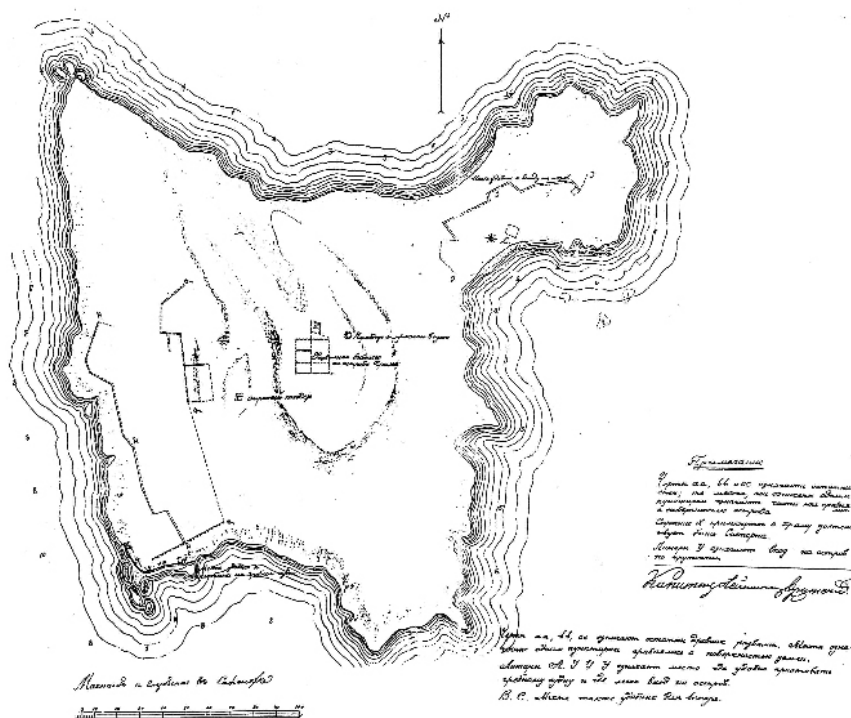

Рис. 1

В качестве первоочередной задачи было решено изучить участки, нанесенные на карту 1823 года. Визуальные наблюдения дают основания считать, что комплекс укреплений у Золотого пляжа с западной стороны Змеиного действительно существует, однако целостность и внешний вид далеки от первоначальных. Южный фас укреплений не сохранился. Его восточная часть, видимо, была досыпана и полностью перекрыта в XX веке с целью защиты цистерн ГСМ с внешней стороны. Это земляное сооружение высотой до 2 м хорошо выделяется на поверхности и, бесспорно, не является древним. Если разрезать его поперек, вполне возможно, у основания удастся выявить и более раннюю насыпь. Западная часть вала на поверхности не читается. Следуя карте, примерно в центральной части южный вал соединялся с другим, насыпанным в северо-западном направлении. Этот вал указан в виде ломаной линии, имеющей 9 углов, из которых 6 — достаточно хорошо выражены. Первые два угла почти прямые. Северо-западный вал визуальнo просматривается почти на всем протяжении. Он задернован. Высота первой половины — до 0,4 метра. В месте расположения третьего угла вал разрезан прямоугольной западиной, вероятно землянкой. Далее насыпь просматривается вдоль

береговой кромки. У места расположения второго склада ГСМ вал поворачивает на восток, образуя четкий угол. Высота насыпи на этом участке достигает 1 метра. Обращает на себя внимание определенное несоответствие чертежей Крицкого с рельефом 2007 года. На карте этот фрагмент не имеет прямого угла. Учитывая высоту насыпи и близость склада ГСМ, можно предположить, что и этот участок был досыпан в XX столетии. Далее, высота вала вновь падает до 0,4 метра. В его основании видна каменная выкладка. Так как используемые здесь глыбы камня отличаются между собой, выкладка не может быть естественной террасой, каких много на острове. С внешней и с внутренней стороны отмечены две овальные западины, возможно следы раскопок XIX столетия. Оставшийся фрагмент, вплоть до западного мыса, читается крайне плохо. Окончание вала в виде трехгранного бастиона не просматривается. Для более точного определения конструкции и датировки сооружений необходимо выполнить несколько разрезов насыпи в разных местах. Кроме того, имеет смысл тщательно осмотреть линии камней на этом и других участках с целью определения их природы. Двигаясь дальше в северном направлении, удалось зафиксировать прямоугольную западину размерами 3 x 5 м. Поверхность западины плавная. Объект может быть как остатками постройки, так и старым раскопом XIX века. Требуется дополнительного обследования.

Комплекс западных укреплений, согласно данным 1823 года, представляет собой две линии валов, соединенных южным фасом. Одна из них, внешняя и представленная выше, расположена западнее, вторая, внутренняя, несколько восточнее. Эта последняя линия выражена на поверхности исключительно каменными кладками. Северная оконечность, образующая, как и в первом случае, бастион, на вид искусственного происхождения. Здесь также использован колотый камень. Земляная насыпь внутреннего вала не зафиксирована. Остатки здания, примыкающего к нему с внутренней стороны и указанного на карте, сохранились в виде нескольких рядов камня и требуют дополнительного более тщательного исследования. Каменные выкладки (?) задернованы и почти не читаются. Следы укреплений с южной стороны определить сложно. На карте они отмечены пунктиром.

К востоку от юго-восточного угла здания указан опресненный колодец квадратного сечения. В процессе разведки на месте колодца действительно обнаружена квадратная западина с каменными рублеными стенками и кусками перекрывавших ее плит. Объект заброшен и почти полностью засыпан. Учитывая, что на карте он указан как колодец, это сооружение относится ко времени до XVIII столетия и может быть связано с античным периодом истории острова. Место требует дополнительных археологических исследований.

К югу от колодца, в районе южной половины внутренней насыпи, отмечены две прямоугольных западины, из которых южная — меньших размеров.

Обследование наиболее возвышенной части острова дало возможность установить, что фундамент храма, разобранный в 40-х годах XIX столетия для строительства маяка, располагался на территории внутреннего двора маячного хозяйства к юго-западу от здания маяка. По данным маячника П.Д. Гарбиса, в конце прошлого века, во время прокладки труб, здесь был найден небольшой мраморный блок и следы старого фундамента. На основании этой информации мы можем предположить, что остатки храма не были разобраны полностью и в настоящее время скрыты под современной поверхностью. Цистерна, примыкающая к храму с севера, и колодец к востоку от нее, в настоящее время действуют. По расположению оба объекта совпадают с данными 1823 года.

Восточный комплекс укреплений, указанный Крицким в виде ломаной линии, идущей вдоль северо-восточного мыса, исследовать не удалось. Этот участок полностью спланирован и застроен административными и жилыми зданиями в XX веке. Здесь, как и на всем протяжении восточного побережья, фиксируются фрагменты античной керамики.

Не выявил каких-либо объектов и осмотр северо-западной оконечности острова. Нет их и на карте, оставленной Крицким.

Еще несколько объектов отмечено в районе Дамского пляжа. Так, на участке отлогого плато выявлены две задернованные подпрямоугольные западины с оплывшими кромками. Кроме западин обращает на себя внимание засыпанная квадратная выборка, по внешним признакам напоминающая квадратный колодец в районе западного комплекса укреплений. С южной стороны к выборке примыкает небольшой холм, являющийся, по-видимому, отвалом. Все объекты в этой части острова заслуживают дополнительного обследования.

На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. Укрепления, отмеченные на карте капитан-лейтенанта М.Д. Крицкого, скорее всего существовали. В настоящее время сохранилась только юго-западная часть укреплений. Состояние памятника плохое. Для получения более точной стратиграфической картины и датировки объекта необходимо проведение археологических раскопок.

2. Все колодцы, нанесенные на карту, действительно присутствуют. Два из них в настоящее время используются для нужд маячной службы.

3. Кроме остатков земляных укреплений, на юго-западной и восточной оконечностях острова выявлено несколько объектов, возникновение которых можно связывать со временем до начала XX столетия. Это может быть интересно в научном плане.

Осмотр территории и даже первичный анализ рельефа острова позволяют утверждать, что к началу нынешнего века его поверхность исследована далеко не полностью и подобные работы могут быть перспективными.

Кобалія Д.Р., Гришко Д.В.

**Візуальна розвідка на о. Зміїному
у рамках комплексної експедиції «Філоксія – 2007»**

Стаття присвячена питанням вивчення історичного ландшафту о. Зміїний. В роботі коротко викладені результати візуального обстеження поверхні острова і співвідношення цих спостережень з даними капітан-лейтенанта М.Д. Крицького, який в 1823 році за завданням Адміралтейства склав його першу російську карту. Візуальна розвідка дозволила виявити одну з цистерн для води, вказану на карті 1823 року, а також дає можливість припускати наявність земляних укріплень в південній частині острова.

Kobaliya D.R., Gryshko D.V.

Visual inspection of Zmiiny isl. in complex expedition «Filoxia – 2007»

The article is devoted to the questions of study of the historical landscape of Zmiiny isl. The results of visual inspection of its surface and the correlation of these supervisions with information of lieutenant commander M.Krytscky are shortly expounded in-process. M.Krytscky made its first Russian map on the task of Admiralty in 1823. The visual inspection allowed to expose one of the cisterns for water, indicated on this map, and also enables to suppose the presence of the ramparts in the southern part of the island.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ В УКРАЇНІ ТА ЗА ЇЇ МЕЖАМИ

В історії нашого народу було багато складних і трагічних періодів. Тому й не дивно, що українство розкидане по всьому світі. Сьогодні, напевне, немає такої країни, де б не мешкали українські родини чи нащадки українців. Збираючись у далекі світи, сім'ї, групи соратників чи однодумців, брали з собою на згадку про батьківщину найцінніше, що мали — разочок намиста з образом, ікону, відзнаки доблесті і слави, стяги, атрибути влади, вишиті коханими людьми сорочки та рушники. Так услід за українським людом в інші країни мандрували й національні святині. Трагізм нашої нації полягає в тому, що кожна з держав, до складу якої час от часу входили українські землі, намагалася викоренити з історичної пам'яті народу все те цінне й значиме, яке дозволяло усвідомлювати себе українцями, пам'ятати якого ми роду-племені. Як наслідок, переважна частина національних реліквій, святинь зберігається де завгодно, тільки не в Україні. Вони в Росії, Польщі, Австрії, США, Канаді, Швеції та інших країнах світу. Те, що зберігається в українських музейних та архівних установах можна по пальцях перерахувати. Щоб не бути голослівними, спробуємо розглянути стан справ із такими близькими серцю кожного українця козацькими клейнодами — символами старшинської влади, атрибутами Війська Запорозького Низового. До регалій у різні часи належали: корогви, курінні знамена (стяги), булави, бунчуки, перначі, печатки, литаври, сурми, палиці-жезли, рідше зброя. В українських музейних (державних і приватних) установах виявлено наступні клейноди:

- Національний музей історії України: булави, бунчук, перначі XVII — XVIII ст. (5 од. зб.), литаври Запорозької Січі XVIII ст., шаблі отаманів Задунайської та Запорозької Січей Г. Голіньки та Вовка [1, сс. 400 — 401];
- Чернігівський історичний музей: булава XVIII ст., бунчук XVII ст.;
- Черкаський обласний краєзнавчий музей: булава, бунчук XVIII ст. [2, сс. 630 — 631];
- Переяславський історичний музей: булава XVII ст., шабля Б. Хмельницького (в 1996 році за нез'ясованих обставин зникла з музею) [3, с. 399];
- Полтавський краєзнавчий музей: булава XVIII ст. [4, с. 10];
- Херсонський історико-археологічний музей: золочена гравійована булава XVIII ст. [5, с. 70],
- Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького: булави XVII — XVIII ст., тростина XVIII ст., тулумбас XVII ст. [6, с. 160];
- Запорізький обласний краєзнавчий музей: гетьманська булава та полковницький пернач XVII — XVIII ст. [7; 8; 9, сс. 71 — 74];
- Історико-культурний заповідник на о. Хортиці: бунчук та пернач XVIII ст.;
- Музей історії зброї магазину зброї «Діана» (м. Запоріжжя): три булави XVII — XVIII ст., три перначі XVII ст. (частково реконструйовані ручки), два перначі XVI — XVIII ст., прототип пернача доби середньовіччя;
- Маріупольський краєзнавчий музей: булава XVII — XVIII ст. [10; 11, сс. 49 — 52];
- Музей школи № 1 м. Новоазовська: булава XVII — XVIII ст. [11, с. 52].

Невтішну ситуацію маємо і стосовно козацьких прапорів, які зберігаються в українських музейних установах. Так, у Харкові знаходиться пожалуваний царським урядом гетьману Данилу Апостолу прапор, переданий із Кремлівської Палати Зброї та прапор-хоругва Самарського куреня Запорозької Січі 1772 року [12, с. 134]. В Національному музеї історії України зберігаються: прапор Сенчанської сотні Лубенського полку XVIII ст., який через невдалу реставрацію в 60-х роках XX століття частково втратив свій первинний вигляд; значок Шкурятинського куреня Запорозької Січі (XVIII ст.); копія дарованого імператрицею Катериною II прапора Війську Запорозькому Низовому XVIII ст. та виготовлена в 50-х роках XX століття копія з корогви зі зображенням трищоглового військового корабля запорожців (так званий запорозький морський прапор) із зібрань колекції стягів Ермітажу. В 80-х роках XX століття з того ж таки Ермітажу надійшли копії двох запорозьких прапорів, один з яких — морський козацький прапор, потрапив до Музею історії Запорозького козацтва на Хортиці. Копія корогви зі зображенням трищоглового військового корабля запорожців знаходиться й у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького. Копія з копії цієї ж корогви потрапила з Краснодару до Львова. Запорозький прапор 1772 року зберігається у фондовому зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького [6, с. 160]. За незначними уточненнями це практично й усі козацькі клейноди, що відклалися в українських музеях (нажаль, автор статті не володіє інформацією про наявність козацьких клейнодів у музейних установах Львівщини).

Натомість переважна більшість козацьких регалій знаходиться поза межами України. Маємо: булаву Івана Сірка, що знаходиться, ймовірно, в Колегії Святого Андрія у Вінніпегу, який діє при Манітобському університеті; булаву Пилипа Орлика, під якою затверджувалася перша Конституція України, в муніципальній бібліотеці шведського містечка Лінчопінга; булаву Богдана Хмельницького в Музеї Війська Польського у Варшаві. Прапор Богдана Хмельницького відклався в Збірці трофейних прапорів Військового музею у Стокгольмі. В цій же музейній установі зберігається прадавній прапор міста Львова. В США донедавна зберігалася 35 запорозьких курінних прапорів, 3 білі військові корогви та печатка Війська Запорозького Низового, 14 булав періоду Запорозької Січі, прапори південноукраїнських козацьких військ: Катеринославського (Новодонського), Усть-Дунайського, Бузького, Чорноморського, Азовського, Дунайського (у 2007 році музейна колекція зі Штатів примандрувала спочатку до Москви, а потім поетапно передавалася до Краснодару. Найдавніші зі стягів знаходяться в російській столиці на реставрації).

У російських музейних установах зберігається значна частина історико-культурних цінностей українського народу. Найбільшими вмістилищами українських національних реліквій є фонди Державного Ермітажу, Палати Зброї Московського Кремля, Преображенського собору в Петербурзі. Проте недоступність цих фондів та брак сучасних каталогів не дають можливості конкретизувати повний перелік українських мистецьких та історико-культурних цінностей. Так, ще Д.І. Яворницький сповіщав, що в Преображенському Соборі зберігаються 20 запорозьких курінних прапорів, 3 козацькі бунчуки, срібна булава, позолочений срібний жезл часів Нової Січі. Сюди ж сього часу потрапили і клейноди Задунайської Січі — бунчуки, надані задунайським козакам турецьким султаном, курінні знамена, срібна булава, 8 козацьких панікадил, Євангеліє XVII ст. [13, с. 172]. А в Ермітажі, за свідченнями вченого, відклалося щонайменше 17 запорозьких

клейнодів XVII – XVIII ст. та славнозвісна корогва зі зображенням трищоголового військового корабля запорожців [13, с. 172]. Відомості про гетьманські та запорозькі клейноди XVII – XVIII ст. знаходимо в описах Московської Палати Зброї [14, сс. 85 – 87], в особових архівних фондах Г. Потьомкіна, П. Зубова, перших отаманів Чорноморського козацького війська.

За радянських часів Московська Палата Зброї мала в своїх запасниках 19 запорозьких прапорів XVI – XVII ст., булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І. Мазепи, гармати майстрів Балашевичів [15, сс. 192 – 193]. Водосвятна чаша Богдана Хмельницького знаходилася у Москві в Державному історичному музеї. В Петербурзькому Артилерійському музеї зберігаються гетьманські клейноди – литаври, бунчуки, сурми, а також «високої мистецької роботи карета», виготовлені в середині XVIII ст. до урочистостей з нагоди проголошення Кирила Розумовського гетьманом України [16, с. 29].

Це тільки незначний перелік тих козацьких клейнодів, місцезнаходження яких більш-менш відоме. Не важко уявити, який би мав резонанс професійно складений, відповідно оформлений та виданий каталог українських національних реліквій, що зберігаються як в Україні, так і поза її межами. Вже самим своїм існуванням він зміг би врятувати значну кількість історико-культурних цінностей від викрадення, привласнення, зникнення. При наявності та доступності такого каталогу мало хто б ризикнув прибрати до своїх рук документальні та речові джерела, відомі в усьому світі. Немає сумнівів і в тому, що він значно зміцнив би авторитет української держави на міжнародній арені, змусив зовсім по іншому поглянути на культурну спадщину нашого народу, на нас, сьогоднішніх українців. А поки що ми дивуємо міжнародну спільноту тим, що на інавгурацію президента привозимо гетьманського прапора зі Швеції.

Перебування значної кількості козацьких клейнодів у російських державних спеціалізованих установах має своє пояснення й особливо не дивує. Урядова адміністрація Російської абсолютиської монархії не була зацікавлена у збереженні історичної пам'яті тих народів, яких приєднувала до складу своєї держави. Тому й привласнювала національні святині та реліквії нових підданих. Потік козацьких клейнодів до російської столиці посилювався після остаточної руйнації Запорозької Січі в 1775 році та ліквідації в 1783 році козацького полково-сотенного устрою на українських землях. Тоді за наказом Катерини II до Царськосільського арсеналу, Ермітажу, Преображенського всієї Гвардії собору, що в Петербурзі, передавалися відзнаки доблесті і слави Війська Запорозького Низового, полкові знамена, курінні значки, церковне начиння Січової церкви, військові скарбниці, канцелярія, печатки; а також прапори українських сотень і полків. Дещо зберігав у себе головний командир Новоросійського краю Г.О. Потьомкін. Однак після його смерті уцілілі козацькі регалії опинилися в російській столиці.

У XIX столітті історики та меценати намагалися зібрати, вивчити і зберегти поодинокі атрибути старшинської влади та регалії Війська Запорозького Низового. Зразки козацьких клейнодів простежувалися в приватних колекціях О. Поля, Г. Алексеєва (с. Котовці Новомосковського повіту), серед збірки історичних коштовностей В. Тарновського (с. Качанівка на Чернігівщині).

Вже на початку революції 1917 року розпочалися перемовини між урядом УНР і Тимчасовим урядом Росії, а згодом і більшовицькою Радою Народних Комісарів про повернення в Україну козацьких клейнодів та інших історико-культурних цінностей, вивезених царським урядом до Москви та Петербурга. Певних домов-

леностей у цьому питанні було досягнуто під час перемовин першого президента УНР М. Грушевського з В. Ульяновим-Леніним. А 13 (26) листопада 1917 року в «Известиях ЦИК» з'явилось розпорядження народного комісара з національних питань Й. Джугашвілі-Сталіна про повернення Україні національних реліквій. До розпорядження додавався довгий список реліквій Запорозького козацтва, що зберігаються в фондах російських музеїв, архівів, соборів із вказівкою точного місцезнаходження речових джерел та їх порядкових чи інвентарних номерів [17]. Події громадянської війни завадили остаточному вирішенню питання про перевезення в Україну козацьких клейнодів та зброї, церковного начиння з Січової Покровської церкви.

Велику роль у справі пошуку саме запорозьких прапорів зіграв петербуржець Микола Макаренко. У 1919 році він працював в Ермітажі, де розшукав й описав 14 унікальних запорозьких козацьких прапорів. Він їх також сфотографував, а згодом оприлюднив, шляхом публікації своїх матеріалів. Розвідки дослідника були взяті до уваги під час перемовин між представниками українського та російського урядів. Тоді ж таки в 1919 році на порядок денний було поставлено питання про необхідність виготовлення копій козацьких стягів для Ермітажу, в разі їх передачі до українських установ.

Обговорення питання про повернення національних реліквій було продовжене урядами УСРР та РСФРР. У 1928 році львівський часопис «Нові шляхи» повідомляв про домагання уряду УРСР повернути в Україну ряд історико-культурних цінностей, серед яких 5 запорозьких прапорів та козацьких бунчуків, що знаходяться в Палаті Зброї, 17 запорозьких клейнодів забраних при руйнації Січі і переданих свого часу до Ермітажу [18, с. 145].

У журналі історичної секції Всеукраїнської Академії наук «Україна» за 1930 рік знаходимо відомості про «остаточне вирішення питання передачі Україні всіх запорозьких клейнодів, прапорів, гармат тощо, які розподілені були між Палатою Зброї в Кремлі в Москві та Відділом Зброї Державного Ермітажу в Ленінграді». Сповідалось і про те, що музеї України одержать із московської Палати Зброї 19 запорозьких прапорів XVI — XVII, булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І. Мазепи, гармати майстрів Балашевичів; а з Ермітажу буде передано 17 запорозьких клейнодів XVII — XVIII ст. [15, сс. 192 — 193]. Докладно розглянути перебіг цієї справи не вдається через брак матеріалів, однак знаємо, що в 1932 році колекція з 10 козацьких прапорів із Ермітажу потрапила до Харкова. Напевне невідомо, що до тодішньої української столиці були передані оригінали стягів. Можливо, що до Харкова переправили виготовлені в 20-х роках XX ст. копії прапорів, описаних М. Макаренко. З'ясувати реальний стан речей із переданими до Харківського музею козацькими прапорами практично неможливо, бо колекція загинула під час Великої вітчизняної війни.

Друга світова війна завдала великого удару музейним установам України. Більшість із них були зруйновані та спустошені. Музейні експонати, що підлягали екстремому вивозу з прифронтових районів країни в глибокий тил часто гинули при евакуації. Залишені на місцях музейні речі були втрачені під час гітлерівської окупації українських міст і сіл. Їх привласнювали як німці, так і місцеве населення. У повоєнний час Міністерство культури УРСР приймає рішення про перерозподіл між музеями історико-культурних цінностей, які б дозволяли ілюструвати історію краю. Так українські музеї отримали комплекси документів та матеріалів, які походили з інших територій і до війни їм не належали. Прикладами такого пере-

розподілу експонатів між українськими музейними установами можуть слугувати передані в 1947 році з Одеського музею Західного та Східного мистецтва до Херсонського історико-археологічного музею золочена гравійована булава XVIII ст., козацькі гармати, шаблі, рушниці; а в 1961 році до Запорізького обласного краєзнавчого музею з Львівського державного республіканського історичного музею надійшли гетьманська булава та полковницький пернач XVII – XVIII ст. [9, с. 71]. Проте в 60 – 70-х роках ХХ ст. продовжилася тенденція вивозу найцінніших документальних комплексів та інших матеріалів до столичних музейних й архівних установ. У 80 – 90-х роках ХХ ст. на сторінках наукових та періодичних видань неодноразово піднімалося питання про повернення національних реліквій в Україну. Однак воно залишається не вирішеним до сьогодні [16; 17; 19; 20].

Маємо сердечно подякувати архівним та музейним установам Російської Федерації, країн Заходу та Сходу за збереження наших національних святинь. Разом із тим, «усім миром» маємо домагатися, клопотатися про створення державної чи напівдержавної Комісії (Комітету), покликаної провести каталогізацію національних реліквій в українських та зарубіжних спеціалізованих установах; видати вітчизняні каталоги та забезпечити розміщення інформації про місцезнаходження українських раритетів у світових каталогах і довідниках; створити належні умови зберігання та експонування історико-культурних цінностей; повертати їх на батьківщину. При створенні такого роду державної структури має бути принципово вирішене питання про повернення національних реліквій не просто в Україну, а з наступною передачею їх до українських державних спеціалізованих установ, здатних забезпечити їм необхідні умови зберігання й експонування. Безперечно, що частину мистецьких та історико-культурних цінностей необхідно буде викупляти, тому до роботи в Комісії (Комітеті) слід залучати меценатів. Відкладати питання про створення діючої державної Комісії з повернення національних реліквій в Україну просто вже не можна. В Російській Федерації приватизуються музейні установи. Безцінні для нашого народу зразки мистецтва та історично значимі речові джерела активно йдуть з молотка на світових аукціонах, привласнюються представниками бізнесових кіл та політиками різних рангів. Так можемо втратити не те що козацькі клейноди, а й історичну пам'ять нації!

Бібліографія

1. Попельницька О.О. Національний музей історії України (НМІУ) // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 400 – 401.
2. Мельниченко В.М. Черкаський обласний краєзнавчий музей // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 630 – 631.
3. Сікорський М.І. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 399.
4. Пам'ятки козацької слави у зібранні Полтавського краєзнавчого музею. Каталог виставки / Укладачі: Мокляк В.О., Супруненко О.Б. – Полтава, 1991.
5. Чорна К. Козацькі старожитності у Херсонському краєзнавчому музеї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 68 – 71.

6. Бекетова В.М. Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д.І. Яворницького // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. — Вид. 2-е, доп. і перероб. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. — С. 160.
7. Фонди ЗОКМ, інв. № 6864, Оп. № 398.
8. Фонди ЗОКМ, інв. № 6865, Оп. № 399.
9. Гопак С.П. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII — XVIII ст. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — № 6. — С. 71 — 74.
10. Фонди Маріупольського краєзнавчого музею, інв. № 64 — ОС.
11. Кучугура Л. Рідкісна знахідка козацької булави у Північному Приазов'ї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 49 — 52.
12. Єрмоїна Т. Виставка «Козацька давнина» у Харківському історичному музеї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 133 — 137.
13. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: В трьох томах / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович. — Львів: Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.
14. Описание Московской оружейной палаты // Знамена, прапоры, значки, флаги и штандарты. — М., 1884. — Кн. 1. — С. 85 — 87.
15. Україна. — 1930. — № 7 — 8. — С. 192 — 193.
16. Левченко В. Клейноди Війська Запорозького // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 56 — 57.
17. Образование СССР. Сборник документов 1917 — 1924 гг. — Л.: Издание АН СССР, 1949. — С. 20 — 21; Остапенко М. Довгий шлях козацьких реліквій на Батьківщину // Сайт «Нова Січ» (www.novasich.org.ua).
18. Часопис «Нові шляхи». — Львів. — 1929. — № 1. — С. 145.
19. Левченко В. До повернення національних реліквій // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 28 — 29.
20. Сайти «Нова Січ» (www.novasich.org.ua), «Музеї України» (www.museum-ukraine.org.ua).

Маленко Л.М.

КАЗАЦКИЕ КЛЕЙНОДЫ В УКРАИНЕ И ЗА ЕЕ ПРЕДЕЛАМИ

В статье исследуется положение дел с казацкими клейнодами, хранящимися в украинских государственных музеях и личных коллекциях; обосновывается необходимость создания государственной Комиссии, призванной провести каталогизацию национальных реликвий в украинских и зарубежных специализированных учреждениях, издать отечественные каталоги и обеспечить размещение информации о месте хранения украинских раритетов во всемирных справочниках, обеспечить надлежащие условия хранения и экспонирования историко-культурных ценностей, возвращать их на родину.

Malenko L.M.

Cossack Regalia (Kleynody) in Ukraine and Beyond its Bounds

In the article the state of affairs with Cossack regalia, maintaining in Ukrainian State museums and personal collections, is explored; a necessity of creation of State Commission, called to conduct a catalogue of national relics in Ukrainian and foreign specialized institutions, to publish national catalogues and to provide for a disposal an information about place of maintaining of Ukrainian rarities in world guides, to provide for proper conditions of maintaining and exhibiting of historic-cultural values, to return them home, is grounded.

**ДНІПРО В ГОСПОДАРЬКОМУ ЖИТТІ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ
В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.**

Місце, яке посідає Дніпро в житті населення — складне і надзвичайно широке питання. Велика ріка так чи інакше впливала майже на всі сфери діяльності людей, які проживали поруч з нею. В останній чверті XVIII ст. Південна Україна зазнала суттєвих територіальних, господарських, соціальних та інших змін. В результаті російсько-турецьких війн вся течія Дніпра, від витоків до гирла, опинилася під контролем однієї держави — Російської імперії. Таким чином, Росія отримала довгоочікуваний вихід до Чорного моря. У зв'язку з цим на території Степової України почалася трансформація функціонального змісту річкової системи з пасивного дрібногосподарського, воєнного і побутового у активний господарський (транспортний). Внаслідок цього розпочалися порушення або зміни біологічних сезонних циклів рік, їх екології, русла, характеру течії, берегів. З одного боку, це призвело до видозміни зовнішнього вигляду водоймищ, їх природного балансу, з іншого — до більш глибоких процесів — соціальних змін (урбанізація, поява на півдні України нових соціальних груп) та поступової зміни в духовності, світобаченні людей, що опинилися в зоні цих процесів.

Дотепер комплексним дослідженням Дніпра і його місця в житті регіону ніхто не займався. Всі відомі публікації присвячені надзвичайно вузьким аспектам цієї теми. Більшість статей і книг, головним об'єктом вивчення яких є Дніпро, відображають суто природно-географічні його аспекти. Так, А.С. Іловайський в своїй роботі «Дніпровські пороги» (1911) [1] розглядає природні особливості Дніпровських порогів, їх походження, характеристики. Способи покращення судноплавства на порогах докладно описані у книзі К.Л. Пентковського «По вопросу об улучшении условий судоходства въ Днѣпровскихъ порогахъ» (1887) [2]. А.Г. Фосс в книзі «Днѣпровскіе пороги и ихъ вліяніе на торговья сношенія При-Днѣпровскаго района» (1885) [3] одним з перших спробував показати і довести залежність торгівлі від природи. Автор звертається до проблем малої рентабельності річкового судноплавства на Нижньому Дніпрі. В статтях В.В. Морачевського «Промыслы и занятія населенія» (1910) [4] та В. Горленка «Рибальство» (1999) [5] йдеться про найпоширеніший на Дніпрі промисел — рибальство та його способи. Вплив водної середовища на вірування, обрядовість українців чудово розкриваються автором монографії «Судноплавство у духовності давньої України» (2001) Г.І. Шаповаловим [6]. Узагальнену, але роздільну інформацію про Дніпро можна знайти в монографіях Є.И. Дружиніної [7] та А. Скальковського [8; 9].

Починаючи з першої половини XVIII ст. військова функція басейну Дніпра для місцевого населення і для Росії була одним з головних його призначень. Прикордонний характер території, і, як наслідок, постійна турецько-татарська небезпека робили південні ріки ідеальними кордонними смугами між державами і народами. Втім, після приєднання у 1783 р. до складу Російської імперії Кримського ханства, оборонна функція південноукраїнських рік, а також фортець і гарнізонів, розташованих на їхніх берегах, зникає [7, с. 92].

В останній чверті XVIII ст. у Степовій Україні на перший план виходить транспортна складова Дніпра, що було зумовлене рядом причин. Завоювання Росією нижньої течії Дніпра тягнуло за собою гостру необхідність якнайшвидшого освоєн-

ня цього регіону. Налагодження якісного транспортного сполучення між північними губерніями і щойно приєднаними землями дозволяло оперативно доставляти будівельні матеріали, промислові товари до головних будівельних майданчиків Півдня — Катеринослава, Херсона, Миколаєва та Одеси. В цей період на Півдні України ще не існувало якісного суходільного сполучення між поселеннями у вигляді шосейних доріг. Навіть у середині XIX ст. в Катеринославській губернії експлуатувалося тільки 8 поштових доріг, а шосейні дороги між Харковом і Новочеркаськом та Севастополем були лише в проектах [10, сс. 75 — 76]. Картина суттєво не змінилася і наприкінці XIX ст. Під час негод будь-яке суходільне транспортне сполучення на відрізку між Олександрівськом та Одесою на відстані 535 км при ширині 64 — 160 км з правої та лівої сторони Дніпра завмирало [3, сс. 13 — 14]. Заважали пересуванню суходолом і сильні посухи, що траплялися в Південній Україні майже щороку. Сонце випалювало всю траву, що слугувала кормом для коней [7, с. 208; 11, сс. 572 — 573]. Тому перевізники під час посух, як правило, відмовлялися від дальніх маршрутів. Труднощі в степу з питною водою і дровами змушували торговців, послів і просто мандрівників запасатися цими необхідними речами задалегідь, везучи дрова на возах, а воду в бочках [11, с. 573].

Навесні вода стрімкими потоками неслася крутими балками та руслами найнезначніших річок, знищуючи таким чином всі засоби переїздів через них (дерев'яні мости, гаті, греблі) і переправ. Деякі ріки, розливаючись, робили навколишні ґрунти надзвичайно топкими та в'язкими [10, сс. 23, 80, 93]. Подібна картина спостерігалася як на Дніпрі, так і на малих річках регіону. Особливо небезпечними серед них були Самара, Вовча, Оріль та Кінська [10, с. 78]. Відбудову знищених паводками переправ ускладнював і брак в регіоні лісу для їх відновлення [10, с. 24]. Співвідношення лісів до всієї території Катеринославської губернії в середині XIX ст. складало 1 : 60 (тобто 101707 дес. у 1863 р. [12, с. 80] та 101703 дес. у 1850 р. [10, табл. № 7]). В безлісних районах для того, щоб переправитися з одного берега на інший в невеликі річки кидали хмиз і очерет [11, с. 574]. Ці обставини підштовхували людей користуватися більш зручними водними засобами пересування. На користь цього виступали й інші чинники. Дніпровський водний шлях був найдешевшим і найшвидшим засобом транспортування товарів. Таким чином, Дніпро стає головним шляхом для перевезення будівельних матеріалів для потреб будівництва міст і флоту.

Проте, Дніпро в нижній своїй течії був вкрай незручним для судноплавства. Причиною найбільших незручностей виступали Дніпровські пороги. Влітку, під час мілководдя, водне сполучення між Катеринославом та Олександрівськом припинялося [10, с. 7]. У випадках блокування на цьому відрізку водного сполучення існувала практика обнесення порогів суходолом. Човни разом з товаром ставили у Новому Кодаку на вози і таким чином оминали небезпечну ділянку Дніпра. Нижче порогів їх знову опускали на воду і човни вже своїм ходом йшли до Херсону [13, с. 52]. Своєрідним показником зростання транспортної долі Дніпра було заснування «Товариства Дніпровських Лоцманів», що мало опікуватися проведенням човнів і плотів через Дніпровські пороги. Збільшення попиту на їхні послуги призводило до розширення товариства і постійного збільшення кількості лоцманів [14, сс. 3 — 5].

Втім, «велика вода» не завжди приносила з собою лише незручності і руйнування. Щорічні затоплення 16-кілометрової долини Дніпра нижче Олександрівська давало можливість місцевому населенню доставляти впритул до жител, установ,

складів необхідні для будівництва матеріали — дерево, лозу, а після відпливу — збирати очерет для опалювання жител, випасати на луках худобу [10, с. 44].

Дніпровська водна система і Дніпро зокрема посідали далеко не останнє місце у внутрішній і зовнішній торгівлі Новоросії. Ріками були пов'язані між собою чисельні ярмарки. Ланцюжок перших з них тягнувся переважно вздовж Дніпра аж до самого Чорного моря: Царичанка Кобелякського пов. Полтавської губ. (16 — 19. 01) — Кременчук (30. 01 — 6. 02) — містечко Сідневка Ананівського пов. Херсонської губ. (1 — 4. 03) — Царичанка (30. 03 — 5. 04), с. Гупалково Новомосковського пов. Катеринославської губ. (12 — 18. 04) — Катеринослав (19 — 23. 04) — Новомосковськ (7 — 9. 05), с. Каховка Дніпровського пов. Таврійської губ. (9 — 13. 05) — Гупалково (16 — 21. 06), Царичанка (20 — 26. 06), Катеринослав (25 — 29. 06) — Новомосковськ (1 — 9. 08), Катеринослав (13 — 16. 08) — Кременчук (1 — 5. 09) — Одеса (14. 09 — 1. 10) [15, с. 226]. З огляду на час проведення ярмарок, скористатися перевагами водного транспорту для перевезення товарів з одного містечка до іншого, в більшості випадків не було жодної можливості. Дніпро в цьому випадку відігравав, скоріше, роль основного орієнтиру, а не транспортного шляху. Втім, не можна виключати можливості перевезення Дніпром і його допливами товарів з квітня по червень та в осінні місяці.

Від якісного транспортного сполучення залежало процвітання будь-якої сфери діяльності. Родючі ґрунти, а також наявність Дніпра — потенційної транспортної артерії, що з'єднувала глибинні території з чорноморськими портами, мали значний імпульс для інтенсивного розвитку в краї сільського господарства [10, с. 104]. Однак, пороги робили Дніпровський водний шлях неконкурентноспроможним з-поміж інших. Зокрема, шлях з Дону до Азовських портів Таганрогу й Маріуполя вважався набагато важливішим, бо володів низкою переваг [12, с. 44]. «Пороги, парализують всякую підприємчивость въ судоходствѣ и задерживаютъ развитие торговли, которая становится убыточной ...», — писав у 1885 р. А.Г. Фосс [3, с. 7].

На порогах залежність купців від природи була особливо відчутною. Весна на Півдні приходила не завжди в один і той же час. Іноді вона починалася напрочуд рано — в лютому, а бувало, що й у березні ще лежав сніг [16, с. 90]. Тому неможливо було точно знати, коли саме почнеться сплав Дніпровськими порогами. Суднопромисловці не мали можливості зробити навіть приблизних розрахунків своїм оборотам, оскільки вони не знали наперед, дійдуть їх товари до кінцевого пункту чи ні [3, с. 49]. Ці обставини робили ведення великої підприємницької діяльності, пов'язаної з річковими перевезеннями, досить ризикованою. Під час стрімкого неочікуваного пониження рівня води в порогах, підприємці, чиї товари не встигли пройти цю перепону, змушені були продавати частину товару за безцінь на місці стоянки. Це, в свою чергу, тягнуло за собою стрімке подорожчання певних товарів нижче порогів. Одним з варіантів вирішення даної проблеми могло бути відправлення вантажу сухоходом, оминаючи пороги. Проте, такі дії призводили до додаткових витрат. Не рідкість, коли плоти через погодні умови залишалися на зимівлю в Катеринославі, що позбавляло їх власників «оборотки» на цілих півроку [3, с. 49; 10, сс. 7 — 8].

Проходження порогів значно збільшувало й собівартість лісу. Плоті, що сплавалися до низов'їв Дніпра, зв'язувалися щільніше, ніж ті, що були призначені для верхів'їв і складалися з 250 — 350 колод. Ліс, що призначався для місцин розташованих вище Катеринослава, зв'язувався у плоти по 350 — 400 колод. Тому, при проходженні порогів, менші плоти потребували більшої кількості наглядачів

і супроводжуваних осіб [3, с. 15]. Втім, Дніпро був єдиним шляхом для постачання до Катеринославської губернії лісу. З Катеринославської пристані його розвозили в різні куточки губернії [12, с. 81]. Проведення через пороги лісу потребувало великої кількості робочих рук. У відомості майбутніх витрат на 1780 р. йдеться про те, що в разі непроходження колод через поріг Ненаситець, доведеться найняти близько 1 тисячі людей додатково. На це відводилося 10 тис. рублів. Наймання 900 — 1200 людей для вивантаження лісу на порогах було цілком звичайною справою [7, с. 82].

Отже, через вкрай низьку пропускну спроможність Дніпровських порогів, що складає лише 30 — 40 днів на рік, страждало майже все населення Південної України. По-перше, за порогами відчувалася нестача деяких товарів, а по-друге, товар, проведений через пороги, коштував значно дорожче [3, с. 7]. На формування ціни товарів за порогами впливало багато чинників. До збільшення витрат на транспортування призводило і одноразове використання човнів. Здебільшого власники суден, що сплавалися з верхів'їв Дніпра до гирла, будували їх в лісистих північних губерніях, завантажували товарами, а після того, як вони приходили до Херсону, продавали не тільки товар, а й самі човни [12, с. 43]. Барки, будівництво яких обходилося судновласникам недешево, продавали в «злам» з втратою 80 % від їх первинної вартості. З такими ж втратами в Херсоні продавали й берлини, хоча вони були ще здатні виконувати рейси між Херсоном і Олександрівськом [3, с. 9]. Розбирали і продавали також човни з якорями та іншим приладдям, що супроводжували плоти чи барки. Добра деревина з цих всіх суден йшла на будівництво, а погана — на пальне [3, с. 20].

Щорічні обміління русла Дніпра за порогами також певним чином впливали на ціноутворення товарів, що перевозилися рікою. Баржі часто сідали на мілини, через що доводилося підводити до них інші судна для перевантаження частини вантажу. Внаслідок таких дій траплялися випадки підмокання товарів. Тому дніпровські судновласники для того, щоб виправдати зайві витрати на подолання мілин і проблем з ними пов'язаних, встановлювали між Олександрівськом, Нікополем та Одесою підвищені фрахти [17, спр. 140, арк. 20, зв.]. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на ділянці між Олександрівськом та Нікополем судновласникам під час «низької води» доводилося брати на борт лише третину вантажу [17, спр. 140, арк. 27]. Це робило рейси не такими прибутковими як вище порогів. Через мілководдя Дніпровського гирла, великим кораблям, що приходили з моря, доводилося розвантажуватися поблизу Очакова, не дивлячись на всі незручності цього місця. Взимку, через відсутність зручної бухти, лід підходив до самого берега, псуючи судна [7, с. 254]. Проте, це становило проблему не лише для Очакова, але й для всього Нижнього Дніпра [3, сс. 7 — 8; 18, с. 671].

Відчутно шкодила розвитку судноплавства і торгівлі і відсутність на Дніпрі зручних місць для зимівлі суден, а також затонів для їх стоянки. Човни часто псувалися глибами першого льоду або сплавним лісом, бо не мали змоги сховатися у гавань. Можливість поставити судно в затон під час скресання значно подовжила б період навігації, а також стимулювала б розвиток судноплавства і торгівлі [17, спр. 140, арк. 5, зв.; 19, сс. 59 — 60].

Не дивлячись на всі вищеописані перешкоди, Дніпро залишався одним з п'яти російських шляхів, що виходили до морів і які можливо було використовувати у міжнародній торгівлі. В порівнянні з іншими річковими артеріями, як то Північна Двіна, Нева, Західна Двіна і Дон, Дніпро володів низкою переваг. По-перше,

Дніпро мав великий басейн з розвиненою в верхній течії системою допливів, що дозволяло охоплювати всі південно-західні і частину західних губерній Росії. По-друге, найбільші перепони, у вигляді порогів, компактно локалізувалися на невеликій ділянці ріки довжиною 66,2 км [20, с. 799], що складає приблизно 2,9 % від його загальної довжини. В той же час проблемні ділянки на Західній та Північній Двіні носять перманентний характер. По-третє, Дніпро — це єдиний водний шлях на Півдні України, що при низькому рівні розвитку суходільних шляхів, робило водний транспорт єдиним прийнятним у регіоні.

Поки про усунення головної перешкоди дніпровського судноплавства — порогів лише мріяли, частину стратегічних товарів доставляли до Херсону і Миколаєва сухоходом. Кожної весни і осені до Новомосковська зі Смоленської, Вітебської, Малоросійської та Київської губерній байдаками спускали якорі, смоляний канат, лину, вапно, вугілля, гаряче вино, смолу, дьоготь та інші товари, необхідні для майбутнього флоту. В Новомосковську основну масу товару перевантажували на наземний транспорт і далі до Херсону везли сухоходом [7, с. 248].

Північне Причорномор'я було основною транзитною зоною, що пов'язувала між собою Кримський півострів з іншими губерніями Росії. Трохи північніше проходили маршрути, що прямували зі сходу на захід — з Дону до Польщі. Головні торговельні шляхи зазвичай проходили вододілами рік, однак, їм не вдавалося уникнути чисельних переправ через водні перепони. Річкові переправи відігравали відчутну роль в економічному житті регіону. Купці, які переправлялися з одного берега на інший, змушені були сплачувати мито зі свого товару. Тому за право володіти перевозами велася запекла боротьба. Відомо, що одна переправа біля Мішуриноного Рогу давала козакам щорічного прибутку на 12 тис. рублів [21, с. 18]. З 6 липня по 14 жовтня 1772 р. Бугогардівська переправа дала прибуток у 300 крб. [22, с. 64].

Великі відкриті території, а також поступове збільшення посівних площ створювали на Півдні України прекрасні умови для розвитку млинарства. Найбільш поширеними наприкінці XVIII ст. були млини трьох видів: вітряні, водяні та земляні. У 1793 р. в Катеринославській губернії налічувалося понад 2947 млинів, з яких майже третина (950) були водяними [7, с. 213]. В частині повітів, як то у Слов'янському, Бахмутському, Донецькому та Маріупольському, водяні млини домінували над вітряками. В Полтавському та Новомиргородському повітах їхнє співвідношення було приблизно 65 % до 45 % на користь вітряків [7, с. 212]. Тільки на Дніпрі в межах Катеринославської губернії в 50-х рр. XIX ст. налічувалося близько 100 водяних млинів [10, с. 50].

Серед водяних млинів розрізняли звичайні і напливні (або лодейні). Напливні млини розташовували на суднах або плотках. Найбільше їх будували на Дніпрі, запобігаючи таким чином знесенню устаткування під час повеней [7, с. 211]. Проте, вони не набули значного розповсюдження, оскільки влаштування на хвилях стаціонарного майданчика було нелегкою справою. Тому поширення набули звичайні водяні млини і вітряки [23, с. 274]. Найбільша кількість водяних млинів розташовувалася по берегах невеликих річок. На р. Оріль у середині XIX ст. їх налічувалося до 10 [10, с. 71], багато млинів було й на річці Вовчій [10, с. 65]. За картою останньої чверті XVIII ст., наведеною у роботі А.В. Бойка [24], два водяних млина розташовувалися на р. Інгулець — поблизу балки Городацької та неподалік від сучасного міста Снігурівка. Для підняття рівня води та збільшення її напору, малі ріки перегороджували гатями з навозу або землі, змішаної з камінням [7, с. 211].

Багато млинів зосереджувалося у великих населених пунктах. В Градизьку їх нараховувалося близько 45, в Херсоні — 23, в Новому Кодаку та Сахачевці — 21 (в тому числі й 12 лодейних) [7, с. 213], в Нікополі — 23 (в тому числі і 2 водяних) [25, с. 426]. Для спорудження полодного млина, а також для влаштування колодязів у 1787 р. до Катеринославу було відправлено машинного майстра Савела Сакера [26, с. 253].

Серед водяних млинів переважали 1, 2, 3-поставні, але зустрічалися і великі млини (до 12 поставів), як от на дачі майорші Шахової, що на Бахмутщині. В Павлограді на р. Вовчій працювали два борошняних млина з шістьма поставами, що належали Голеніщевій-Кутузовій [7, с. 213]. В селі Петровському Катеринославського повіту на р. Мокрій Сурі знаходився водяний млин на 5 поставів [7, с. 215]. Двома млинами на Дніпрі володів і мешканець села Половиці козак Глоба. Один млин був влаштований на камінні, а інший був байдачним. У 1887 р. їх вже не було на тому місці через зниження рівня води [26, сс. 31 — 32]. Мабуть саме про ці ж байдачні млини із селища Половиця розповідали Я.П. Новицькому старожили: «... було, стукотять всю ніч» [16, с. 97]. Кількість млинів постійно зростала. Протягом шести років, починаючи з 1793 р., в Катеринославському (Новоросійському) повіті кількість вітряків зросла на 124, а водяних млинів на 41 одиницю, що свідчить, перш за все, про розвиток сільського господарства.

У сільському господарстві ріки відігравали надзвичайно велику роль. Втім, скористатися водами Дніпра могли лише мешканці, що жили неподалік великої ріки. Малі ріки, як правило, протікаючи в глибоких долинах, в спекотні місяці пересихали. Часті посухи на Півдні України перетворювали цей край в зону ризикованого землеробства. Тому живильна волога на півдні дуже цінувалася. Однак, незважаючи на це, систематичного використання рік для потреб землеробства в останній чверті XVIII ст. ще не було. Головними причинами цього були порівняно невеликі площі оброблюваних земель, недостатній розвиток техніки їхньої обробки [7, с. 206], тривала адаптація переселенців до кліматичних умов Півдня та пасовищне скотарство, як переважаюча галузь сільського господарства Південної України [27, с. 92; 28, с. 95]. Більшу частину її території займали пасовища. І хоча вже досить активно відбувалося освоєння цілих земель для потреб землеробства, їх все ще не вистачало для забезпечення хлібом бодай місцевого населення [7, сс. 208 — 209]. Про високотехнічне штучне зрошення в цій ситуації місцевим землеробам годі було й мріяти.

Великі відкриті степові території спонукали людей тримати велику кількість свійської худоби. Ще у середині XIX ст., в період бурхливого розвитку землеробства, в Новоросії під сінокосами і пасовиськами перебувало близько 12 млн. десятин землі, з яких 2 млн. склали луки [8, с. 69]. На цих величезних просторах в різний час випасалося багато великої та малої рогатої худоби. За припущенням А. Скальковського, у 1814 р. Новоросія могла мати до 300 тис. коней, 500 тис. голів рогатої худоби, до 2 тис. верблюдів і близько 2 млн. овець [8, сс. 339 — 341]. Більш реальні цифри наводить у своїй монографії А.В. Бойко. За його даними на початку XIX ст. в Катеринославському повіті нараховувалося близько 50 442 голів свійських тварин, з яких коней — 1572, волів — 6618, корів — 9629, овець — 32 623 [28, с. 186]. Така велика кількість тварин потребувала і великої кількості води. Вчені вирахували норми споживання прісної води різними видами свійських тварин. Так, середньодобове споживання води на протязі року однією дорослою коровою складає 50 — 70 літрів на добу, для овець та кіз — 3 — 5 літрів, для

коней — 45 — 50 літрів [29, с. 38]. Причому, споживання води влітку збільшується, а взимку навпаки — зменшується. Низька вологість повітря Південної України, спека та сухий корм підвищували потребу у воді [29, с. 31].

В природі дотепер існує три джерела забезпечення тварин прісною водою: поверхневі відкриті водоймища, підземні води та атмосферні опади. Головним з них були й залишаються поверхневі відкриті водоймища. Брати воду з рік, річок, струмків, озер та ставків було досить практично, адже в долинах рік знаходилася чимала частка луків для випасу худоби [29, с. 13]. Спеціально для водопою на невеличких ріках поблизу поселень влаштовували греблі, утворюючи таким чином штучні ставки [9, с. 66].

Здавна одним з основних видів діяльності населення Південної України було рибальство. Про великі рибні багатства місцевих рік згадували багато мандрівників. Втім, А. Скальковський в своїй роботі зазначає, що наприкінці XVIII ст. рибні ловлі на Нижньому Дніпрі вже не були такими масовими і прибутковими, як на початку століття. Порівнюючи чотири південних риболовецьких райони — Дунайський, Керченський, Нижньодніпровський та Нижньо-Донський — він зазначав, що найменш привабливим з них був саме Дніпровський район [8, с. 410]. Досить розповсюджені на землях Коша риболовецькі заводи (так звані «гарди») після зруйнування Січі стали менш помітними [22, с. 61]. Об'єми риболовецького промислу нижче порогів все більше і більше звужувалися до місцевого масштабу. Втім, незважаючи на невтішні порівняння, в пониззях Дніпра, особливо в районі гирла Самари, Дніпровському лимані та у Великому Лузі, рибальство було все ще надзвичайно поширеним. Рибу тут ловили як приватні особи, так і рибалки, що працювали на спеціалізовані рибні заводи.

На Дніпрі і його допливах в межах Катеринославської губернії було влаштовано близько 100 таких заводів [10, с. 50]. Їх кількість і розміри постійно збільшувалися. Так, у 1799 р. в Новоросійському повіті, в порівнянні з минулими роками, замість 8 риболовецьких підприємств налічувалося вже 19. Замість старих заводів з'являлися інші, на нових місцях. В гирлі Дніпра на острові Маслові навпроти Херсону виник новий рибозавод, осетри, стерлядь і білуга для якого виловлювалися поблизу Очакова [4, с. 223]. В 1793 р. на Дніпрі в Катеринославському повіті відчинилися рибні ловлі поручика Ломіковського, генерал-майора І.Н. Неплюєва, князя О.О. В'яземського, колезького асесора І. Руденка. В цьому повіті рибальство було в таких казенних селах, як Старі Кайдаки, Волоське, Томаківська та у Нікополі. В Херсонському повіті найбільш розвинутим риболовецький промисел був у місті Херсоні. Великі рибозаводи належали віце-канцлеру І.А. Остерману з с. Козацьке, через дачу якого протікали одразу кілька рік — Дніпро, Кінська, Кам'янка та Козацька [4, с. 222].

Для вільного риболовецького промислу на південноукраїнських ріках наприкінці XVIII ст. слід було отримати спеціальний дозвіл («білет») [30, с. 36]. Подібний привілей в якості заохочування отримували колишні запорожці, що погоджувалися на переселення з зимівників до нових поселень [31, с. 38].

Промислове рибальство залежало від пори року й погоди. Сезонном рибної ловлі на Дніпрі вважалися весна й осінь. Взимку, риба, що була виловлена восени, продавалася замороженою, а риба, яка була виловлена навесні, продавалася влітку соленою, в'яленою та копченою. Однак, Дніпро у середині XIX ст. давав не так багато зиску, як раніше, тому дніпрова риба продавалася більшою мірою місцевим обивателям [10, с. 121].

Дніпро з його лиманом, великою дельтою, чисельними допливами, озерами, річищами, плавневою частиною зі спокійною, теплою і неглибокою водою, а також достатнім вмістом органіки створював прекрасні умови для життя і розмноження річкових риб [4, с. 356]. Місцем масового вилову риби став Великий Луг. Господарі більш ніж 600 зимівників займалися тут рибальством та випасом худоби [24, с. 7]. Рибне розмаїття в різних частинах Дніпра відрізнялося одне від одного. Так, у Самарі і Орелі, вище порогів, ловилися осетри, стерляді, судаки, соми, чабаки, коропа, окуні, йоржі, тарані, лини і т. д. [32, с. 93]. Багатими на рибу були і допливи цих рік (Кам'янка, Самоткань, Саксогань, Омельник, Берестова), в яких водилися щуки, окуні, лини, плотва, соми та карасі [4, сс. 222, 357; 18, с. 93]. На Дніпровських порогах ловили білугу, що сягала 6 м завдовжки. Рибалки, які працювали на Дніпро-Бузькому лимані, спеціалізувалися на вилові білуг, осетрів, севрюг, стерляді, сомів, коропів, лящів, щук, окунів, тарані, а також бичків, чехоні, оселедців, скумбрії [32, с. 94].

Час, місце і прийоми вилову риби цілком і повністю залежали від сезонних переходів риби з лиманів до рік і в зворотному напрямку, а також з моря у лимани та з лиманів у море. Навесні риба з лиману йшла на нерест у плавні. Там для неї склалися непогані умови: слабка течія, невелика глибина, тепла вода, багата органічними речовинами. В очеретяних плавнях відтіралось не менше 2/3 всієї риби нижнього Дніпра і Бугу. Після нересту риба знову відходила у лиман. Деякі види риб, такі як сом, короп, тарань, щука, судак поверталися на зимівлю з лиману до ріки [4, с. 357].

Таким чином, Дніпро в останній чверті XVIII ст. представляв собою природну систему, за допомогою якої вирішувалося багато господарських завдань місцевого та державного рівнів. Оборонну функцію Дніпра поступово витісняє більш актуальна в цей період транспортна функція, яка, в свою чергу, була продиктована безальтернативністю розвитку. Розвиненої системи суходільних шляхів і всієї належної інфраструктури на Півдні України тоді ще не існувало. Певні незручності і ризик таїли в собі Дніпровські пороги. Вони накладали відбиток на сферу перевезень у вигляді підвищення тарифів на послуги перевізників. Однак, пороги носили суто локальний характер, тому відмовлятися від найдешевшого виду транспорту ніхто не збирався. Навпаки, російський уряд вкладав великі кошти в проекти покращення судноплавства на Дніпрі, яке щороку збільшувало масштаби. Навіть з будівництвом в регіоні залізниць, попит на річкові перевезення не згасав і судновласники продовжували свою роботу.

Бібліографія

1. Иловайский А.С. Днѣпровскіе пороги. — К.: Тип. Т.Г. Мейнера, 1911. — 151 с.
2. Пентковскій К.Л. По вопросу объ улучшеніи условій судоходства въ Днѣпровскихъ порогахъ. — СПб., 1887. — 38 с.
3. Фосс А.Г. Днѣпровскіе пороги и ихъ вліяніе на торговыя сношенія При-Днѣпровскаго района. — Херсонъ: Тип. Н.О. Ващенко, 1885. — 34 с.
4. Морачевскій В.В. Промыслы и занятія населенія // Россія. Полное географическое описаніе нашего отечества. — СПб.: Изд. А.Ф. Девріена, 1910. — С. 228 — 418.
5. Горленко В. Рибальство // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — Книга 1. — С. 285 — 286.

6. Шаповалов Г.І. Судноплавство у духовності давньої України. — Київ — Запоріжжя: Дике поле, 2001. — 264 с.
7. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 — 1800 гг. — М.: АН СССР, Инст. ист., 1959. — 280 с.
8. Скальковскій А. Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края / Хозяйственная статистика Новороссійскаго-Края. — Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1853. — Ч. 2. — 552 с.
9. Скальковскій А. Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края / Географія. Этнографія и народосчисленіе Новороссійскаго края — Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1850. — Ч. 1. — 364 с.
10. Герасимов П.А. О благоустройствѣ Приднѣпровскаго края. — Одесса: «Славянская» тип., 1898. — 29 с.
11. Мурзакевичъ Н. Молдо-Влахійскія гарматы, хранящіяся въ Бессарабіи // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. II. — С. 562 — 658.
12. Матеріали для военной географіи и военной статистики Россіи, собранные офицерами генеральнаго штаба: Военное обозрѣніе Екатеринославской губерніи. — СПб.: Военная тип., 1863. — 210 с.
13. Південна Україна кінця XVIII ст. в альбомі Жана-Анрі Мюнца. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 2005. — 55 с.
14. Иловайскій А.С. Днѣпровскіе лоцманы. — К.: Тип. Т.Г. Мейандера, 1910. — 52 с.
15. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII — первой половине XIX в. — Л.: «Наука», 1981. — 260 с.
16. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 — 1905 г. // Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 года). — Запорожье: РИП «Выдавэць», 1992. — С. 89 — 122.
17. ДАЗО, Ф. 24, Оп. 1.
18. Собственноручныя распоряженія князя Потемкина-Таврическаго, во время Второй Турецкой войны, въ царствованіе императрицы Екатерины II // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. II. — С. 667 — 674.
19. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 — 1825 гг. — М.: «Наука», 1970. — 384 с.
20. Бѣлявскій П.Е. Днѣпръ // Энциклопедическій словарь / Изд. Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. — СПб.: Издательское Дѣло, 1901. — Т. XX — С. 791 — 808.
21. Эварницкий Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. Факсимильное издание. — Запорожье: Премьер, 2002. — Часть I. Глава I. — 72 с.
22. Мірущенко О.П. Економічна політика Коша в останнє десятиліття існування Нової Січі (1765 — 1775 рр.) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2003. — № 3. — С. 48 — 67.
23. Горленко В. Сільськогосподарські знаряддя та способи праці // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — Книга 1. — С. 252 — 278.
24. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. — 56 с.
25. Мельников Г.И., Позняков К.И., Пятигорец А.И. Никополь // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. — К., ИИ АН УССР, 1977. — С. 425 — 445.
26. Владиміровъ М.М. Первое столѣтіе г. Екатеринослава: 1787 — 9 мая — 1887 г. — Екатеринославъ: Тип. Я.М. Чаусскаго, 1887. — 275 с.

27. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII — XIX вв.). — Л.: «Наука», 1985. — 302 с.

28. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Частина 1. Аграрні відносини. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1997. — 204 с.

29. Мовсисянц А.П. Водопой скота на пастбище. — М.: Россельхозиздат, 1979. — 55 с.

30. Жалоба трехъ бывшихъ Запорожцевъ Новороссійскому губернатору Н.Д. Языкову на притѣсненія со стороны земскаго комиссара Новопавлоскаго уѣзда Т. Овсянникова (1779 года, октября 23) // Матеріалы для исторіи колонизаціи бывшихъ Запорожскихъ владѣній. — Екатеринбургъ: Тип. Губернскаго Земства, 1914. — С. 36 — 37.

31. Рапортъ Славянскої провинціальной канцеляріи Новороссійскому губернатору Н.Д. Языкову о средствахъ поощренія Запорожцевъ къ переходу изъ зимовниковъ в города и слободы (1779 года, апреля 11) // Матеріалы для исторіи колонизаціи бывшихъ Запорожскихъ владѣній. — Екатеринбургъ: Тип. Губернскаго Земства, 1914. — С. 37 — 38.

32. Козирев В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX століття. — Запоріжжя: ЗНТ ім. Я. Новицького, 2006. — 416 с.

Мордовской М.М.

**Днепр в хозяйственной жизни Степной Украины
в последней четверти XVIII в.**

Характер, темпы и география развития Южной Украины последней четверти XVIII в. во многом зависели от специфических природных условий данной местности. Не последнюю роль в этом процессе сыграло наличие в регионе крупной водной артерии — Днепра. Статья посвящена особой роли Днепра в хозяйственной жизни населения края последней четверти XVIII в.

Mordovskoy M.M.

**Dnieper River in Economic Life of Steppe Ukraine
in the last quarter of the XVIIIth century**

The character, rates and geography of development of Southern Ukraine in the last quarter of the XVIIIth century in many aspects depended on specific natural conditions of this area. The existence of a large-scale water artery Dnieper river in the region has played not the last role in this process. The article is dedicated to the peculiar role of Dnieper river in an economic life of population of the region in the last quarter of the XVIIIth century.

Чайка О.В.

**ПРИНЯТИЕ ЗАКОНОВ О ЛИКВИДАЦИИ НЕМЕЦКОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ
В РОССИИ В 1915 ГОДУ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ОСТРОВА ХОРТИЦЫ.**

Исторически сложилось так, что на территории Российской империи проживало большое количество выходцев из Германии. Поселение основной их массы происходило на льготных условиях: предоставлялись значительные земельные наделы, льготы по налогообложению, свобода вероисповедания и многое другое. Меннониты кроме всего прочего были освобождены и от воинской повинности. Даже после введения в 1874 году нового воинского устава, который предусмат-

ривал всеобщую воинскую повинность обязательную для всего мужского населения империи, меннонитам было предоставлено право нести альтернативную службу в лесных, пожарных командах, санитарных формированиях. Колонисты в своих поселениях имели органы самоуправления, устраивали школы с немецким языком обучения. В меннонитских округах очень бережно относились к полученной земле. Существовавшие здесь традиции землеустройства привели к тому, что вскоре им пришлось покупать участки земли у представителей других национальностей, проживавших рядом. При образовании дочерних поселений поддерживались тесные связи с материнскими колониями. Рационально устроенные колонистские хозяйства были куда более доходными, чем у украинских и русских крестьян.

В конце XIX века в России возникают националистические течения, которые пытаются связать проблемы, появившиеся в государстве, с засильем немцев. Кроме того, их обвиняли в том, что немецкие селения стесняют развитие хозяйств русских крестьян, отнимают землю, уменьшают арендные площади, тем самым лишая источника доходов. Этим настроениям способствовало и то, что в России, где государственной церковью являлась православная, возникло такое течение как штундизм. Значительную роль в его появлении сыграли жители немецких и меннонитских колоний. В 80-е годы XIX века штундизм распространился на молоканские поселения Бердянского уезда, а затем охватил ряд сел Таврической губернии с украинским и русским населением. Торгово-промышленные круги России все чаще стали выражать недовольство проникновением на российский рынок товаров, произведенных в Германии. А сказывалось это на отношении к немцам, проживавшим в России.

Меннонитов, хотя они были по происхождению фризами и фламандцами, тоже относили к немцам, так как они говорили на немецком языке. В XVII веке, когда это течение зародилось в Голландии, там говорили на нижнегерманском диалекте. К тому же меннониты 200 лет прожили в Пруссии. Поэтому понятно, что немецкий язык был для них родным.

В 1910 году в МВД России под руководством премьер-министра П.А. Столыпина был разработан законопроект, предполагавший введение ограничений в землевладение и землепользование для немецкого населения Западного края. Но члены Государственной Думы неоднозначно отреагировали на появление этого документа. Лидер партии октябристов, имевших большинство в Думе, Гучков крайне негативно высказывался по поводу этих инициатив правительства. Он утверждал, что немецкие колонисты всегда были верными сынами своей Родины и верными слугами российского престола. Стало понятно, что этот вопрос положительно решен не будет, поэтому правительство забрало законопроект на доработку. Однако его появление встревожило все население немецких колоний европейской части Российской империи, несмотря на то, что речь шла только о Западном крае. Это привело к всплеску миграционной активности поселенцев-собственников.

Начинается переселение в Сибирь, на Алтай выходцев из Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Бессарабской губерний. С одной стороны их подталкивали к этому шагу социально-экономические проблемы, накопившиеся в материнских колониях, с другой — опасение за свое имущество и жизнь на прежнем месте. Новый виток переселенческого движения получило в связи с повторным внесением доработанного законопроекта в Государственную Думу в 1912 году.

По нему предлагалось ограничить права собственности на землю для немецкого населения в более обширном регионе [1, сс. 2 – 3].

В прессе подогревались антигерманские настроения. Для городских властей Александровска это оказалось на руку, так как они уже давно поглядывали на земли меннонитских колоний, расположенных рядом с городом, прежде всего на остров Хортицу, где проживали меннониты, предки которых получили здесь участки еще в 1789 году. Жители колонии Остров Хортица были уверены, что согласно акту и плану владения все земли острова принадлежат исключительно им. Но в феврале 1911 года Городская Управа заявила: «В виду того, что русло р. Днепра в течение времени изменилось, то у островитян сделалось больше на счет напротив лежащего берега, принадлежащего городу». Члены Городской Управы и землемеры в октябре 1911 года провели замеры. В результате меннонитов лишили 200 десятин песчаной земли с кустарником и лесом. На границе поставили сторожа. Меннониты обжаловали эти действия у Земского начальника 4 участка Екатеринославского Уезда. Решение было принято в пользу меннонитов. Городские власти передали дело в съезд и получили решение в свою пользу. Колонистам объяснили, что они пропустили сроки апелляции. Поняв, что самостоятельно с хитросплетением законов им не разобраться, жители острова наняли немецкого адвоката Функа. Но рассмотрение этого дела затягивалось, и представители города начали хозяйничать на отчужденной земле [2, лл. 237 – 239].

В это время антинемецкая кампания усиливалась и достигла своей высшей точки с началом I мировой войны. В российском обществе стали появляться слухи, что готовится новый законопроект, который будет ограничивать права поселенцев в области землевладения и землепользования. В ответ меннониты издали брошюру «Кто такие меннониты», в которой доказывали свое голландское происхождение. Осенью 1914 года началось массовое выселение немцев-колонистов из 150-верстной пограничной полосы — депортация, носившая этнический характер. Значительное количество людей было переселено за Урал.

25 октября 1914 года в Симферополе состоялось совещание земских гласных Таврической губернии и предводителей дворянства, на котором было принято постановление: послать в Петроград делегацию с информацией о негативных последствиях проведения форсированной ликвидации земель лиц немецкого происхождения для экономической жизни края. Делегация была принята председателем совета министров, рядом министров и от всех получила успокоительные заверения. В Симферополь была отправлена телеграмма: «Для беспокойства оснований не имеется (т. е. немецкое землевладение) и ликвидация Таврической губернии почти не коснется». На совещании гласных 17 января 1915 года делегация сообщила итоги работы в Петрограде [3, с. 1].

Но прошло совсем немного времени и совет министров, по докладу министра внутренних дел Н.А. Маклакова, провел 2 февраля 1915 года три закона:

1. О землевладении и землепользовании в государстве Российском австрийских, венгерских, германских и турецких подданных.
2. О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских, германских выходцев в пограничных местностях.
3. О землевладении и землепользовании некоторых разрядов, состоящих в русском подданстве австрийских, венгерских или германских выходцев.

В третьем законе говорилось: «1. Волостным, сельским и мирским обществам, образованным из бывших в австрийском, венгерском или германском подданстве

поселян-собственников, колонистов, поселенцев и иностранных хлебопашцев и других иностранных выходцев немецкого происхождения, либо потомкам перечисленных лиц, воспрещается впредь совершение всякого рода актов приобретения права собственности ...

2. Установленное в статье I воспрещение распространяется в отношении приобретения прав недвижимости вне городских поселений и на отдельных лиц из австрийских, венгерских или германских выходцев, а равно их потомков по мужской линии, принадлежащих к одному из нижеследующих разрядов: а) состоящих членами указанных в статье 1 обществ, б) числящихся в составе колоний и деревень в губерниях Варшавского генерал-губернаторства и Холмской, в) владеющих землей в пределах, предусмотренных в статье 63 Устава Крестьянского Поземельного банка издания 1912 года и по быту не отличающихся от крестьянства, г) перешедших в русское подданство после 1 января 1880 года ...

3. Действие настоящих правил не распространяется на лиц, удостоверивших ... : а) свою принадлежность к православному вероисповеданию от рождения или переход в православие до 1 января 1914 года, б) свою принадлежность к славянской народности, в) свое участие ... в боевых действиях русской армии или русского флота против неприятеля в звании офицеров или в качестве добровольцев ...».

В законе «О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских или германских выходцев в приграничных местностях» говорилось: «1. В западном и южном приграничных пространствах русским подданным из германских, австрийских или венгерских выходцев предоставляется, в установленные настоящими правилами сроки, отчудить по добровольным соглашениям свои недвижимые имущества, находящиеся вне городских поселений, в нижеследующих областях: а) в пределах стопятидесятиверстной полосы ... б) в пределах стоверстной полосы ... включая всю территорию Крымского полуострова, и по всей государственной границе в Закавказье от Черного до Каспийского морей. Внегородские недвижимые имущества, подлежащие действию настоящих правил, не отчужденные в предоставленные для сего сроки по добровольным соглашениям с лицами, имеющими право приобретения таковых имуществ, продаются с публичного торга» [4, с. 4].

С принятием этих законов антинемецкая кампания приобрела всероссийский размах, имея уже юридическую основу. По всей стране было осуществлено переименование населенных пунктов, носивших немецкие названия. Отклик на местах не заставил себя долго ждать. В докладе Управы Александровскому 50 уездному очередному земскому собранию созыва 1915 года пунктом 25 был поставлен вопрос «О ликвидации немецкого землевладения». Содержание этого документа столь показательно и отражает моральную обстановку общества того времени, что имеет смысл опубликовать его дословно: «Согласно закона 2 февраля 1915 года в пределах Александровского уезда подлежит ликвидации 3 724 десятины 201,25 квадратных сажень земли подданных воюющих с нами стран и 40 433 десятины 630 квадратных саженьей земли, находящейся в пределах 100 верстной полосы к северу от Азовского моря, где запрещено землевладение и землепользование подданных воюющих с нами государств и выходцев из них.

В 100 верстную полосу входят волости: Белоцерковская, Цареконстантиновская, Конско-Раздорская, Федоровская, Басанская, Семеновская, Воскресенская, Белогорьевская, Пологовская, Туркеновская — целиком; Преображенская, Гуляйпольская, Успенская — южными частями.

Таким образом, из общего количества 164 524 десятин земли, принадлежащей немцам в Александровском уезде (по данным на 1 января 1915 года) подлежит ликвидации 44 157 десятин 834,25 квадратных саженой или всего 26,2 %.

Все это колоссальное количество земли, составляющей по площади 20 % всей территории Александровского уезда, приобретено немцами в собственность, главным образом, начиная с 80-х годов прошлого столетия и в пределах уезда нет ни одной десятины земли, нарезанной переселенцам из Германии в надел.

Было бы совершенно излишне доказывать весь тот губительный вред для государства, когда фундамент его существования — земля, политая кровью его предков, собирателей и устроителей земли русской, переходит постепенно в руки элемента совершенно чуждого и исторической жизни русского народа и национальным его стремлениям. Поэтому Управа полагает, что настало наконец время не только положить предел дальнейшему внедрению в государственные организации элементов ему не сродных, постепенно подтачивающих и разрушающих его силы, но надлежит ликвидировать и то мирное планомерное завоевание немцами земли русской, которое достигло уже угрожающих размеров.

Следовательно, надлежит земли эти отчудить по справедливой оценке в собственность государства и из образовавшегося земельного фонда сделать то употребление, которое будет признано законодательными учреждениями необходимыми в целях обеспечения землей коренного населения России.

С технической стороны выкуп этого целесообразнее всего можно было бы произвести через посредство Крестьянского Поземельного Банка при участии местных уездных Земств во всех стадиях производства операций по выкупу земель.

Было бы излишней осторожностью сомневаться в финансовых возможностях для государства осуществить это мероприятие. Заем в 2 — 3 млрд. рублей не может вызвать значительных затруднений ни на внутреннем, ни на внешнем денежном рынке (всего в России принадлежит выходцам воюющих с нами стран до 15 000 000 десятин).

Управа просит сделать следующие постановления:

1) просить губернское Земское Собрание возбудить ходатайство об издании специальных законов:

а) о всеобщей ликвидации в пределах государства всех земель, принадлежащих лицам немецкого происхождения;

б) о предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку исключительного права производства ликвидации этого землевладения по справедливой оценке, с последующим использованием этого земельного фонда в интересах коренного населения России;

в) все операции Поземельного Банка по отчуждению этих земель должны производиться при неперменном участии местных уездных Земств» [5, д. 348, лл. 35 — 36].

Утверждая, что в Александровском уезде «нет ни одной десятины земли, нарезанной переселенцам из Германии в надел» члены Управы погрешили против истины. В «Ведомости о колониях иностранных поселенцев, основанных на землях по наделу от казны и состоящих в ведении Министерства Государственных имуществ» указывается, что в Александровском уезде в 1795 году для 21 семейства меннонитов переселенцев из Пруссии была выделена 1401 десятина земли в Александровском уезде. Так была создана колония Шенвизе [6, сс. 31 — 42]. Административно это поселение относилось к Хортицкому меннонитскому округу, располагавшемуся на территории Екатеринославского уезда.

С изданием законов 1915 года меннониты острова Хортицы потеряли надежду на возвращение отчужденных городом 200 десятин земли. Нависла угроза потерять и те земли, которыми они владели с 1789 года. По совету адвоката Функа островитяне начали косить траву и рубить лес на спорном участке, принадлежащем по плану комитета по защите лесов меннонитам. За это многие из них были приговорены Мировым судьей к долгому аресту. Городская Управа начала с меннонитами переговоры относительно продажи городу острова и обещала в случае согласия на сделку, освободить их от наказания.

13 декабря 1915 года Совет Министров вносит новый законопроект о немецком землевладении в России. Его утвердили. По этому закону в пределах всего государства поселянам-немцам (отдельным лицам и товариществам) запрещалось приобретать в собственность или арендовать внегородское недвижимое имущество; запрещалось арендовать земли на основании словесных договоров; принудительное отчуждение распространялось и на надельные земли сельских обществ, а также недвижимое имущество частных землевладельцев, принявших русское подданство в 1880 году; первенство между покупателями земель отдавалось Крестьянскому Банку; срок продажи по добровольным соглашениям сократился с 16 до 10 месяцев со дня обнародования списков владений, после этого срока земли подлежали принудительному отчуждению с публичных торгов [3, сс. 3 – 4].

Этим законом решили воспользоваться власти города Александровска. На заседаниях Городской Думы 11 марта и 11 мая 1916 года было принято решение о приобретении земли поселян-собственников с. Московки (бывш. Шенвизе) и колонии Остров Хортица. Необходимость этого приобретения городские власти мотивировали тем, что город Александровск вырос из посада и занимал всего 2 600 десятин, в то время, как другие города такого ранга имели по 15 и более тысяч десятин. И даже из этого небольшого количества городу приходилось отчуждать территорию для паровой пристани, Екатерининской железной дороги, для заводов и учреждений. Для жителей города оставалось 1 500 десятин, из которых 285 десятин приходилось на неудобья. Поэтому приобретение земель с. Московки в размере 1 200 квадратных сажень и Острова Хортицы – 2 574 десятины 1 200 квадратных сажень, городские власти считали очень важным для города, так как они примыкали к городской территории [2, д. 319, л. 16].

Городские власти начали переговоры с Хортицкой общиной. К этому моменту колонисты Хортицы имели такое количество земли: «Г.Д. Янцен – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., И.И. Классен – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., А.Д. Янцен – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., А.И. Классен – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., И.К. Фризен – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., Б.Г. Паульс – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., Я.Д. Пеннер – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., И.Б. Гильдебранд – 71 дес. 1 266 2/3 кв. саж., Я.Я. Гильдебранд – 71 дес. 1 233 1/3 кв. саж., Я.П. Вибе – 71 дес. 1 233 1/3 кв. саж., К.А. Вилер – 70 дес. 33 1/3 кв. саж., И.И. Вибе – 70 дес. 2 133 1/3 кв. саж., И.П. Нейфельд – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., И.Я. Энс – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., И.Г. Пеннер – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., П.А. Петкау – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., Б.Б. Гильдебранд – 214 дес. 1300 кв. саж., К.Б. Гильдебранд – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., Д.И. Каздорф – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., Ю.Ю. Классен – 71 дес. 1 233 1/3 кв. саж., А.И. Классен – 143 дес. 66 2/3 кв. саж., П.Я. Коп – 2 дес., Я.П. Винс – 1 200 кв. саж., И.И. Винс – 300 кв. саж.» [2, д. 319, л. 146]. Жители колонии, боясь потерять свои участки безвозмездно, решили продать их Александровскому городскому общественному самоуправлению по цене не менее 300 рублей за десятину на круг удобной и

неудобной земли [2, д. 319, л. 66]. Город получил на это разрешение от Крестьянского банка, и 28 июля 1916 года была сделана запродажная запись и заключен договор о купле-продаже [2, д. 139, л. 124]. По запродажной цене в 300 рублей за каждую десятину земли определялась без отдельной платы за постройки и насаждения [2, д. 139, л. 150].

Все эти документы подписывались, но при этом денег в городской казне не было, и платить было нечем. Городские власти решили взять банковский кредит в размере 1 000 000 рублей под залог земель острова Хортицы и с. Московки. Для банков была составлена специальная пояснительная записка, в которой говорилось: «Несказанно большое значение приобретает земля о. Хортицы, на которой предположено создать новый город-сад, город здоровья. Уже и сейчас имеется ряд предложений из Петрограда, Москвы, Харькова, Курска, Екатеринослава и других городов, не говоря о местных жителях, о покупке земли по цене 10 рублей за квадратную сажень, то есть почти 24 000 рублей за десятину. При продаже только 300 десятин город выручит свыше 7 млн. рублей» [2, д. 319, л. 187]. Наверное, чиновники Городской Управы преувеличивали количество желающих приобрести земли на острове Хортице. Автору удалось обнаружить заявления этого времени только от местных жителей, которые в основном хотели взять участки в аренду [2, д. 319, л. 156]. 27 сентября 1916 года Городская Дума постановила провести переговоры с местными отделениями акционерных банков относительно равномерного размещения в них займов. Обратились в Александровские отделения Азово-Донского коммерческого банка, Петроградского Международного коммерческого банка, Русского для внешней торговли банка. Заем просили на срок от 18 до 24 месяцев [2, д. 319, лл. 178 – 183].

18 октября 1916 года обеспокоенные меннониты попросили оплатить хотя бы первый платеж в 45 рублей за одну десятину векселями или обязательствами на 6 месяцев [2, д. 319, л. 170]. По словам меннонитов до утверждения сделки Члены Управы и Городской Голова честным словом обещали островитянам право выкупа их участков с постройками, а именно: землю по двойной цене, постройки по оценке страховой от огня кассы. Обещания не внесли в документы о продаже мотивируя тем, что русское правительство враждебно относится к немцам и потому будет затруднительно заключить купчую крепость. «Если остров перейдет в собственность города, тогда немцы спокойно могут оставаться на своей земле, так как законом это разрешено» [2, д. 319, лл. 237 – 239].

28 октября 1916 года состоялся сход Остров-Хортицкого сельского общества. Меннониты вновь подтвердили свою готовность продать землю [2, д. 319, лл. 171 – 171 об.]. И только 24 ноября 1916 года Городская Управа приняла решение о производстве первого платежа размером 45 рублей за десятину. Совершение запродажной было осуществлено за счет поселян и составило 1 936 рублей [2, д. 319, л. 176]. 19 декабря 1916 года была совершена купчая крепость на приобретение земель Московского (бывшего Шенвизского) общества, а 22 декабря – Остров-Хортицкого сельского общества [2, д. 319, л. 191]. Но тут в Городскую Управу поступили письма от меннонитов А.Я. и Б.Я. Петкау, которые проходили в этот момент службу в Чернолесском лесничестве и в санитарном поезде. Оба они были владельцами усадебных мест и соответствующей доли неудобий в этой колонии. Но при продаже земель Хортицкой общины о них даже не вспомнили. Городские власти предложили братьям подать в суд иск к сельскому обществу и взыскать с него свою долю [2, д. 319, лл. 230 – 231 об.]. 3 января 1917 года Городская Управа

обратилась в Екатеринославское губернское правление с просьбой внести эти земли в черту города [2, д. 319, л. 197].

5 января 1917 года банки согласились предоставить г. Александровску заем под векселя Городской Управы, которая в свою очередь пообещала им «... не закладывать и не отчуждать каким-либо образом недвижимых имуществ, приобретаемых городом у Остров-Хортицкого и Московского (Шенвизского) сельских обществ впредь до погашения его долга по векселям, учтенным означенными банками на 1 млн. рублей без особого в каждом отдельном случае согласия всех указанных банков или до погашения всего долга полностью» [2, д. 319, лл. 197 – 203].

До оформления документов на покупку земель Хортицы городские власти обещали колонистам оставить их на острове и только на подходящем месте построить дачи для гостей. Меннонитов убеждали, что их пребывание здесь выгодно городу: они будут снабжать продуктами дачников и город. Поэтому колонисты обратились к Городскому Голове с просьбой перепродать им их землю и постройки. Но «Дмитренко не помнил данного обещания и отказал ...». Колонисты поняли, что намерением города было выселить их с острова. Большинство из них переселилось в другие колонии, оставшиеся же еще долго не могли заключить договоры аренды с властями [2, д. 319, л. 239].

Руководство города строило грандиозные планы застройки вновь присоединенной территории. В послевоенное время на острове Хортице предполагали построить город-спутник Александровска. В письме в Петроградский областной комитет Всероссийских земских союзов говорилось: «Остров Хортица, по своему живописному расположению и необычайно в гигиеническом отношении, благоприятным особенностям, представляет сочетание всех условий для создания новой части городского поселения — города-сада, города-здоровья». Предполагалось, что в городе будет 3 тысячи дворовых мест (размером по улице 10 и в глубину двора 24 сажени). Одному лицу разрешат приобретать до 4-х смежных участков. Улицы не прямые, шириной 35 — 40 саженей: 3 сажени тротуар, 4 — мостовая, 7 — бульвар для пешеходов, 7 саженей для трамвая. Вторая сторона повторяет первую.

Обязательным было создание парка площадью до 40 десятин с куртинами, аллеями, площадками для детских игр, фонтанами, павильонами для ресторанов, концертов. В центре планировали построить двухэтажный гостинный ряд, современной архитектуры с открытой площадкой внутри для устройства подземных подвалов с перекрытием и поперечными стенами по числу магазинов. По периметру должны были располагаться помещения для мануфактурных, бакалейных, галантерейных и прочих магазинов. Спроектировать эти строения нужно было так, чтобы впоследствии можно было увеличить торговые площади, не испортив фасада. Резервное место можно использовать под цветники, декоративные посадки.

Во втором этаже торгового ряда должны были разместиться: большой концертный зал с эстрадой, помещения для клуба, библиотека, гостиница на 60 — 100 номеров. Крышу хотели видеть закрытой частично для ресторана и укрытия публики во время дождя. Часть ее — открытой, превращенной в смотровую площадку.

Предусматривали и необходимость обеспечения населения свежими продуктами. Этой цели должен был послужить крытый рынок с холодильником и заводом для изготовления льда.

На острове Хортице должны были открыть ряд учебных заведений: 3 начальных школы, 2 средних, училище садоводства (с отделениями лесоводства, пчело-

водства, огородничества, консервирования плодов и школой садовых рабочих при нем), школу молочного хозяйства с сыроварением, маслоделием и разведением племенного молочного скота.

Природные условия этого места диктовали необходимость строительства здесь городской больницы (с отдельным заразным баракком), роддома, колонии для легочных больных детей, санатория для физически слабых учащихся, богадельни для беспризорных и убогих стариков, приюта для покинутых детей, речного училища, 2-х городских аптек.

Городские власти продумали все стороны жизни острова: строительство и скотобойни, и бани, и прачечной, и мусоросжигательной печи, и устройство водопровода и канализации. При этом предполагалось, что вода будет подаваться по разным трубам — питьевая и техническая для полива и мытья улиц. Электростанцию собирались строить турбинную, учитывая «самой природой намеченное место на о. Хортице, что дает возможность удешевить стоимость энергии». При создании системы электроосвещения, телефонной и телеграфной связи планировали предусмотреть тоннели, чтобы не повредить деревья.

Предполагалось строительство двухпутного трамвая, моста через р. Днепр, на котором верхняя часть предназначалась бы для трамвайного пути, а нижняя — для экипажной езды, по бокам — тротуар для пешеходов. Улицы могли мостить гранитными кубиками или другими материалами.

Не забыли и о том, что на территории города Александровска проживают представители разных конфессий. Поэтому при проектировании надо было определить места для храмов и кладбищ: православного, иноверческого христианского, синагоги.

Для застройки территории острова необходимо было выработать 50 конкурсных проектов жилых домов-дач, но при этом можно было разрешить и индивидуальную планировку. К проектированию домов выдвигались жесткие требования: изящество фасадов, удобство расположения жилых комнат, огнестойкость построек, соблюдение требований гигиены, возможная дешевизна постройки, устройство кладовой, прачечной и других служб в полуподвальном помещении. В зданиях предусмотреть электрическое освещение, отопление и вентиляцию. Высота домов определялась не более трех этажей. Площадь двора разграничивалась: хозяйственная часть для животных отделялась от остальной территории, устраивался цветник, остальная часть асфальтировалась.

Для магазинов, мастерских предполагалось за счет города возвести постройки на 2 — 3 квартала. При этом все складские помещения должны были располагаться под землей во дворах. А над ними на поверхности — цветники. В центре поселения должно было находиться административное здание, в котором будет помещаться отделение Городской Управы и контора заведующих отраслями хозяйства.

Власти города Александровска предложили всем желающим составить проекты бесплатно, но оставить их собственностью авторов. При этом, при постройке здания по каждому проекту, Городская Управа будет выплачивать автору из средств, полученных за разрешение на строительство. К каждому проекту должна была прилагаться смета. В требованиях, которые предъявлялись к проекту, было и такое: «Сечь запорожского казачества является местом историческим, поэтому желательно наметить места постановки памятников, бюстов, колонн, строго выдержанного украинского стиля. В таком же стиле следовало бы проектировать

некоторые общественные здания, учебные заведения, церковь и часть домов-дач».

Свои услуги в составлении проекта предложило Русско-Американско-Азиатское акционерное общество. В качестве оплаты оно согласно было принять облигации городского займа. Но городские власти не рискнули сразу заключить договор с фирмой, о деловой репутации которой не имели информации. Поэтому они обратились в Петроградский областной комитет Всероссийских земских союзов с просьбой: через своих представителей в Америке навести справки об этой организации. Александровцы просили комитет принять участие во всех этапах работ [2, д. 153, лл. 8 – 10].

Планов было громадье, но осуществление их было делом будущего. А земли острова Хортицы требовали ухода сегодня. Земельная комиссия Городской Управы считала, что до создания плана застройки острова участки в аренду нужно сдавать только на 1 год. Эти же условия предлагались и прежним владельцам. В марте 1917 года арендная плата составляла 20 рублей за десятину [2, д. 153, лл. 31, 39 – 40]. Член комиссии А.А. Коп высказал особое мнение: сдача в аренду усадеб, садов и пахотных земель с торгов повлечет за собой нежелательные последствия. Все может прийти в упадок и разрушение. Городу необходимо всемерно оберегать остров, поэтому было бы лучше оставить прежних арендаторов, отдав им остров на срок, необходимый для правильного хозяйствования. Его поддержал городской агроном Вержбицкий, который считал, что аренда должна составлять не менее 12 лет, а аренда здания – 36 лет. Только тогда арендаторы будут относиться к имуществу как к своему. Это очень важно для Хортицы, так как земля здесь по своей структуре весьма слабая, содержит большое количество песка. Краткосрочная аренда участков на Хортице приведет только к выращиванию сорняков. Но земельная комиссия наложила резолюцию: «... ввиду переживаемого момента долгосрочную аренду отложить до более благоприятного времени» [2, д. 153, лл. 40 об. – 41].

Всего через два месяца городской агроном снова бьет тревогу по поводу положения на Хортице. Меннониты, покидавшие Хортицу, продавали свой скот. Из-за отсутствия тягловой силы невозможно было обрабатывать землю. Чтобы решить эту проблему городские власти, с разрешения министра финансов от 27 сентября 1917 года, взяли кредит и создали на острове Хортицкую экономию [2, д. 153, лл. 44, 49 – 50, 53, 66]. Нестабильность в государстве: революция, оккупация, гражданская война привели к тому, что положение в этом хозяйстве в 1918 году стало катастрофическим. Оборотных средств не было, получить их было неоткуда. В июле 1918 года на острове было заготовлено 12 000 пудов сена. Управляющий островом Г.А. Недавний пытался его продать (выручка могла составить 50 000 рублей), но австро-венгерские власти наложили запрет. Рабочих рук не хватало. Для прополки нужны были 250 работников, в наличии было – 27. Была прекращена работа в карьере. Нужно было или выделить средства на содержание островного хозяйства или сдавать землю в аренду. Была создана специальная комиссия Городской Управы в составе члена Управы Е.К. Лазаренко, агрономов В.И. Вержбицкого, В.А. Крюкова, В.Ю. Краузе, ветеринарного врача М.Ф. Андреева, заведующего водопроводом А.С. Славянова, гласных Думы И.Н. Павлова, Ф.В. Полежайченко. В заключении комиссии говорилось, что инвентарь неисправен, ремонт не проводится, подвижной состав (молотилки, косилки) не подготовлен. Половина лошадей пала от воспаления легких. Оставшиеся – не получают должного ухода. Нет

семян для посева озимой и яровой пшеницы. Не сделаны запасы топлива — жгут ценный дуб из балок, плетни с усадеб, рубят все, что находится поближе. Пропашные культуры заросли сорняками. Молочного хозяйства как такового на острове нет — всего 8 дойных коров местных, так называемых немецких и 7 — чистокровных голландских. Удой от них в день соответственно по 3,25 и 3,4 кварты. За все время, что коровы находились в собственности города, им ни разу не сделали прививок от туберкулеза, поэтому гарантии качества молока, часть которого поставляется в город, быть не может. В городском хозяйстве обрабатывают только 175 десятин земли. Остальную площадь — арендаторы, которые сажают подсолнечник, истощают им почву и уже через 4 — 5 лет невозможно будет исправить что-то в течение десятков лет. Подсолнечник можно сеять не чаще одного раза в 8 — 10 лет. Сады не ухожены, не обрезаны, заросли сорняками, не поливались, отсюда — низкий урожай. Постройки тоже приходят в упадок [2, д. 153, лл. 92, 95 — 97].

Беспорядок, во вверенном ему хозяйстве, управляющий пытался объяснить тем, что климатические условия были неблагоприятными, период посевной пришелся на время установления власти большевиков, поэтому работы в поле велись под обстрелом. Нечем было кормить работников [2, д. 153, лл. 106 — 113]. 30 августа 1918 года управляющий хортицким хозяйством Г.А. Недавний, выступая на заседании Городской Думы, предложил городу не вести хозяйство на острове, а всю землю сдать в аренду. Поддержки он не получил. Решили вести частичное хозяйство. Опять начали строить планы на будущее в надежде на то, что удастся взять кредит в 1,5 млн. рублей под залог земель острова [2, д. 153, лл. 116 — 117]. Создается впечатление, что городские власти совершенно не осознавали, какие изменения произошли в государстве и что их планам не суждено сбыться.

В это время в Городской Управе был разработан текст договора на аренду участков земли на острове Хортице. Срок аренды устанавливался в 1 год. Плата за каждую десятину составляла 130 рублей с правом продолжения аренды на 6 лет. Цена устанавливалась ежегодно Городской Управой в соответствии с повышением или понижением цены на пуд пшеницы в Александровске. За пользование каждой десятиной арендатор обязан был до 1 декабря вспахать 1 десятину городской земли на глубину не менее трех вершков. Арендованные земли должны были использоваться под злаковые и огородные культуры. Дороги, которые проходили через участки, арендаторы должны были сохранять. Они же оплачивали все повинности и сборы, причитающиеся с арендованной земли. Арендную плату требовали вносить за полгода вперед — 1 марта и 1 сентября. В случае неуплаты договор расторгался. Запрещалось передавать участок другим лицам без согласия Городской Управы, с согласия — только жителям города, не имевшим своей пахотной земли. После уборки урожая, до последующей обработки поля арендатор должен был разрешать выпас городской череды на нем. Кроме того, он обязан был истреблять на участке сусликов, жуков, вредных животных и насекомых (с каждой десятины надо было предоставить в Управу хвостики или лапки двух сусликов к 10 мая каждого года). В случае невыполнения, за каждого не выловленного суслика взимался штраф в размере 50 копеек.

Если участок, сданный в аренду, понадобится городу, то арендатора должны поставить в известность об этом 1 мая и 1 августа. После этого с 1 октября город занимает участок. В этом случае плата взималась за время фактического использования.

По постановлению Городской Управы от 22 августа 1918 года арендатор обязан был проводить обработку земли по строго определенному плану севооборота: 1-й год — пар черный или апрельский; 2-й год — озимь; 3-й год — яровые (ячмень, однолетние травы); 4-й год — пропашные (кукуруза, бахчевые, картофель, свекла) за исключением масличных; 5-й год — яровые (пшеница или ячмень); 6-й год — яровые (овес, люцерна). Контроль за соблюдением севооборота был возложен на агрономический отдел. Все изменения в порядке посевов подлежали согласованию. После уборки зерновых культур обязательно надо было производить вспашку для обеспечения урожая следующего года и для борьбы с вредителями. Применение севооборота становилось обязательным со второго года аренды. В случае продления договора арендатор обязан был оставить 1/6 часть земли под чистым паром, или 1/3 — под пропашными культурами для введения со следующего года полного севооборота. До заключения договора арендатор должен был внести залог в 25 рублей с десятины в счет первого платежа арендной платы [7, д. 2, л. 1 — 2].

В первую очередь договоры на аренду земли на острове Хортице заключили те, кто в данный момент постоянно проживал в одноименном населенном пункте. Они просили выделить им участки с 1 по 50, которые прилегали к поселению. Это были: И.Д. Каздорф, арендовавший 24 десятины, П.Д. Каздорф — 16 десятин, А.И. Классен — 24 десятины, Я.П. Фаст — 20 десятин, Г.И. Фрезен — 20 десятин, А.П. Морщиков — 24 десятины, А.А. Комир — 24 десятины, Д.Ф. Нейфельд — 10 десятин, И.М. Курицкий — 15 десятин, Г.Г. Классен — 24 десятины, Б.А. Классен — 24 десятины, Г.А. Вилер — 10 десятин, бр. Ивановы — 30 десятин [7, д. 2, л. 3 — 4].

Жители г. Александровска активно стали обращаться в Городскую Управу с просьбой предоставить под дачи усадьбы меннонитов и участки под огороды [7, д. 2, л. б/№, 8 — 9, 13]. Сдача земель в краткосрочную аренду привела к тому, что уже 8 сентября 1918 года постоянные арендаторы обратились в Городскую Управу с письмом, в котором сетовали, что эти люди только засоряют землю [7, д. 2, л. 3 об.].

Естественно, что было много желающих получить ухоженные меннонитские хозяйства, но вот поддерживать полученное на должном уровне новые хозяева были не способны. Широко известен был сад и питомник К.А. Вилера в колонии Остров Хортица. Для его орошения хозяин установил водоподъемную машину с трубами за 6 000 рублей. Производительность механизма составляла 1 000 ведер в час. В 1913 году был установлен поршневой насос, опущенный в шахту. Даже покидая остров, Вилер хотел сохранить то, что создавал в течение многих лет. Поэтому предложил городу купить это сооружение, так как понимал, что если все это попадет в частные неумелые руки — будет разрушено [2, д. 153, л. 119, 135 — 136].

В августе 1918 года управляющий Г.А. Недавний передал дела своему преемнику В.Ю. Краузе, который весной 1919 года писал: «С момента получения в собственность города острова Хортицы сады не получили должного ухода. Сады и питомники оказались настолько запущенными. Потребуется много времени, знаний, опыта и затрат, чтобы привести их в надлежащий порядок с целью прогрессивного повышения их доходности» [7, д. 4, л. б/№]. Как отмечалось в донесении начальника гарнизона г. Александровска, положение усугублялось еще и тем, что «городское хозяйство и хозяйства арендаторов на острове Хортице постоянно подвергались хищническому истреблению и расхищению некоторыми жителями села Вознесенки, представляющими наиболее темный и без-

ответственный элемент. Переправившиеся из Вознесенки подводы отбирают и увозят зерно, движимое имущество и все прочее. Грабеж начался с южного конца колонии и в таком порядке бандиты, по их заявлению, намереваются пройти всю колонию. Арендаторы-колониисты из немцев вынуждены уже покинуть остров, ввиду невозможности не только вести хозяйство, но и спокойно жить, как они, а равным образом и городские служащие на острове ежеминутно подвергают свою жизнь риску» [2, д. 153, л. 179].

Обеспечить порядок и безопасность жителей Городская Управа не могла. Начиная с конца 1917 года, власть в городе переходила из рук в руки. Большевики сменяли сторонники Центральной Рады, потом снова пришли большевики, затем австро-венгерские войска, петлюровцы, опять большевики, денкиинцы, махновцы, врангелевцы. И только 23 октября 1920 года уже надолго вернулись большевики. И все эти перемены ударяли, прежде всего, по городскому хозяйству. В ночь на 16 декабря 1918 года, при очередном захвате власти, было вырезано 20 саженой провода, со стороны с. Вознесенки, при помощи которого двигался паром на остров Хортицу. Тогда же нарушили переправы в Кичкасе, Разумовке и других местах [2, д. 153, л. 153].

Большевики, удерживавшие город с декабря 1918 по июль 1919 года, решили создать на Хортице Остров-Хортицкое городское хозяйство в форме советской фермы, обрабатываемой трудом, оплачиваемым государством. Предполагалось, что заниматься здесь будут посевом зерновых культур и устройством огородов. По площади хозяйство должно было занимать свыше 75 десятин. Управляющим по-прежнему был В.Ю. Краузе. Мотивировкой создания этого хозяйства была необходимость обеспечения бедноты города продуктами по себестоимости. Но дальше благих намерений дело не сдвинулось. Совсем скоро к городским властям поступили просьбы о помощи, так как тягловой силы не хватало, лошади переболели — часть пала, часть, из-за плохого кормления, была слаба и не пригодна для работы. Поэтому хозяйство не только не стало подспорьем городу, но еще и требовало помощи: 6 пар волов, зерновые корма для скота, продукты для работников. Здесь пытались создать и молочную ферму отдела городского хозяйства. В ее штате были: заведующий, экономка, уборщик и две доярки. Коров для этой фермы реквизируют: 8 — у Неежмакова, 6 — у Миргородского, 2 — у Генрихса, 1 — у Нибура. Оборудование — ушаты, подойники, цедилки, сепаратор и др. приобрели таким же образом [7, д. 4, л. б/№]. Судьба этой фермы тоже была плачевной. Об этом свидетельствует удостоверение, выданное П.М. Слышко 8 августа 1921 года, который «Отправляется в Таврическую губернию для розыска коров и бугая, уведенных большевиками из Остров-Хортицкого городского хозяйства» [2, д. 153, л. 175].

В 1919 году потомков тех меннонитов, которые заселяли Хортицу в конце XVIII века, на острове почти не осталось. В списке арендаторов дворовых мест и садов числились уже другие люди: братья Ивановы, И. Каздорф, И. Петкау, П. Каздорф, А. Морщиков, А. Комир, А. Стовбур, В. Краузе, П. Дерксен, А. Рыбалка, И. Винс, Лактионов, Черняк, братья Фризен, Г. Классен, М. Кузенкрат, Ф. Симоненко, Н. Азлецкий, И. Гиренко, Е. Янцен, Я. Янцен, Т. Василенко, П. Классен [7, д. 4, л. б/№].

Таким образом, лишение меннонитов земельной собственности привело к тому, что образцовые хозяйства на острове Хортице пришли в упадок, в запустении оказались сады, заросли сорняками поля, вырубались лесонасаждения.

Уничтожив то, что создавалось не одним поколением колонистов, взамен ничего не создали. И город-сад остался только утопической мечтой городских властей Александровска.

Библиография

1. Шайдуров В.Н. Формирование немецкой диаспоры в Сибири в начале XX века и ликвидационное законодательство Российской империи. <http://new.hist.asu.ru/german/pub2.html>
2. ГАЗО, ф. Р. 2030, оп. 2.
3. Немцы Крыма в годы первой мировой войны. <http://www.ccssu.crimea.ua/crimea/ethno/articles/nemvoin/index.htm>
4. Шоль Е.И. Проблема российских немцев – детонатор революционных событий 1917 и 1991 годов / Академия исторических наук. Сборник трудов. – М.: Академия исторических наук, 2007. – Т. 1. <http://finister.ru/~ain/ainst/tl/sholl.pdf>
5. ГАЗО, ф. 56, оп. 1.
6. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб, 1869. – Вып. I. – Приложение II. – С. 31 – 42.
7. ГАЗО, ф. Р. 2030, оп. 1.

Чайка О.В.

Прийняття законів про ліквідацію німецького землеволодіння в Росії в 1915 році та його наслідки для острова Хортиці.

В цій статті автор розглядає проблему позбавлення земельної власності на території Російської імперії німців та менонітів, які до них прирівнювалися, бо розмовляли німецькою мовою, під час Першої світової війни.

Використовуючи матеріали Державного архіву Запорізької області, автор розповідає, як міська влада м. Олександрівська, використавши закони 1915 року, вимусила менонітів, які проживали на острові Хортиці з 1789 року і створили тут процвітаючі господарства, продати свої наділи місту. Але мріям членів міської Управи не судилося здійснитися і, замість того, щоб збудувати на острові «місто-сад», тут тільки зруйнували те, що створювали меноніти понад 100 років.

Знайомство із цією статтею дозволить широкому загалу зрозуміти, що звинувачення на адресу менонітів в недбалому ставленні до природи Хортиці, що зустрічаються в деяких публікаціях, безпідставні.

Chayka O.V.

Passing Laws of Liquidation of German Land-Ownership in 1915 in Russia and its Consequences for Hortiza Island

In this article the author examines a problem of deprivation of land-ownership of Germans and Mennonites, who equated with them or spoke German, on the territory of Russian empire during the World War I.

Applying the materials of State archives of Zaporizhzhya province (oblast), the author tells, how city authority of Oleksandrivsk city, having used the laws of 1915, forced Mennonites, who have lived on Hortiza island since 1789 and created flourishing farms there, to sell their allotments of land. But the dreams of members of city office (Uprava) did not come true, and instead of construction a "city-garden" on the island, it was just a destruction of what Mennonites created more than 100 years.

Acquaintance with this article will permit a wide public to understand, that accusation on Mennonites' address in improper treatment of nature of Hortiza island, met in some publications, is groundless.

АЛЕКСАНДРОВСКОЕ ГОРОДСКОЕ ОБЩЕСТВО ВЗАИМНОГО СТРАХОВАНИЯ ОТ ОГНЯ.

Страховое дело в современном экономическом мире играет одну из ведущих ролей. Сегодня развиты самые разнообразные отрасли страхования — медицинское, банковское, авиационное, социальное, пенсионное, имущества, жизни, автомобиля и другие. Но у развития страхования есть своя история, которая своими корнями уходит еще в эпоху средневековья. Начиная с XIII века и до появления на территории современной Украины железной дороги, большую роль в перевозке грузов на дальние расстояния, как известно, играло чумачество. Экономические отношения в среде чумаков можно считать прообразом страхования. Так, если в дороге у кого-либо погибал вол или ломалась телега, то усилиями всей компании потерпевшему покупали необходимое для продолжения путешествия. В 1786 году Екатерина II повелела Государственному заемному банку проводить во всех городах страхование каменных домов, состоящих в залоге в этом банке. Бурное развитие страхование получило после отмены крепостного права. В Российской империи страхование недвижимого имущества от огня было одним из самых популярных видов страховой деятельности [1]. В 1863 году на территории Украины была создана первая страховая компания в Полтаве — общество взаимного страхования от огня [2].

В данной работе будет рассмотрена история создания и деятельность в городе Александровске городского общества взаимного страхования от огня в начале XX века.

Главным принципом деятельности обществ страхования от огня являлось следующее: вся прибыль от взносов клиентов общества накапливалась на будущее, что обеспечивало освобождение плательщиков от уплат страховых премий в дальнейшем. Для покрытия же пожарных убытков и других текущих расходов достаточно было процентов от накопленного запасного капитала.

На 1 января 1909 года в городе насчитывалось 10 страховых обществ — акционерные и земское. В целях популяризации своей деятельности, общества распространяли страховые дощечки, обращаясь к клиентам с просьбами вывешивать их на видном месте зданий. В коллекции ЗОКМ хранятся более десяти подобных знаков, принадлежащих нескольким страховым обществам, действующим в конце XIX — начале XX веков на территории современного города Запорожья. Основная часть этих табличек принадлежала земским страховым обществам: с надписями «Взаимное земское страхование Екатеринославской губернии» (В — 2673), «Застраховано от огня в земском страх.» (В — 2151, В — 2586, В — 2677, В — 2678), «Екатеринославское земское страхование от огня» (В — 2163). На большинстве из таких знаков отчеканен герб Екатеринославской губернии. Некоторые дощечки указывают на иностранные страховые фирмы: «Застраховано в Варшавском обществе учр. 1870» (В — 4075). Действовали на территории нашего города, судя по хранящимся в музее табличкам, и такие страховые общества, как «Русское страховое общество. 1867» (В — 1599), «Первое Российское страховое общество. 1827» (В — 2587), «Русское страховое от огня общество» (ЗКМ В — 2631), «Застраховано в Северном обществе» (В — 4098), «Страховое общество «Волга» (В — 2104) и «Александровское Екатеринославской губ. городское общество вза-

имного страхования» (В — 2585). Так, только судя по сохранившимся экспонатам, можно сделать вывод о разнообразии страховых организаций, действовавших на территории нашего края. А также с полной уверенностью можно отметить, что страхование в конце XIX — начале XX веков было весьма популярно среди городского населения.

В 1907 году в городе Александровске городскими властями, по предложению домовладельцев, заявивших о желании застраховать свое недвижимое имущество,

Табличка Александровского городского общества взаимного страхования. Фонды ЗОКМ

было принято решение открыть городское общество взаимного страхования от огня. Подобные общества уже существовали во многих городах Российской империи, большая часть из них входила в состав Пензенского союза городских обществ взаимного страхования от огня. Бюро этой организации находилось в Санкт-Петербурге. Александровское страховое общество с 13 февраля 1904 года формально входило в состав этой организации, еще не открыв «своих действий» в нашем городе [3, д. 276, л. 18]. А действительный договор с союзом был подписан в 1907 году на срок с 1908 до 1920 года. Такое вступление гарантировало стабильность существования каждого члена

страхового содружества, так как в его состав входили общества более чем из 80 городов империи с гарантированным ежегодным капиталом 600 тысяч рублей и резервным фондом 700 тысяч. В октябре 1907 года Александровская Городская Управа начинает вести активную переписку на тему тарифов, характера сделок, порядка оплаты по договорам и прочим вопросам. Были направлены обращения в Екатеринославское и другие страховые общества взаимного страхования от огня с просьбой не позднее 15 декабря прислать образцы всей текущей документации, необходимой для работы. 22 октября Управа уже уведомила бюро союза городских обществ взаимного страхования от огня, «что вследствие отношений от 13 февраля 1904 года за № 86 и от 20 декабря 1906 года за № 584 по решению Городской Думы, принятому 19 октября 1907 года решено открыть действия Александровского городского общества взаимного страхования от огня». В это же время бюро Пензенского союза просит Кременчугское общество взаимного страхования прислать в Александровск своего уполномоченного для ознакомления с пожарно-страховыми условиями и безотлагательно сообщить свое заключение. Екатеринославскому губернатору и городскому исправнику из Городской Управы поступило уведомление об открытии, на основании утвержденного Министерством Внутренних Дел устава, Александровского городского общества взаимного страхования от огня на собрании домовладельцев города. Из протокола первого общего собрания, состоявшегося 9 декабря 1907 года, известно, что прошло оно в помещении Городской

Управы, в зале думских заседаний. Присутствовали 48 домовладельцев, заявивших о желании застраховать недвижимость в количестве 209 единиц на общую сумму 458 453 рублей. Этих условий было вполне достаточно для открытия страховой организации. А на очередном заседании Гордумы 18 – 22 октября для развития общества местными властями был выделен кредит в размере 25 тысяч рублей с условием, что порядок отпуска средств из этой суммы должен будет осуществляться по взаимному соглашению с обществом. На первом собрании были избраны члены правления – П.М. Козловский, С.И. Хмиров, Г.В. Русов, ревизионной комиссии – Н.Г. Продайко, В.Г. Малеев, Г.И. Качков, а также члены наблюдательного комитета – Р.В. Острянский, А.А. Белый, Н.Т. Белоусов, П.Д. Харлов и В.П. Ковалевский. Кроме того, на заседании было принято решение определить необходимую сумму на первоначальные расходы в размере 300 рублей; принять за правило тарифы, принятые Екатеринославским губернским земством взаимного страхования; правлению незамедлительно приступить к заключению страховых договоров; 20 декабря обществу приступить к выполнению своих функций. На основании § 50 устава Александровского общества взаимного страхования [4, д. 10, л. 13], правление должно было посылать ежегодные отчеты на рассмотрение в Горуправу, после чего они предоставлялись на утверждение в Городскую Думу. Необходимо отметить, что сфера деятельности общества ограничивалась пределами города Александровска и принадлежащих ему земель.

До октября 1909 года правление страхового общества не имело закрепленного за собой служебного помещения, а также нанятых сотрудников и средств на деловые разъезды. Однако, после ремонта здания Городской Управы, обществу была выделена комната члена Управы Г.И. Качкова, временное же помещение, занимаемое ранее страховщиками, приспособили под чайную.

Управление делами общества осуществлялось общим собранием его членов (законодательным органом), наблюдательным комитетом (контролирующим) и правлением (исполнительным) [4, д. 10, л. 2]. Общие собрания бывали плановыми и чрезвычайными. Плановые – созывались ежегодно в первом квартале для рассмотрения и утверждения денежной отчетности за истекший год, сметы расходов и плана действий на текущий год, а также для избрания членов правления и наблюдательного комитета, утверждения и изменения тарифов страховых премий, утверждения размеров содержания должностных лиц общества и т. д. Общее собрание считалось состоявшимся, если сумма застрахованного имущества, при-

Табличка Русского страхового общества от огня.
Фонды ЗОКМ

надлежащего прибывшим членам, составляла не менее одной десятой части общей суммы всех страхователей. Чрезвычайные собрания проводились по инициативе правления, по требованию наблюдательного комитета или не менее 25 членов общества не позднее одного месяца после заявления о необходимости созыва. Распоряжение страхового комитета Министерства Внутренних Дел о созыве чрезвычайного собрания выполнялось безотлагательно.

Участвовать в общих собраниях и быть избранными на какие-либо должности в обществе не могли лица, состоящие под следствием или бывшие ранее осужденными за мошенничество, кражу или любые операции с краденым имуществом. Голос в общем собрании имело лицо, имущество которого было застраховано на сумму не менее трех тысяч рублей. В противном же случае нескольким клиентам страхового общества было необходимо объединиться и представлять свои интересы в собраниях в лице одного уполномоченного. Дела в таком собрании решались простым большинством голосов присутствующих членов, за исключением вопросов, которые касались дополнения и изменения устава, установления

Табличка земского страхового общества от огня. Фонды ЗОКМ

и изменения размера премий, отстранения от должности, приобретения и отчуждения недвижимого имущества, а также заключения займов и прекращения деятельности общества.

Наблюдательный комитет был учрежден для постоянного надзора за ходом дел общества взаимного страхования от огня. Представители этого контролирующего органа избирались общим собранием из членов общества сроком на три года. В состав комитета не могло входить менее трех человек. Председатель и члены наблюдательного комитета имели право принимать участие в заседаниях правления с совещательным голосом, проводить

ежегодные и внезапные ревизии денежных средств общества. Комитет был наделен рядом обязанностей и полномочий: предварительно рассматривать все вопросы, подлежащие рассмотрению на общих собраниях, а также составлять заключение по каждому из них; утверждать порядок делопроизводства, определенного правлением; рассматривать жалобы и разрешать недоразумения, связанные с деятельностью правления [4, д. 10, л. 8].

Кроме непосредственно исполняющих обязанности членов комитета и правления, в обществе существовали еще и такие выборные должности, как кандидаты на тот либо иной пост. Кандидаты избирались на непредвиденный случай замещения кого-либо из членов на должности и рассматривались как основные претенденты на посты на следующих выборах в члены правления и наблюдательного комитета. Кандидат также замещал на посту члена правления, когда тот был имущественно заинтересован при решении какого-либо вопроса.

Непосредственное управление делами общества возлагалось на правление, в состав которого входили три и более члена страховой организации, избираемые общим собранием сроком на три года. Ежегодно из состава правления избирался

председатель. При отсутствии последнего, его обязанности исполнял «старший по избранию» член правления. Интересен тот факт, что согласно § 33 устава Александровского городского общества взаимного страхования от огня, член правления или кандидат на эту должность, в случае расторжения договора страхования собственного имущества с обществом, лишался права ее занимать. В число обязанностей правления входили следующие: созыв плановых и чрезвычайных общих собраний; исполнение постановлений общих собраний; прием имущества на страхование, его оценка, определение размера премий, выдача страховых полисов, оценка пожарных убытков и выдача за них вознаграждений, перестрахование принятых «на страх» имуществ; хранение денежных средств и имущества общества; установление порядка делопроизводства; прием и увольнение служащих, распределение их обязанностей, назначение им содержания и вознаграждений в пределах сметы, утвержденной общим собранием; составление годовых отчетов и смет, а также докладов, выносящихся на рассмотрение общего собрания; производство ревизий кассы общества.

Первые годы работы общества страхования от огня были весьма успешны. Были решены вопросы избрания служащих общества, назначения единовременных вознаграждений правлению, утверждение сметы, определены тарифные ставки. А также Горуправа приняла решение выделить средства в размере 300 рублей в распоряжение служащих для поездок, рекламы и других мелких расходов. Действующие в Александровске многочисленные общества диктовали условия и размеры тарифных ставок на рынке страхования, но на общем собрании членов городского общества взаимного страхования от огня было принято решение придерживаться тарифов, действующих в Екатеринославе.

Табличка взаимного земского страхования Екатеринославской губернии. Фонды ЗОКМ

Табличка Екатеринославского земского страхового общества от огня. Фонды ЗОКМ

Еще с момента создания сотрудники Александровского общества активно поддерживали отношения с другими городскими страховыми организациями – вели переписку, консультировались по поводу заключения сделок, определения размера тарифов и прочее. В Петербурге, в декабре 1908 года, состоялся VII съезд членов правлений обществ страхования от огня. Из Александровска был делегирован председатель правления общества Г.И. Качков.

В первый состав правления страхового общества на 1 января 1908 года

Табличка Первого Российского страхового общества. Фонды ЗОКМ

входили: председатель — Г.И. Качков, члены правления — Н. Белоусов, Г. Русов, А. Комир. Функции делопроизводителя исполнял Л. Васюк. Но состав правления довольно часто менялся, так как его члены часто занимали несколько общественных должностей и не были финансово заинтересованы в выполнении своих функций. Именно поэтому наблюдательным комитетом общества была отмечена необходимость назначения премий правлению общества взаимного страхования от огня. И 5 апреля 1909 года общим собранием членов общества этот вопрос был решен. Правлению были назначе-

ны ежегодные премии в размере 400 рублей, из которых председателю выделялось 300, а остальным — 100 рублей. К этим средствам, за привлечение новых клиентов, членам правления дополнительно полагалось еще и вознаграждение в размере 10 % от основных выплат. На 1 января 1909 года в обществе застраховали от огня свои имущества 122 человека на общую сумму 815 964 руб. 09 коп. [4, д. 11, л. 9 — 10]. Чистая прибыль за этот год работы составила 1 682 руб. 99 коп. Вся она была зачислена в запасной капитал [4, д. 11, л. 3]. Александровское общество имело текущий счет в городском общественном банке, через который и осуществлялись все финансовые операции. В городское казначейство уплачивались ежемесячные казенные пошлины и гербовый сбор.

В отчете страховой организации за 1910 год [4, д. 12] был опубликован список российских городских обществ взаимного страхования. На начало 1911 года существовало 137 таких организаций на территории Российской империи. Поэтому, можно говорить о популярности в стране этого вида страховой деятельности в конце XIX — начале XX веков.

За 1910 год в Александровске произошло 8 пожаров: 6 — в частных домах, 2 — в здании Городской управы. Основными причинами являлись: неисправность дымоходов, пожары соседних строений, неосторожное обращение с керосиновыми лампами, чугунными печками и прочие. Сумма убытков составила 4 211 руб. 45 коп. За этот же срок в городе было оформлено 162 страховых полиса. Страховались имущества как частных лиц, так и организаций. Александровским городским общественным управлением были застрахованы все городские здания на сумму 990 640 руб., с Товариществом «Г.А. Нибур и К» заключен договор на 12 500 руб. [4, д. 12, л. 19 об.].

В 1913 году Российским союзом обществ взаимного страхования от огня, в которое входило и Александровское, была издана «Брошюра о пользе взаимного страхования», в которой были изложены правила и выгоды такого вида страховой деятельности [4, д. 14]. К главным преимуществам своей деятельности страховщики относили следующие: невысокие тарифы для населения; общества не перестраховывают свои капиталы за границей, вследствие чего средства клиентов не уходят из страны; общества взаимного страхования от огня идут навстречу малоимущим страхователям, ставя перед собой задачу понижать страховые

премии; в отличие от акционерных обществ, являющихся чисто коммерческими предприятиями, взаимное страхование основано на кооперативных началах, то есть на взаимопомощи его членов друг другу; во взаимном страховании участники сами руководят делами своей организации на общих собраниях, а также участвуя в наблюдательном и ревизионном комитетах и так далее.

Нужно отметить, что, являясь городскими, общества взаимного страхования от огня часто расходовали средства на благоустройство своих городов (например, устройство водопроводов) и содержание городских пожарных команд. Таким образом, польза подобных организаций на местном уровне была очевидна.

Принадлежащие Александровскому обществу взаимного страхования от огня денежные средства предназначались: а) на текущие расходы по управлению делами; б) на компенсацию пожарных убытков; в) для накопления запасного капитала, частично расходуемого на принятие противопожарных мер в районе деятельности общества. По первому пункту расходов смета утверждалась общим собранием и наличная денежная сумма могла храниться в кассе общества. Средства на возмещение погорельцам убытков исчислялись из поступивших в течение года страховых премий. Если текущих годовых поступлений на страховые выплаты оказывалось мало, то необходимая сумма переводилась из запасного капитала. При недостаточности последнего, могли быть использованы средства кредита, открытого Городской Думой обществу. Если и этих денег не хватало, то в порядке установленном общим собранием, вся недостающая сумма раскладывалась на участников взаимного страхования в виде дополнительных страховых премий [4, д. 10, л. 11]. Остаток после всех годовых расходов и выплат зачислялся в запасной капитал. Расходование средств на противопожарные меры осуществлялось только согласно постановлению общего собрания. По решению того же собрания деньги страхового общества хранились или в Государственном, или в частных банках, помещались в русские государственные процентные бумаги или гарантированные правительством облигации.

Согласно своему уставу, Александровское общество взаимного страхования от огня могло страховать строения, «расположенные в районе своих действий, за исключением зданий, предназначенных для публичных зрелищ, товарных складов и фабрик и заводов, действующих паром, застрахование коих допускается не иначе, как с особого разрешения Министерств Внутренних Дел и финансов и на установленных по взаимному между ними соглашению условиях» [4, д. 10, л. 14]. Желаящий застраховать от огня свое недвижимое имущество, должен был подать в правление заявление и пакет документов, касающихся личности клиента и сведений о его имуществе. При подаче заявления

Табличка страхового общества «Волга».
Фонды ЗОКМ

клиент вносил задаток — сумму, необходимую для работы по оценке имущества и составления его описи, взамен получал квитанцию, которая гарантировала возврат средств в случае отказа правлением общества застраховать заявленное имущество. При оценке недвижимости учитывалась современная стоимость каждого входящего в его состав строения. При этом не принимались в расчет цена занимаемой ими земли, выгода месторасположения, а также стоимость фундамента, лежащего ниже уровня почвы. В отдельных случаях, по желанию клиента, последний пункт вносился в страховой полис, но это скорее было исключением из правил.

Порядок и условия выдачи страхового вознаграждения также оговаривались уставом Александровского общества взаимного страхования. Заявление о пожаре

Табличка Варшавского общества страхования. Фонды ЗОКМ

и его последствиях клиент должен был подать в правление не позднее семи дней после случившегося в установленной форме. Это было необходимо для определения масштаба и суммы убытков «по свежим следам». В противном случае страхователь должен был сам в течение трех месяцев после пожара предоставить в общество доказательства о понесенных убытках. Если ни тем, ни другим способом страхователем не были приняты меры для получения своего страхового вознаграждения, то согласно постановлению общего собрания, клиент мог вообще быть лишен компенсации за убытки. При оценке убытков, правление общества было обязано извещать о времени произведения осмотра поврежденного имущества страхователя или его законного представителя, чтобы последний мог присутствовать при оценке убытков.

Оглашение результатов должно было производиться не позже десяти дней от начала произведения работы. Компенсация выдавалась в размере, соответствующем отношению страховой суммы к страховой оценке, но не могла превышать размер страховой суммы [4, д. 10, л. 20]. В случае согласия страхователя с результатами оценки убытков и назначенной суммой вознаграждения, последняя выдавалась не позднее одного месяца после подачи клиентом заявления о пожаре. Если страхователь не соглашался с размером компенсации, правление общества передавало его дело на рассмотрение в наблюдательный комитет, который в течение 15 дней принимал решение относительно суммы выплаты. В случае несогласия и с наблюдательным комитетом, вопрос выносился на общее собрание.

При полном уничтожении огнем недвижимости, производилась выдача денежной компенсации, и автоматически прекращал действие договор о страховании имущества. Если же постройки были только частично повреждены, то оставшаяся невредимая его часть, после выплаты компенсации, считалась застрахованной на оставшуюся после выплаты сумму, о чем делали соответствующую запись в стра-

ховом полисе. Общество, согласно своему уставу, освобождалось от обязанности осуществлять выплаты, если пожар произошел: а) вследствие военных действий или народных волнений; б) установления злого умысла самого страхователя; в) если имущество застраховано еще в каком-то обществе на большую сумму; г) вследствие установленных заведомо ложных сведений, предоставленных страхователем относительно обстоятельств, имеющих влияние на оценку имущества или суммы компенсации. При подозрении причастности к поджогу самого страхователя, выдача страхового вознаграждения за убытки приостанавливалась вплоть до выяснения обстоятельств дела и окончания судебного расследования по нему. Если злой умысел поджигателя доказывался уже после получения компенсации, то средства подлежали взысканию вместе с процентами в пользу общества [4, д. 10, л. 22]. В 1909 году общество выплатило компенсаций на общую сумму 488 руб. 21 коп., а в 1912 г. — 236 руб. 70 коп. [4, д. 14, л. 16]. Небольшие размеры выплат обусловлены тем фактом, что основные расходы по компенсациям брал на себя Российский союз обществ взаимного страхования от огня, в состав которого, как уже было сказано, входило и Александровское.

Нельзя не упомянуть, что в начале XX века в Санкт-Петербурге действовало Всероссийское общество «Голубого креста» — организации взаимопомощи пожарных деятелей. Некоторые пожарные служащие города Александровска состояли действительными членами этого общества, куда ежегодно выплачивали взносы. В годы I Мировой войны при обществе существовал военный фонд, из которого получали пособия пожарные, пострадавшие на войне и их семьи. Ходатайствовало об этом главное управление общества «Голубого креста» в Московский комитет по оказанию благотворительной помощи семьям лиц, призванных на войну [5, д. 346, л. 2].

Подводя итог достаточно активной деятельности Александровского городского общества взаимного страхования от огня, необходимо отметить, что ежегодные финансовые прибыли за весь период его существования были незначительными: от 1 687 руб. 33 коп. до 3 392 руб. 45 коп. За весь период деятельности общества максимальная сумма, накопленная в его запасном капитале, составляла 6 522 руб. 83 коп. в 1912 году, в то время как размер страховых сумм доходил до 1 929 278 рублей [4, д. 14, л. 16 об.]. Но и убыточным взаимное страхование все-таки не было. В год на каждую тысячу рублей общество получало платеж в размере 2,5 — 3,5 рубля, в то время как ежегодные убытки на ту же тысячу составляли максимум 46 копеек в 1909 году. Поэтому страхователи своего недвижимого имущества от огня в случае пожара могли гарантированно получать денежные компенсации.

Библиография

1. Илос Г. Страхование // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. — СПб, 1901. — Т. XXXI-A. — С. 736 — 782.
2. Лаховская О. История страхования от царских времен // Газета «Копейка» — от 4 октября 2006 года. — № 39 // <http://pressa.irk.ru/kopeika/2006/39/006001.html>
3. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
4. ДАЗО, ф. 15, оп. 1.
5. ДАЗО, ф. Р. 2030, оп. 2.

*Козиряцька С.І.***Олександрівське міське товариство взаємного страхування від вогню.**

У статті автор розглядає на матеріалах Державного архіву Запорізької області історію створення та діяльності у місті Олександрівську міського товариства взаємного страхування від вогню на початку ХХ століття. В роботі висвітлені умови страхування нерухомості від вогню і здійснення страхових виплат городянам, а також описані питання здійснення керування справами товариства. На прикладі приведених у статті музейних експонатів — страхових дощечок, зібраних на території сучасного міста Запоріжжя — читач зможе зрозуміти, яка велика кількість страхових товариств діяла у Олександрівську на початку ХХ століття, та яким популярним цей вид діяльності був у зазначений час.

*Kozuryatska S.I.***City Association of Mutual Fire Insurance of Oleksandrivsk City**

In the article the author examines a history of foundation and activity of city association of mutual fire insurance in Oleksandrivsk city in the beginning of the XXth century on the data of State archives of Zaporizhzhya province (oblast). In the article conditions of fire insurance of immovable property and accomplishment of insurance payments to townsmen are lighted up, also the questions of accomplishment of management of affairs of association are described. On the example of museum exhibits, described in the article, — insurance name-plates, collected on the territory of contemporary Zaporizhzhya city - a reader will be able to understand, how many insurance associations functioned in Oleksandrivsk city in the beginning of the XXth century and how popular this type of activity was in the marked period.

*Ерохина Л.А.***СОЗДАНИЕ СИСТЕМЫ МЕТЕОНАБЛЮДЕНИЙ НА ПРИМЕРЕ
МЕТЕОСТАНЦИЙ АЛЕКСАНДРОВСКОГО УЕЗДА.**

Климатические условия оказывают глубокое и часто определяющее влияние на весь комплекс природных процессов, развивающихся в атмосфере, гидросфере и верхних слоях литосферы. От климатических факторов зависит гидрологический режим суши, распределение почв, география распространения растений и животных. С учетом климата определяется характер деятельности людей в том или ином регионе. А такие отрасли, как транспортная, строительная, горнодобывающая, сельскохозяйственная находятся в прямой зависимости от закономерности формирования климата и нуждаются в метеопрогнозах. От точности и долгосрочности метеопрогнозов зависит комфортность и безопасность проживания в современных мегаполисах.

Метеорология как наука складывалась из отдельных наблюдений над явлениями природы. Первые попытки инструментальных наблюдений относятся ко времени изобретения термометра и барометра. Но лишь с создания мангеймского метеорологического общества в 1780 г. в Европе начинается история «правильных и точных наблюдений». В России же эти функции взяла на себя главная физическая обсерватория, учрежденная в 1849 году горным департаментом при Академии Наук в Санкт-Петербурге. Однако, еще задолго до создания обсерватории, по распоряжению Петра I с 1706 года производились наблюдения над сроком вскрытия и замерзания реки Невы, с 1726 — над температурой воздуха, а с 1741 — над осадками. Следует также отметить, что о необходимости организации сети метеонаблюдений высказывались М.В. Ломоносов и В.Н. Каразин. В 1832 г., после распоряжений

министерства народного просвещения, начинается «устройство станций и производство наблюдений» [1, сс. 175 — 181]. Однако, только обсерватория смогла организовать устройство метеостанций. Сосредоточив у себя данные наблюдений со всей империи, она производила их обработку с последующей публикацией, но, не обладая законодательной властью, была лишь научным и методическим центром [1, с. 177]. Поэтому устройство метеостанций на местах для многих учреждений и организаций было делом добровольным. Официальная и неофициальная метеорология того времени была представлена тремя направлениями — метеостанции главной физической обсерватории, министерства земледелия и московского общества сельского хозяйства. Она представляла собой, сложную и трудоемкую систему, как наблюдений, так и обработки их результатов [2, д. 207 а, лл. 407 — 409].

Кроме того, сами метеостанции, в зависимости от объема наблюдений и последующей обработки их результатов, делились на три разряда. К первому разряду принадлежали станции самих обсерваторий. Их оснащенность необходимым оборудованием и приборами позволяла выполнять сложные наблюдения, как над основными метеорологическими элементами, так и над дополнительными. Станции второго разряда 3 раза в сутки вели наблюдения только над основными элементами — давлением воздуха, температурой, абсолютной и относительной влажностью, направлением и силой ветра, осадками, облачностью, испарением, но не производили их обработку, хотя некоторые станции имели и самопишущие приборы. На станциях же 3-го разряда наблюдения велись над отдельными элементами, например температурой воздуха и осадками [1, с. 177].

В конце XIX века в нашем уезде была предложена программа создания сети станций земской метеорологии. Автором этого замысла был Н. Демчинский, который в ряде публикаций в таких изданиях, как «Сельское хозяйство и лесоводство», журнал «Климат» обосновал свои взгляды. Суть их состояла в том, чтобы заинтересовать земства и общественность в создании собственной сети. Участие же земств в какой-либо сети выражалось в виде денежных ассигнований, что для самих земств было накладным и почти бесполезным делом. Сложная и трудоемкая система сбора информации и обработки результатов наблюдений отражалась на несвоевременном издании сборников. Они выходили с большим опозданием, и на местах теряли свое хозяйственное значение. Эти издания были ориентированы скорее на развитие науки, чем на практику. Н. Демчинский в 1899 году выступил с докладом, в котором предложил собственную помощь для создания земской метеослужбы. В уезде должно было быть не менее 5 станций, для открытия которых требовалось 200 — 400 руб. единовременно и 20 руб. ежегодно на каждую станцию за обработку материала. Оборудование такой станции будет состоять из термометра, барометра и дождемера. Комплект этих инструментов с методическими рекомендациями и бланками для записей обойдется в 40 руб. Это те приборы, справиться с которыми в состоянии любой учитель народной школы. Ценность наблюдений на таких станциях одинаково важна, как для практических целей уезда, так и для науки [2, д. 207 а, лл. 407 — 409]. Интересно, что управа сначала «разделяет важность организации метеостанций», даже просит собрание о выделении 300 руб. на 1900 год, с тем, чтобы станции открыть в 1902 году [2, д. 207 а, л. 409]. Но уже в декабре 1902 г. отвергает предложение Н. Демчинского [2, д. 208, л. 7]. Попытка создания земской метеосети, так и осталась неосуществленной.

И все же, пока речь шла о создании земской метеорологии, в последней четверти XIX века, в нашем уезде уже существовали метеостанции, открытые в учебных

заведениях. К сожалению, имеющиеся документы не позволяют установить, где и когда была открыта первая метеостанция. Вероятнее всего, это была станция в Гнединском ремесленном училище, открытом в 1883 году в с. Александровка (в настоящем Днепропетровская обл.). Известно, что в 1886 — 1887 гг. эта станция уже существовала, так как на содержание училища и метеостанции Александровская уездная земская управа отчислила 2 072 руб. 87 коп. [2, д. 70, л. 2]. Содержание же самой метеостанции Уездному земству обходилось примерно в 200 рублей в год [2, д. 129, л. 22]. Это была станция 2 разряда, входившая в общую сеть российских метеостанций. Проводимые метеонаблюдения использовались, прежде всего, для изучения климата губернии и были высоко оценены главной физической обсерваторией, которая в свою очередь выслала училищу полный комплект инструментов. А на 100 р., ассигнованных Уездным земством, была выстроена будка для инструментов и столб для устройства дождемера [2, д. 82, л. 18 — 19]. В 1897 году попечительский совет ходатайствовал перед земской управой о единовременном выделении 100 рублей на ремонт метеостанции училища [2, д. 169, л. 74]. В дальнейшем и агрономическое отделение при земстве использовало результаты наблюдений при составлении своих сельскохозяйственных отчетов [2, д. 291, л. 46]. Во время гидрологических исследований, проводимых экспедицией В.Д. Соколова в 1911 году, эта станция была выбрана одной из базовых [2, д. 296, л. 17]. Существенным дополнением при изучении климатических условий прошлого являются материалы наблюдений этой станции, непрерывно проводившиеся более четверти века.

В 1891 году на хуторе Благодатном (1 км на восток от р. Конской, на восточной окраине современного села Малая Токмачка Ореховского района), в имении братьев Сергея и Николая Тихомировых, была обустроена еще одна метеостанция. Не будучи станцией 2 разряда, она не входила во всероссийскую сеть, но в течение 20 лет данными ее наблюдений пользовались уездная и губернская управы, агрономический отдел при составлении отчетов по сельскому хозяйству, отряд строителей во время сооружения Екатерининской железной дороги, и во время гидрографических исследований В.Д. Соколова. В 1911 году Тихомировы задумали оборудовать ее в соответствии с требованиями к станциям 2 разряда, и обратились в управу с просьбой выделить им 60 руб. на поездку в Санкт-Петербург и 354 руб. 50 коп. на приобретение там таких инструментов: 2-х термометров (minimum I maximum) — 13 руб.; термометра для глубины в 0,25 м — 26 руб.; термометра для глубины в 2 метра — 34 руб.; аспирационного психометра Асмана или Августа — 14 руб.; волосяного гигрометра Соссюра — 23 руб.; психометрической клетки — 25 руб. 50 коп.; флюгера с указанием силы ветра системы Вильда — 27 руб.; гелиографа с годовым запасом бумаги — 31 руб.; анероида — 31 руб.; стационарного сифонного ртутного барометра системы Вильда — Фусса — 95 руб.

Инструменты, приобретенные на средства земства, по предложению самих Тихомировых оставались собственностью земства, а Тихомировы, в свою очередь, согласны были ежемесячно отправлять отчеты наблюдений в управу. Уездная управа отнеслась благосклонно к инициативе Тихомировых, ходатайствовала перед собранием о выделении им 414 руб. 50 коп. [2, д. 297, л. 116 — 117]. Однако были ли выделены эти средства и удалось ли Тихомировым воплотить свои замыслы, автору статьи, из-за отсутствия документов, выяснить так и не удалось.

В 1903 году Главным управлением земледелия и Государственных имуществ была открыта еще одна метеостанция в школе-хуторе глухонемых. В школе име-

лось хорошо организованное подсобное хозяйство с опытными полями, парниками, садами, огородами и пасекой, поэтому устройство метеостанции для нее открывало широкие возможности в изучении климата края, фенологии, агрогидрологических свойств почвы, агроклиматических условий для сельскохозяйственных культур, животноводства. За качеством проводимых наблюдений следил заведующий станцией, в распоряжении которого были помощники — ученики старших классов [2, д. 285, л. 14].

С февраля 1907 года по 1908 год наблюдения вели Чуднов, А.А. Мальцев, С.А. Гонтарь. Ежемесячные отчеты наблюдений направлялись в Николаевскую главную физическую обсерваторию и метеобюро ученого комитета Главного управления земледелия и государственных имуществ, печатались в годовых отчетах отдела попечительства [2, д. 261, лл. 62 — 64]. Оборудование станции состояло из таких инструментов: барометра-анероида, психометра, состоящего из сухого и смачиваемого термометров В.Л. Францева № 890, минимум-термометра В.Л. Францева № 802, максимум-термометра В.Л. Францева № 1567, волосяного гигрометра, флюгера Вильда, дождемера, термометров на поверхности почвы, нормального термометра В.Л. Францева № 1349, минимум-термометра Г.Г. Майнкранца № 2997, максимум-термометра В.Л. Францева № 1568, почвенных термометров на глубины 10, 20 и 100 см, психометра, гелиографа Ф.К. Величко, фотографического аппарата камер-обскура и принадлежностей к нему. Эти приборы позволяли вести наблюдения над среднесуточной, среднемесячной и годовой температурой воздуха, температурой почвы, давлением воздуха, облачностью, направлением и скоростью ветра, осадками, влажностью воздуха. Наблюдения были отражены в 17 таблицах и опубликованы в материалах отдела попечительства [2, д. 273, лл. 160 — 161].

В 1911 году в г. Александровске в коммерческом училище была открыта еще одна метеостанция 2 разряда, оборудованная в соответствии с инструкциями Николаевской главной физической обсерватории. Ее оборудование состояло из 8 термометров, психометра, гигрометра, эвапарометра, 3 барометров, гелиографа, флюгера. Она была открыта для изучения климата, а работа была организована таким образом, чтобы два ученика под руководством преподавателя физики постоянно вели наблюдения. Поэтому, учащиеся получали не только необходимые знания, но систематически и планомерно собирали материал о климате [3, д. 273, л. 5]. Стоит отметить, что станция была открыта в годы работы директором училища Ивана Яковлевича Акинфиева, ученого, известного своими трудами в области изучения климата Екатеринославской губернии и ботаники. Он, будучи еще преподавателем естествознания в Екатеринославском реальном училище, на протяжении четверти века руководил метеорологической станцией, а собранные им наблюдения «являются наиболее ценным вкладом в материалы по биоклимату УССР» [4, сс. 17 — 18].

Выдающимся событием в жизни станции было участие в экспедиции Соколова. Метеостанция была выбрана в качестве опорного пункта, где велся непрерывный учет давления при помощи барографа Ришара, измерение высоты при помощи анероида. Помимо барометрической нивелировки, гидрографическая партия тщательно собирала результаты метеонаблюдений в Александровском уезде. Полные данные были получены с метеостанций коммерческого училища, школы-хутора глухонемых, на хуторе Благодатном братьев Тихомировых и на хуторе Миллера. Химическая лаборатория коммерческого училища использовалась для проведения анализов определения аммиака, окисей кальция, магния, железа и

азотистой кислоты, количественного анализа воды, качественного определения азотной кислоты и сероводорода, а также общей реакции воды, прозрачности, цвета, запаха и вкуса, и приготовления реактивов для полевых работ. В этих работах принимали участие сотрудники коммерческого училища — лабораторный помощник В.Н. Прокофьев, ученики Т.М. Пархоменко, А.Я. Липпенгольц, Рогов [2, д. 295, л. 5 — 11].

В отчете Соколова также упоминается еще одна метеостанция на хуторе Миллера, располагающая значительными данными различных дождемерных станций. К сожалению, о ней известно немного. Название хутора, в котором она располагалась, как и то, кому из братьев она принадлежала, установить не удалось [2, д. 297, л. 180].

Кроме прикладного значения метеорологии — использования ее для анализа материалов наблюдений в исследовании климата прошлого, необходимо упомянуть о ее значении для сельского хозяйства. Именно эта отрасль, наиболее зависимая от погодных условий, в числе первых и стала использовать в своей деятельности результаты метеопрогнозов.

4 декабря 1902 года Губернским земским собранием было утверждено положение о земской агрономической службе. В уездной земской управе было создано агрономическое отделение, сельскохозяйственные отчеты которого появляются в 1909 году. Отделение состояло из двух служащих — агронома и садовода. В разное время агрономами были Я.А. Поляков с окладом в 2000 руб. в год, в 1911 году его сменил агроном А.Е. Шейкин, а также инструктор-садовник Дроздов с окладом 1000 руб. в год, Л. Толмачев, и Л.Г. Набок [2, д. 282, л. 24]. Эффективность агротехнических мероприятий отделения в значительной степени зависела от учреждения опытного поля с метеостанцией, для чего предусматривалась должность конторщика, в обязанности которого входило вести первичные наблюдения [2, д. 286, л. 402]. Большое практическое значение имело оснащение каждого агронома такими приборами как барометр, анероид, термометр и гигрометр для полевых наблюдений над теми или иными явлениями природы и характером их распространения [2, д. 297, л. 128]. Представляют интерес сельскохозяйственные отчеты, состоящие из сезонных характеристик климатических условий в Александровском уезде, отражающихся на урожайности злаков и сенокосов. В имеющихся отчетах за 1909 — 1913 годы для характеристики явлений природы применялись материалы инструментальных наблюдений со станций Гнединского ремесленного училища и хутора Благодатный, помещенные в таблицах. В условиях нашей местности с недостаточным увлажнением, для злаков решающее значение имеет накопление влаги в почве за счет осадков до начала сева, и в первой половине лета в период интенсивного роста. Неблагоприятные условия для яровых сложились в 1909 и 1911 гг., для озимых в 1909 — 1910 гг. и благоприятные для озимых в 1911 г., и относительно неплохие в 1912 году. Значительный ущерб сельскому хозяйству причинило наводнение 1909 года. Критическая ситуация возникла весной на реках Волчьей и Конке, которые в результате быстрого таяния снега вышли из берегов, и затопили близлежащие селения. Такого мощного наводнения не наблюдалось с 1888 года [2, д. 276, л. 39 — 40]. Отрицательно повлияли на урожай 1910 года засуха (от которой особенно пострадали крестьянские поля) и град [2, д. 291, л. 87, 90].

Результаты некоторых наблюдений за погодой нашли отражение в земских отчетах 1884 — 1886 годов, где наряду с данными о сельском хозяйстве в указанные годы, рассматриваются и климатические условия, сильнее всего сказывающиеся

на урожайности. Описаны отдельные случаи некоторых опасных явлений природы. В сложившихся условиях лета 1885 года особенно опасной для сельского хозяйства была высокая температура при отсутствии дождей в сочетании со «жгучими» восточными ветрами, переходящими в разрушительные бури. Большой вред был нанесен сельскохозяйственным угодьям зимой 1885 — 1886 годов. При отсутствии снежного покрова и осадков верхний слой почвы был иссушен пыльными бурями и «песчаными метелями». Во многих районах под влиянием сильных постоянных ветров произошло выдувание пахотного слоя почвы и оголение узла кущения озимых посевов [2, д. 37, лл. 52 — 53; д. 46, л. 61].

Некоторые заметки о состоянии погоды, как фактора определяющего условия сельскохозяйственной деятельности содержатся в сборниках по текущей статистике 1897 — 1899 годов. Сборники составлены М.Е. Земцовым при помощи служащего управы Я.С. Каменского с использованием материала, доставленного корреспондентами-добровольцами [2, д. 184, лл. 65, 66; д. 177, лл. 16 — 28; д. 165, л. 29]. Следует отметить, что имеющиеся сведения о климатических условиях в отчетах 1884 — 1885 гг. и сборниках 1897 — 1899 годов, полученные в результате наблюдений, не содержат инструментальных данных. В практике сельскохозяйственной деятельности прогнозы погоды принимались во внимание лишь как вспомогательный материал, учитываемый наряду с другими обстоятельствами.

За период инструментальных метеорологических наблюдений явлений природы представленные количественные и пространственно-временные характеристики дают возможность судить о климатических условиях на нашей территории в конце XIX — начале XX веков.

Библиография

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. — СПб, 1896. — Т. XIX. — С. 175 — 177.
2. ГАЗО, ф. 56, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. Р 2030, оп. 1.
4. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь / Сост. С.Ю. Липшиц. — М: МОИП, 1947. — Т. 1, А — Б. — С. 17 — 20.

Ерохіна Л.А.

Створення системи метеорологічних спостережень на прикладі метеостанцій Олександрівського повіту

Метеостанції в Олександрівському повіті, які відкривалися в учбових закладах, були призначені перш за все для вивчення клімату регіону та факторів, які формують його. Їхня робота була частиною учбового процесу, але з часом вийшла за ці межі і використовувалася в господарській діяльності. Приватні метеостанції було відкрито для використання результатів спостережень в сільському господарстві.

Erohina L.A.

Foundation of system of Meteorological Observations on example of Meteorological Stations of Oleksandrivsk Region (Povit)

Weather stations in Alexandrovskiy district were opened in educational institutions and were oriented for studying the climate of locality and factors which influence it. Their work was the part of educational process but sometimes it was used in agricultural activity. Private weather stations were opened for usage in agricultural activity.

**ИССЛЕДОВАНИЯ АКАДЕМИКА ВЫСОЦКОГО Г.Н.
НА ТЕРРИТОРИИ НАШЕГО КРАЯ**

Насаждение лесов в степи было очень важным для территории нашего края. Этой проблемой занимались многие известные ученые. В том числе и Георгий Николаевич Высоцкий (1865 – 1940) лесовод, почвовед, геоботаник, гидролог, климатолог, географ, академик ВАСХНИЛ с 1934 года, действительный член АН УССР с 1939 года, талантливейший ученик В.В. Докучаева. Его научная деятельность освещена в 43 биографических работах ученых-лесоводов, почвоведов, географов, ботаников. Опубликовано 269 его научных работ [1, с. 194]. Г.Н. Высоцкий является основоположником научного степного лесоведения и лесоразведения [2, с. 5].

Во время учебы в Петровской сельскохозяйственной академии Г.Н. Высоцкий слушал лекции по лесоводству М.К. Турского. Особенно его заинтересовало степное лесоразведение, и он попросился на практику в Бердянское лесничество. О своих впечатлениях об этом, ученый впоследствии писал: «... Ехал я на юг с большим интересом ... За Лозовой впервые увидел волнующую седину островов ковыльной степи. Моему восторгу не было предела! ... Наконец, городок Мелитополь, своеобразный, с небольшими домиками, крытыми волнистой черепицею, и цветущие белые акации по улицам. Все так ново, так красиво! ... От Мелитополя парной бричкой со своеобразной «колыскою» по пыльному шляху среди ярко-зеленых полей и залежей с более или менее сгущающимися местами серно-желтым налетом от цветущих сурепиц, крестовников, гулявников. Ширь и гладь! И вот появилась на горизонте полоса темной зелени. Она растет и ширится, к ней я и еду. Это зелень насаждений Джекенлынской лесной дачи Бердянского лесничества. Выезжаем по широкой «просеке». По сторонам молодые пирамидальные тополя выступают из стриженной гледычиевой изгороди. В тупике небольшой кирпичный дом под волнистой черепичной крышей. Перед ним круглый цветник с розами и пучками пампасной травы по сторонам. Подъезд оплетен побегами «моховой» розы. Представляюсь лесничему Павлу Михайловичу Сивицкому. Он тоже петровец, но не агроном, а чистокровный лесовод и тоже ученик Митрофана Кузмича, встретил меня очень радушно и предложил поселиться в небольшой комнате канцелярии. ... А кругом зелень, густейшая зелень моря вязов, из которого выглядывали вершинки ясеня, реже кленов и местами отсталых дубков. Издали белеют единичные кварталы с цветущей белой акацией, а в стороне, за прудом — степь — выгон, левее — обширный лесной питомник, укрытый соломой, сквозь покров которого выходят на свет ярко-зеленые рядки всходов вяза, береста, ясеня, клена и дуба. ... Из Джекенлынской дачи среди лета мне пришлось переехать в Бердянскую, старую дачу, расположенную на левом боку долины р. Молочной в 15 верстах от Мелитополя к северо-северо-востоку ...» [2, сс. 15 – 16].

Работая здесь и проводя наблюдения за лесными насаждениями, Г.Н. Высоцкий на основе собранных материалов опубликовал в журнале «Русское дело» свою первую научную статью [3, с. 638]. Итогом проведенных исследований стала дипломная работа о растительности обеих лесных дач. Годы работы в Бердянском лесничестве определили направление научной деятельности Г.Н. Высоцкого в будущем.

С 1892 года, по рекомендации М.К. Турского, Г.Н. Высоцкий был зачислен в Особую экспедицию лесного департамента к профессору В.В. Докучаеву [2, с. 17]. Являясь членом экспедиции, он должен был исследовать климат, микроклимат, почвы, водный и солевой режим, флору и растительность степей, искусственные посадки леса и влияние леса на степь. Высоцкий был назначен на должность младшего таксатора Великоанадольского участка, где проработал с 1892 по 1904 год. Все эти годы Георгий Николаевич поддерживал деловые и дружеские отношения с лесничим П.М. Сивицким: они вели переписку, встречались в Бердянском лесничестве во время проведения научных исследований [4, д. 155, л. 5].

Результаты изысканий ученого нашли отражение в последующих публикациях. В работе «Степной иллювий и структура степных почв» (IV раздел — «Бердянское лесничество») автор представляет результаты исследований почв Бердянской и Джекенлынской дач. В яме, заложенной на территории Бердянского лесничества, были обнаружены ходы дождевых червей, ранее найденных в Великоанадольском лесничестве и названных *Dendrobaena mariupoliensis*. В грунте Джекенлынской дачи следов крупных дождевых червей выявлено не было. На этих дачах почва содержала до 4 % гумуса, т. е. была беднее, чем на Анадольской даче (6 — 8 %). На основании этих исследований ученый сделал вывод о том, что возраст грунтов Джекенлынской дачи — плиоценовый, т. е. более молодой, чем Старобердянской — миоценовый и что грунтовые условия для лесных насаждений Джекенлынской дачи гораздо хуже, чем в других местах. Ученый доказывал, что гибель растений произошла не только из-за низкого уровня грунтовых вод, но и от наличия натриевых солей в не глубоком корнеобитаемом слое [5, сс. 53 — 56, 149].

Почвы нашего региона всегда были предметом научного интереса Г.Н. Высоцкого. В июле 1899 года он, как член Особой экспедиции лесного департамента, выехал в Херсонскую губернию. В пути ученый продолжал вести наблюдения, делал путевые заметки: «... Около первой пристани от Александровска вниз по Днепру (пристань Беленькая) с палубы парохода удалось сфотографировать обрывистый правый берег. Здесь, под слоем чернозема залегает светлый типичный лесс, в нижней части которого проходит правильно горизонтальным поясом темный, по-видимому, гумусовый горизонт, под ним — еще не толстый слой более светлого лесса, а затем начинается более темная рудая (бурая) глина ... Удивительно, как правильно строго параллельно поверхности почвы протянулись вдоль обрыва эти довольно резко выделяющиеся горизонты чернозема, лесса, темного пояса, светлого пояса и рудой глины. Если принять глубину чернозема здесь приблизительно в 0,7 м, то по фотографии можно приблизительно прикинуть, что гумусовый (темный) горизонт проходит на глубине от 2,1 до 2,8 м, а рудая глина начинается на глубине около 3,5 м (т. е. с пятерной глубины чернозема). Особенно резко выделяется при взгляде издали не темный горизонт, который сверху сливается незаметными переходами с вышележащим лессом, а светлая полоса подгумусового лесса, лежащего между темным горизонтом и рудой глиной» [5, с. 57].

Работая в Великоанадольском лесничестве, Георгий Николаевич тесно общался с П.М. Сивицким. Об этом свидетельствуют книги из библиотеки Павла Михайловича с дарственной надписью автора, которые представлены в экспозиции Запорожского областного краеведческого музея: «Растительность Великоанадольского участка» (1898) [6, Д. 737], «Природа и культура растений на Великоанадольском участке» (1898) [6, Д. 736], фотографии и фотокопии документов. Мнение Г.Н. Высоцкого учитывалось и при определении статуса Токмак-Могилы. В отношении,

составленном Сивицким по поводу признания Токмак-Могилы заказной, указывалось: «... геоботаник Высоцкий не имел возможности во время производства в 1909 году геоботанических исследований в доверенном мне лесничестве принять участие в осмотре Токмак-Могилы». На полях этого документа позже сделана приписка: «Осмотр Токмак-Могилы с геоботаником Высоцким состоялся 4 июля 1910 г.». Письменного заключения Высоцкого не сохранилось и его точка зрения на эту проблему известна со слов Сивицкого: «... Из этого мнения я заключаю, что вопрос о водном хозяйстве является сложным и все наше внимание и деятельность в этом направлении не должна ограничиваться работами только о Токмак-Могиле, как высшей точке уезда. ... Заботы относительно Токмак-Могилы будут частичными, как это видно из мнения Высоцкого, хотя и имеющими большое значение для водного хозяйства в уезде» [4, д. 294, л. 72 а – в].

На протяжении многих лет Георгий Николаевич возвращался к проблемам нашего края. В работе «О новых перспективах лесного опытного дела в области степного лесоводства» он писал, что «... и Великоанадоль и Мелитополь могут стать хорошей базой для изучения наших степей с точки зрения лесопригодности их и значения лесоразведения в них» [2, с. 159]. «В общие задачи Мелитопольского опытного лесничества я включил бы, помимо прямых лесокультурных и лесорубочных опытов, исследования местного круговорота влаги (атмосферной, почвенной, подпочвенной, сточной и рабочей, т. е. израсходованной лесом на его работу по продукции органических веществ) и зависимость древесной и кустарниковой растительности (вообще и разных видов) от такого круговорота влаги, солей и тепла» [2, с. 161]. Ученый предложил создать метеостанцию для лесной опытной станции со штатом сотрудников во главе с лесничим высшего разряда. Впоследствии этот проект был осуществлен.

В 30-е годы XX века по инициативе Г.Н. Высоцкого на базе кафедры лесоводства Харьковского сельскохозяйственного института был организован Украинский НИИ лесного хозяйства и агромелиорации [2, с. 12]. Работая в этом институте, Георгий Николаевич, посещал Старо-Бердянское лесничество, совхоз «Аккермень», решая ряд научных вопросов, лично был знаком с последователем и продолжателем идей П.М. Сивицкого – Алексеевым Иваном Александровичем. Об этом свидетельствует фотография, переданная Запорожскому областному краеведческому музею сыном Алексеева [6, Ф. ОП. 1229 (7)].

За годы службы в Харьковском НИИ Высоцкий провел огромную работу по определению наиболее полезного для страны направления научно-исследовательской деятельности, подбору и воспитанию научных кадров, которые, как и он, любили лес и приумножали научные достижения в этой области. Его учениками и преемниками стали Можейко А.М. – зять, а затем и внук, тоже Георгий Можейко, которые проводили научные исследования в наших лесничествах. Их работы тоже представлены в экспозиции музея.

Роль Г.Н. Высоцкого в науке неопределима, его работы, посвященные степному лесоразведению, являются классическими. Работая в степных районах, он первым поставил вопрос о роли подсека в фитоценозах леса и предложил новый метод древесно-кустарниковых насаждений. Это спасло многие лесничества в степи. Его предложения в области развития лесного дела и степного лесоразведения используются по сей день, в том числе и в нашем крае.

В 1965 году организованному Г.Н. Высоцким Харьковскому УкрНИИ лесного хозяйства было присвоено имя его основателя и первого научного руководителя.

Бібліографія

1. Биографический словарь деятелей естествоиспытания и техники. — М.: Изд-во БСЭ, 1959. — Т. I. — 548 с.
2. Высоцкий Г.Н. Защитное лесоразведение. — К.: Наукова думка, 1983. — 206 с.
3. Высоцкий Г.Н. Из Бердянского лесничества. Рост степных насаждений // Русское лесное дело. — 1893. — № 14. — С. 638.
4. ГАЗО, ф. 15, оп. 1.
5. Высоцкий Г.Н. Избранные сочинения. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — Т. 2. — 398 с.
6. Фонды ЗОКМ.

Чорноморець В.С.

Дослідження академіка Висоцького Г.М. на території нашого краю

В даній статті розглянуті архівні та бібліографічні матеріали про наукову та практичну діяльність вченого Висоцького Георгія Миколайовича на території Старобердянського лісництва та краю в цілому. Підкреслюється значення його праць як спеціаліста в справі степового та захисного лісорозведення. Як член особливої експедиції по залісенню та обводненню степів Росії, Висоцький Г.М. виступав як ґрунтознавець, геоботанік, лісовод, гідролог, кліматолог. Ще й зараз лісоводи користуються його методом висадки дерев з кущовим підліском, що рятує лісопосадки в степу.

Chernomorets V.S.

Academician G.M. Vusozkiy`s Explorations on the Territory of our Country (Krai)

In this article archives and bibliographic materials about scientific and practical activity of scholar Vusozkiy Georgiy Mykolayovych on the territory of Staroberdynkiy forest area and country (krai) in general are examined.

The significance of his works as a specialist in concern of steppe and protective afforestation is underlined. As a member of special expedition for afforestation and irrigation of steppe regions in Russia Vusozkiy G.M. appeared as soil specialist, geobotanist, hydrologist, forestry specialist, climate specialist.

Even now forestry specialists use his method of planting the trees with bush undergrowth, which saving forest plantations in steppe.

Буканов Г.М.

ЛІБЕРАЛЬНА ДУМКА В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.

У період нестабільності, економічних та політичних трансформацій у країні точкою опори та джерелом пошуку виходу із зони турбулентності стає повернення до джерел. Сучасна політична нестабільність ставить багато завдань перед дослідниками політичної історії України по пошуку шляхів вдосконалення існуючої системи для загального блага. Українська ліберальна традиція має глибокі корені та містить багато прикладів до наслідування, що визначає актуальність даного дослідження.

Автор ставить за мету реконструювати життєдіяльність українських ліберальних партій початку ХХ ст., з'ясувати їх роль і місце в суспільно-політичних процесах України другої половини ХІХ ст., дати характеристику їх політичної та культурно-просвітницької діяльності на основі аналізу спеціаль-

ної літератури, опублікованих програмних документів та газетних публікацій того часу.

Історіографію даного дослідження складають праці сучасників подій таких як Б. Грінченко, В. Дорошенко, С. Єфремов, російський історик С. Щоголев, А. Стороженко, німецький дослідник О. Гетч, П. Стебницький, П. Христюк, П. Гайдалемівський, Є. Чикаленко та ін. Найкраще історію УДП, УРП та УДРП, подано у працях, опублікованих за кордоном українськими емігрантами й істориками з діаспори: Д. Дорошенко, О. Лотоцьким, Ю. Тищенком-Сірим, Н. Полонською-Василенко [1] та ін., які використали значний об'єм фактичного матеріалу. Намагання об'єктивного висвітлення аспектів формування діяльності лібералів в I – III Думах, ми знаходимо в працях видатних істориків сьогодення, присвячених діячам історії українських партій – Г. Касьянова, О. Телешуна, О. Голобуцького, В. Куликова, А. Павка, Ф. Турченка, С. Донченка та ін. [2, 3]. У 1907 р. побачила світ збірка статей М. Грушевського «Освобождение России и украинский вопрос», до якої ввійшли праці, написані протягом 1905 – 1907 рр. Ці роботи стосувалися обґрунтування необхідності перевлаштування Російської імперії та шляхів здійснення цього, аналізу ролі інтелігенції, від якої український народ очікував покращення умов культурного та політичного існування, характеристики становища українців у складі Росії. Окремі статті торкалися еволюції української політичної думки, змісту національних та політичних запитів українців, національного питання взагалі – його вирішення на основі перебудови держави на ґрунті національно-територіальної автономії та широкої децентралізації влади. Одна зі статей відобразила програму-мінімум, вироблену спільно з українським клубом I Думи, що передбачала перебудову держави на принципах національно-територіальної автономії, оскільки, на його думку, українське питання є інтегральною частиною національного. Також при написанні цього дослідження були використані праці М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», «З біжучої хвилі», «Наша політика», які певною мірою дозволяють розкрити окремі аспекти проблеми. До цієї групи джерел слід зарахувати і працю М. Грушевського «Про українську мову та українську справу», в якій він чітко сформулював завдання української інтелігенції, яка має стати «на ділі Українцями», а не «тоже Малороссами» – це він називає питанням життя і смерті українського руху та самого народу» [4].

XIX ст. для народів Європи було позначене прагненням до національної державності, що, у свою чергу, супроводжувалося вимогами проведення ліберальних перетворень. Тому набуття народами національної державності асоціювалося з посиленням ідей лібералізму загалом. Національність для європейських лібералів – таке ж саме індивідуальне буття, поза яким не можливе існування людини [5, с. 42].

За концептуальними підходами вирішення національного, соціального, аграрного і робітничого питань, визначення перспектив державності України програми ліберальних партій пропонували детальний проект політичного устрою автономної України. УДП, УРП і УДРП не вдавалися до бездумного копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагалися виробити власні форми й методи політичної організації держави, створити оригінальну ідеологію національного і соціального визволення українського народу. Не зважаючи на неоднозначну оцінку наслідків думської діяльності українства у сфері розробки і реалізації національних законопроектів, відбувся суттєвий поступ, своєрідний політичний прецедент, який посіяв зерно впевненості у можливості налагодження власного парламентського життя.

Нова короткочасна хвиля лібералізації національної політики та піднесення національних рухів відбулося під час та у перші роки революції 1905 – 1907 рр., одним із основних завдань якої було розв'язання національного питання шляхом надання народам Російської імперії прав на культурне і політичне самовизначення. 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест про дарування народові громадських прав і свобод. Цар вважав, що маніфест – це єдиний шлях, який зберіг народ від масового кровопролиття: «... надання громадських прав населенню – свободи слова, друку, зборів і союзів та недоторканості особи, крім того, зобов'язання проводити будь-який законопроект через Державну Думу – це по суті і є Конституція ...» [6, с. 220].

Маніфест проголошував і свободу друку. 24 листопада були оприлюднені Тимчасові правила про друк, де узагальнювалося існування української преси, як однієї із різновидностей преси «іноземницької» [7, с. 207].

Починаючи з другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. характерні заборони українського слова в царській Росії, що призвели до зведення нанівець видання українською мовою газет і журналів. Будь-які спроби видавати україномовні періодичні видання до проголошення маніфесту були невдалими. У 1900 р. у Києві було відмовлено О. Коваленку у клопотанні видавати часопис «Україна», а у 1904 р. – двотижневик «Характерник», І. Левицькому – щомісячний журнал «Промінь» (1901 р.), П. Рябошапці не дозволили видавати часопис «Дніпро» (1902 р.), М. Левицькому та Є. Чикаленку – тижневик «Селянин» (1903 р.), С. Єфремову було відмовлено у видавництві щотижневика «Вік» (1904 р.) [8, сс. 13 – 16].

Важливим етапом у зростанні та зміцненні українського лібералізму була участь у роботі I Державної Думи. Радикал-демократи виставили своїх кандидатів на деяких виборчих дільницях. Але в основному – створювали коаліції з іншими політичними силами, які визнавали автономістські прагнення українців. В результаті в I Думу від УДРП пройшов В.М. Шемет. Крім того, в Думі була велика група депутатів, яких підтримували радикали на виборах. Саме з них і була утворена «Українська громада». Строкатість національного складу I Державної Думи кидалася в очі вже при знайомстві з нею на перших же зборах, куди багато хто з'являвся в національному костюмі. Потім цивільний костюм став переважати, і лише поляки, литовці та українці продовжували ходити в національних костюмах.

Національні умови Громади співпадали з програмою УДРП і полягали у прагненні до автономії України в її етнографічних кордонах і запровадженні української мови в школах, вузах, адміністративних органах. Та українська громада у I Думі не змогла прийти до спільної думки з приводу розв'язання аграрного питання. Тільки В.М. Шемет виступав з цього питання базуючись на платформі УДРП. Основною метою громади було досягнення автономних прав для рідного краю. Тоді М. Грушевський підготував спеціальну «Декларацію про автономію України», опубліковану під назвою «Наші вимоги». Українці вимагали федеративного устрою, національно-територіальної автономії, скликання Українського Сейму із законодавчими функціями, запровадження загального, рівного, прямого, таємного голосування [9, сс. 267 – 272].

Перед виборами до II Думи з'явилася аналітична стаття М. Грушевського «На українські теми», в якій чітко були окреслені завдання українства, яке в передвиборчих обставинах повинно було працювати над формуванням чіткого розуміння серед виборців та кандидатів, які саме політичні очікування покладаються на Думу та українських репрезентантів. Він піддає критиці діяльність української

громади в I Думі, оскільки «... українці представляли переважно неукраїнські партії ...» [10].

У II Думі самостійних кандидатів від радикалів не було, бо партія вирішила блокуватись з кадетами. На цей раз кадети вітали приєднання УДРП до них під час виборів. Врешті-решт, це було вигідно обом партіям. В майбутньому участь у конституційно-демократичній партії навіть стане офіційним прикриттям діяльності українських лібералів. Українська громада у II Думі була пам'ятна численними заявами з викладенням своєї точки зору спільним голосуванням по національному питанню.

Протягом тримісячного існування II Думи українська фракція зробила ряд важливих доповнень до законопроекту про народну освіту, домоглася заснування курсів української мови, літератури й історії для народних вчителів, вивчення української мови як окремого предмета в учительських семінаріях, заснування кафедр української мови, літератури та історії в університетах Києва, Харкова та Одеси; розробила за участю Петербурзької громади УДРП законопроекти про автономію України, про мову в школі, суді, церкві, але внести їх на розгляд Думи не встигла у зв'язку з її розпуском [11, 12].

Парламентський досвід українських лібералів свідчить, що очевидними стають їхня згуртованість як політичної сили, здатність шукати і знаходити компроміси, від яких виграє українська справа. Але відсутність чіткої соціальної бази, внутрішня неузгодженість поглядів нерідко стають причиною провалів у діяльності. Багато українських політиків на роботу в Державній Думі поклали великі надії щодо вирішення національного питання. Проте, незважаючи на неодноразові спроби викликати інтерес парламенту до, принаймні, обговорення, прийняття окремих резолюцій, розробки послідовності законодавчого вирішення «українського питання» — справа все більше занурювалася у бюрократичні тенета. Відповідно, певне зацікавлення викликає спроба оцінити діяльність Української парламентської громади з позиції тієї полеміки, що розгорнулася як у самій Думі, так і на сторінках українських видань між представниками фракції. Саме ці недоліки спричинили припинення діяльності УДРП — першої ліберальної партії України.

Аморфність та нездатність до виживання в жорстких умовах економічних особливостей окремих регіонів України, цькування, громадської апатії і поліцейських переслідувань, спричинили саморозпуск УДРП у 1907 році. На її руїнах у 1908 році утворилося нове політичне об'єднання — Товариство Українських Поступовців. Воно увібрало в себе противників реакції і прибічників всіх сил не правіших за кадетів. За політичними уподобаннями тут об'єдналися різні сили, які визнавали програму ТУПу, але ідейним та кількісним ядром були радикал-демократи. Саме тут стали у нагоді їхні давні зв'язки з кадетам. ТУП не було легальною організацією, тому його члени шукали спільників у особі загальнодержавної конституційно-демократичної партії (особисті контакти, подвійне членство, координація програм) [13]. Звичайно, в умовах передвоєнного часу великодержавний шовінізм кадетів не зменшувався, а зростав, тому компроміси стали основою міжпартійної політики. Єдине в чому ТУП було непохитним, це у дотриманні основних програмних вимог:

- 1) парламентаризм, як основа загальнодержавного ладу;
- 2) федеративна перебудова Росії, як засіб забезпечення прав населення України;
- 3) територіальна автономія України в складі Російської федерації.

Обережна політика ТУПу дала йому змогу без перешкод проіснувати аж до 1915 року.

Теорія лібералізму на початок ХХ ст. найбільш повно віддзеркалювала нагальні потреби глибокої демократизації, його швидкого економічного розвитку, вирішення основних проблем (економічних, соціальних, національних) [14, с. 6].

Лібералізм, як практика, втілювався в принципах вільного ринку, конкуренції, плюралізму, парламентського демократизму, розділення гілок влади і рівності перед законом. Державі, при такому розумінні співвідношення свободи, особистості та суспільства залишалася роль «нічного сторожа», який вартує права та інтереси особи в межах закону [15].

Засновники УДП, УРП і УДРП у своїх програмних документах обґрунтовували власний проект державності України. На перший план висувалися вимоги реформування політичного ладу, заміни самодержавства конституційно-парламентарним устроєм. Передбачалося скликання парламенту — українського Сейму, що мав обиратися на принципах загального, безпосереднього, рівного, пропорційного і таємного виборчого права. Він мав вирішувати внутрішні справи України, проте до повноважень федеративного парламенту належала зовнішня політика, фінансові справи, зовнішня торгівля, питання оборони. Що ж стосується УНП, що виразно перебувала на позиціях незалежності, то її програма містила чіткі положення щодо виборів до парламенту та управ. Однак кожна партія, що визнавала необхідність запровадження конституційного ладу в Росії, усвідомлювала безперечну роль у цьому парламентської установи, що мала сприяти децентралізації влади в державі та розв'язанню національного питання.

Проведення подібних змін передбачало два шляхи: 1) політична реформа «зверху» або 2) перетворення «знизу». Українські ліберали надавали перевагу першому варіантові, який дозволив би уникнути насильства і кровопролиття [16, 17].

На відміну від інших українських партій, програмні вимоги і завдання ліберально-демократичних партій відрізнялися значною розробленістю та обґрунтованістю. Однак, націонал-ліберали так і не змогли досягнути ідеалу українського народу — державної незалежності і обмежилися лише вимогою автономії України. Українські радикали схилилися до думки про проголошення автономії України українським парламентом [18].

Криза новоєвропейського раціоналістичного типу мислення і пошук об'єднаної суспільної ідеї знайшли відбиття у роздумах майже всіх діячів, яких сьогодні прийнято відносити до української світоглядної традиції — М. Грушевського, Б. Кістяківського, В. Вернадського, В. Винниченка, М. Хвильового, Д. Донцова, В. Липинського. Сутність кризи полягала у втраті сподівань на побудову нового суспільства. Їхня політична діяльність на Україні на початку ХХ ст. не принесла бажаного результату. Український парламентаризм, точніше, представництво українських політичних сил у парламенті (Державних Думах) викликало широкий резонанс та мало велике моральне значення. Адже нація, яка має досвід представницької влади та здатна цивілізовано ставити та вирішувати питання своєї життєдіяльності, має в своєму арсеналі могутній потенціал до розвитку у майбутньому.

Ми наголошуємо саме на цивілізованому та толерантному представництві, яке корелюється із Західноєвропейською ліберальною традицією та практикою. Саме такий досвід стає у нагоді сьогодні. Політичні маніфести, заяви та виступи українських парламентарів початку ХХ ст. дають яскравий приклад цивілізовано-

го відстоювання своїх національних інтересів в умовах імперії. Це трохи нагадує сучасну ситуацію необхідності збереження для майбутнього української національної ідентичності в умовах глобалізованого світу.

Таким чином, український ліберальний напрямок є віддзеркаленням тривалої еволюції європейської традиції в напрямку синтезу різних версій громадянського суспільства в контексті їх узгодженості з вимірами соціальної держави. Теорія лібералізму на початку ХХ ст. найбільш повно ввібрала нагальні потреби глибокої демократизації, швидкого економічного, вирішення основних проблем (економічних, соціальних, національних) [14, сс. 6 – 7]. Ліберальна модель громадянського суспільства мала свої витоки в інституті природного права, впливала на його розвиток та вдосконалювала його. У процесі еволюції європейської традиції актуалізуються виміри моралі і права, національної ідеї та відродження, свободи і несвободи. При цьому фокусною у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства залишається проблема справедливості, яка вирішувалася в залежності від того чи іншого історичного контексту. У відповідності з ним в європейських суспільствах стверджувалися базові принципи цього поняття, які ми знаходимо, зокрема у Дж. Роулза – принцип рівної базової свободи та принцип відмінності, які мають бути суміщені з вимогами рівного доступу осіб до різноманітних суспільних благ.

Бібліографія

1. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2-х т.: Від середини ХVІІ ст. до 1923 р. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – 608 с.
2. Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) // Політична історія України ХХ століття: У 6-и т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2. – 488 с.
3. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006. – 253 с.
4. Грушевський М.С. Про українську справу: Статті й замітки. – К.: Друк. Барського, 1907. – 23 с.
5. Федосова Е.И., Ревякин А.В. Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов первой половины ХІХ в. // Новая и новейшая история. – 1999. – № 6. – С. 39 – 88.
6. Дневники імператора Николая ІІ. – М.: Наука, 1991. – 502 с.
7. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / За ред. В. Сарбея. – К., 1999. – 196 с.
8. Сидоренко О. Нездійснені видання. Анотований покажчик нереалізованих проектів україномовних періодичних органів кінця ХІХ – початку ХХ століття. – К.: АН УРСР, Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського, 1990. – 72 с.
9. Грушевський М. Наши требования // Украинский Вестник. – 1906. – № 5. – С. 267 – 272.
10. Грушевський М. На українські теми // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – Кн. 1. – С. 145 – 154.
11. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Львів: Видав. спілка «Діло». – 1925. – Ч. 1. – 172 с.; 1925. – Ч. 2. – 139 с.; 1926. – Ч. 3. – 130 с.
12. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.

13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – Львів, 1923. – 198 с.
14. Козицький М.Ю., Курас Л.В. Методологія лєнінської класифікації політичних партій Росії // Наукові праці з питань політичної історії. – К.: Либідь, 1991. – Вип. 169. – С. 3 – 10.
15. Демченко М., Наріжний Д. Лібералізм в Україні: за и против // Газета «Альтернатива». – 1994. – № 3 (4).
16. ЦДІАУК, ф. 318, оп. 1, од. зб. 1066.
17. Донченко С.П. Ліберальні партії України. 1900 – 1920 рр. // Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д. і. н. – Дніпродзержинськ, 2006. – 32 с.
18. ЦДІАУК, ф. 317, оп. 1, од. зб. 4847.

Буканов Г.Н.

Либєральная мысль в Украине начала XX в.

В статье автор прослеживает основные этапы жизнедеятельности украинских либеральных партий начала XX в., показывает их роль и место в общественно-политических процессах Украины II пол. XIX ст., характеризует их политическую и культурно-просветительскую деятельность на основе анализа специальной литературы, программных документов и газетных публикаций того времени

Bukanov G.

Liberal mind in Ukraine at the beginning of the XX-th century

In the article author rebuilds the main periods of activities of the Ukrainian political parties at the beginning of the XX th century and shows their role in the social and political processes of the second half XIX century, evaluates their political, cultural and educational activities on the basis of the special literature, published Party Programs and newspapers of that time.

Харитонова О.В.

УКРАЇНСЬКЕ ГУТНЕ СКЛО ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

До нашого часу збереглися лише окремі зразки або фрагменти скляних виробів, виготовлених до XVIII ст., що значно звужує можливості їх вивчення. Колекції старого українського скла почали збирати тоді, коли його вже не виробляли. Через те ми лише в окремих випадках маємо дані про походження виробів. Ця обставина, а також майже повна відсутність фабричних знаків та інших поміток на склі, створюють великі труднощі як у класифікації та систематизації так і в їх датуванні.

Найбільшим в Україні (близько 3 000 експонатів) і чи не найціннішим є фонд скляних виробів Державного музею українського мистецтва в Києві. Ядро цього фонду створили на рубежі XIX та XX ст. перші колекціонери українського скла – М. Біляшевський, В. Щербаківський та В. Модзалевський [1, с. 4]. Збірка, що доповнювалась протягом десятиріч матеріалами з різних областей країни, набула, до певної міри, універсального характеру, в ній представлені скляні вироби XVII – XVIII ст. з Правобережжя, Поділля, Волині та Галичини. Другою за важливістю і чисельністю була до Великої Вітчизняної війни колекція українського скла в Санкт-Петербурзькому державному музеї етнографії ім. М.М. Миклухо-Маклая.

Під час блокади в приміщення, де зберігалась колекція, влучив снаряд, знищивши більше половини унікальних експонатів. До наших днів збереглися музейні описи, але вони, звичайно, дають лише часткове уявлення про втрачені колекції. На відміну від двох вищезгаданих зібрань у фонді Державного музею етнографії та художнього промислу м. Львова переважають вироби майстерень Західної України та Волині. Тут зберігаються окремі експонати XVIII – XIX ст., що відрізняються від загальної маси пам'яток точним датуванням і походженням з відомих гут, а також фрагменти скляних виробів місцевого виготовлення XV – XVII ст. Особливо цікавою є збірка Державного російського музею в Санкт-Петербурзі. В ній нараховується кілька десятків українських орнаментованих і фігурних скляних посудин, а також начиння XVIII ст., виготовлених на російських склянозаводах за українськими зразками [2, с. 4]. Невеликі, але надзвичайно цінні колекції старого українського гутного художнього скла знаходяться в Державному історичному музеї в Москві, в Ермітажі, в Сумському художньому музеї, в Київському, Львівському та Чернігівському державних історичних музеях, у Волинському обласному історико-краєзнавчому музеї м. Луцька, в Історико-краєзнавчому музеї в Кременці та інших. Особливо цікавими є унікальні колекції скла XV – XVII ст., що зберігаються в Луцькому та Кременецькому музеях. В останньому представлені фрагменти характерних для місцевого виробництва XVII ст. скляних посудин, що були знайдені при розкопках на території зруйнованого у 1648 р. Кременецького замку.

Щодо даних про вітчизняне склоробство XVI – XVII ст. в писемних джерелах, то ми їх знаходимо у тогочасних документах, літературних пам'ятках і описах чужаків-мандрівників (наприклад, в «Універсалі Івана Мазепи колишньому військовому осавулові Михайлові Миклашевському на село Зазірки, слобідку Новосілки, гуту і млини від 7 серпня 1687 р». та в «Путешествии антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архи-диаконом Павлом Алепским» [3; 4, сс. 71 – 72]. У виданих архівних матеріалах XVIII та поч. XIX ст. дані про українське склоробство значно багатші. Так, наприклад, В.В. Антонович, в «Записках юго-западного отделения императорского географического общества» видає збірку матеріалів «О промышленности юго-западного края в XVIII в.» [5], в якій йдеться й про виготовлення скла. В «Архиве Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, величайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» (1883 р.), зустрічаються відомості про наявність скляних вікон у XVI ст. [6]. В «Киевской старине» за 1889 р. є свідчення про існування гуті, розташованої поблизу Гадяча. Цей факт згадується в документі, датованому 1687 р. [7, сс. 44 – 45]. В «Черниговской Губернской Ведомости» за 1852 р. знаходиться розповідь жителів Березинська, «ремесла склярского» [8, с. 413], в якій знаходимо свідчення про торговельні операції чернігівських гутників в м. Стародубі. В «Материалах для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1886 р.) Д.І. Багалія зустрічаються відомості про побутування гутного скла на південноукраїнських територіях [9]. Згадки про виробництво скла є також у творах авторів того часу: наприклад, «Дневник Якова Маркевича, генерального подскарбия (1717 – 1767)» [10], «Черниговское наместничество. Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России» А. Шафонського [11].

Історії скла присвячено багато праць, що публікувалися як за кордоном, так і в країнах колишнього СРСР, однак вони на загал присвячені склоробству античності

та раннього середньовіччя. В дореволюційній історіографії не порушувалося питання про склоробство в стародавній Русі і на Україні XVI – XVIII ст. А.К. Чугунов, автор першої російської монографії про виробництво скла, яка вийшла в світ у 1856 р., не мав відомих тепер матеріалів і вважав, що виробництво скла почалося в Росії лише у XVII ст. [12]. Цю помилку повторювали за Чугуновим інші автори (Н. Арістов, В. Довнар-Запольський, К. Большева, Н. Бакланова тощо) майже до нашого часу, незважаючи на те, що вже у 1913 р. В.В. Хвойко опублікував відомості про київські скляні майстерні XI ст., що знаходилися біля Десятинної церкви та на Флорівській горі [13, сс. 70 – 71]. В першій був виявлений великий глиняний горн та піч, а також скляні різнокольорові намистини, персні та браслети, тощо. Поряд з піччю знаходився верстат для виготовлення полив'яних кахлів, поблизу якого знайдено різнокольорову скломасу, що дало підстави київському досліднику В.Ф. Рожанківському у праці «Українське гутне художнє скло» висловити припущення, що один і той же матеріал слугував для виготовлення як скляних прикрас так і поливи [2, с. 16]. В другій майстерні, розкопаній В.В. Хвойком, відкрито виробництво емалей та скляних різнокольорових браслетів.

Про українське гутне скло XVII – XVIII ст. вперше згадує на початку XX ст. М. Біляшевський [1, с. 5]. Автор розглядає українське мистецтво як мистецтво «єдиного потоку», що відповідав «внутрікласовому мирові» суспільства. Заслугою Біляшевського є те, що він зібрав фактичний матеріал і перший звернув увагу на предмет дослідження. Також на цей час припадає стаття «Українське шкло» (журнал «Глобус № 11»), видана у Харкові в 1929 р., матеріал у якій викладений у подібному до вказаних вище праць тоні і яка підписана ініціалами М.О.М. Праця В. Модзалевського про чернігівські гуті відкрила новий етап у вивченні українського скла [1]. Автор опублікував в ній наслідки своєї багаторічної роботи в архівах, де він знайшов велику кількість документів з історії виробництва скла. Хоча глибоке дослідження Модзалевського стосується тільки частини території України, ми знаходимо в ньому багато надзвичайно важливих матеріалів про українське склоробство в цілому. В роботі підкреслюється велике значення скла в українському мистецтві. На жаль смерть завадила автору зайнятися вивченням художніх властивостей українських скляних виробів.

В 1931 р. з'явилися дві невеликі публікації про українське скло. Одна з них, написана вченим з Кам'янця-Подільська В. Гагенмейстером «Гутне шкло Поділля», присвячена гутам Поділля. Дослідник помилково вважав, що українське склоробство існувало тільки з другої пол. XVII ст. і по сер. XIX ст. Він пише про «безпосередні чужі впливи» на українське скло і вважає, що українські фігурні посудини з скла наслідують німецькі взірці. На думку В. Рожанківського, це насправді цілком оригінальні вироби [2], які тісно пов'язані з іншими видами українського мистецтва і народними звичаями. Незважаючи на ці помилки, праця В. Гагенмейстера заслуговує на увагу, оскільки вона містить відомості про поширення і розташування склоробних майстерень на Поділлі і описи ряду пам'яток склоробства з Кам'янець-Подільського музею, по-варварському знищених у 1941 р. гітлерівськими культуртрегерами [2, с. 6].

У брошурі сумського дослідника Н. Онацького «Українське гутницьке скло» (1931 р.) коротко викладено технологію художніх скляних виробів, в історичному ракурсі побіжно згадується про руське скло XI – XIII ст. і підкреслюється самотність та художні якості продукції українських склоробних майстерень XVII – XVIII ст. Посилаючись на фольклор, Н. Онацький доводить, що скляні

вироби здавна побутували серед широких верств населення. Але, на жаль, речовий матеріал розглядається незалежно від часу і місця виготовлення [2, с. 7].

Стаття Л.П. Калениченка «Гутне скло на Україні» [14] має етнографічний характер. Цінне те, що автор включив у сферу своїх досліджень майже всю територію України. Він дав задовільну відповідь на ряд важливих питань з історії українського склоробства XVI – XIX ст., зокрема, навів майже повний перелік асортименту гутної продукції. Проте, слід зауважити, що на думку деяких дослідників (наприклад, В.Ф. Рожанківського) автор робить плутані висновки про технологію виробництва старого українського скла. Він пише, що українські майстри виготовляли посуд технікою видування, відливання і витягування. За словами спеціалістів, відливання посуду у склоробстві взагалі невідоме (хоча в XI – XIII ст. в Київській Русі відливали смальти). Автор гостро ставить питання про необхідність вивчення виробництва художнього скла як важливої галузі українського мистецтва [2, с. 4]. Слід згадати також працю Б.А. Шелковнікова «Художественное стеклоделие в России» (1953 р.) про російське художнє скло. В ній автор відводить належне українському скляному виробництву та визнає його значну роль у розвитку виробництва скляного начиння на заводах Росії у XVII ст. [15]. В 1975 р. вийшла монографія львівської дослідниці Ф.С. Петрякової «Українське гутне скло», яка на основі репрезентативних історичних та історіографічних джерел аналізує гутне виробництво XVI – XVIII ст. на загал тих українських земель, що на той час знаходилися під владою Польщі [16]. Також існує декілька публікацій у збірках «Матеріали з етнографії та художнього промислу» наприклад, стаття В.Ф. Рожанківського «Художнє скло в збірках музею етнографії та художнього промислу» за 1954 р., в якій автор вводить до наукового обігу окремі скляні предмети, які чітко датуються XVIII – XIX ст. [17, сс. 88 – 103].

З отриманням Україною незалежності помітно зростає попит на дослідження з історії, зокрема економічної, що спонукає до розгляду проблем розвитку ремесел та торговельної діяльності XVII – XVIII ст. В збірці наукових статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» вміщено декілька статей харківського колекціонера В.С. Коваля, зокрема «Слово о бутылке» (2002 р.) та «Вместо предисловия (попытка классификации бутылок)» (2005 р.), в яких автор розглядає питання, що стосуються виробництва та використання скляної тари на українських землях XVII – XVIII ст. [18; 19]. В збірці «Археологічний літопис Лівобережної України» надруковано статтю полтавського дослідника О.В. Ханко «Гутне скло XVII – XVIII століть з Полтави» [20, сс. 125 – 127], в якій на основі археологічного матеріалу з розкопок Полтави 1997 року зроблена спроба типологізації гутного скляного посуду, тощо. Питаннями гутного склоробства займається також київський фахівець з дослідження кераміки та гутного скла Л.І. Виногородська, якій належить найкраща на даний час, хоча й не зовсім повна, на наш погляд, класифікація форм пізньосередньовічних скляних виробів в Україні [5].

Західноєвропейські автори, яким належать ґрунтовні праці з питань історії склоробної справи, як правило, залишають поза розглядом скляне виробництво Росії, України та інших слов'янських народів. Слід відзначити, однак, наявність зацікавлення до давньоруського, українського, російського склоробства чеського дослідника Я.Р. Вавра. Автор у праці, що вийшла у 1953 р. чеською, а в 1954 р. німецькою мовами, виклав загальну історію скла, особливо приділивши увагу чеському склярству. Вавра уважно поставився до питань виробництва скла в стародавній Русі, на Україні, в Росії. Автор підкреслює самотність склярства давньої Русі.

Особливо цінними для нас в цій книзі є відомості про закордонні збірки давнього руського скла та ілюстративний матеріал. Питань українського склоробства торкалися й польські автори кінця XIX — поч. XX ст., що розглядали українські землі з великопольських позицій як частину Польщі, а відтак українське виробництво та й мистецтво (якщо вбачати у гутних виробках витвори мистецтва) — як частину польської культури. К. Бучковський та В. Скорчевський присвятили працю «*Dawne szkła polskie*» (1938 р.) польському, а отже й, на їх думку, українському гутному склу [22, с. 8], охарактеризувавши скляну продукцію XVI — XVII ст. Я. Колачковський в «*Wiadomościach o fabrykach i rękodzielach w dawnej Polsce*» за 1881 р. та «*Wiadomościach tyczące się przemysłu sztuk w dawnej Polsce*» за 1889 р. [23, сс. 62 — 63 ; 24, с. 576], С. Піеткієвіч в «*Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wołyńie*» [25, с. 133], А. Урбанський «*O fabryce szkieleł, zwierciadeł ozdobyńch i szlifierni kryształow Urzeczcu Radziwiłłowskiem*» за 1922 р. [26, с. 19], аналізуючи ремесла та промисловість давньої Польщі, згадують гутне виробництво й на українських землях. В статистично-оглядових працях «*Regestra skarbkі książek Ostrogskich w Dubnie, spisane w roku 1616*» (1900 р.) Т. Любомирського [27, с.206], «*Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego kancelerza i hetmana w kor. (1572 — 1605)*» (1885 р.) А. Тарнавського [28, с. 246] та «*Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*» А. Яблоновського [29 с. 438] при описах окремих господарств Польщі XVI — XVII ст. зустрічаються відомості про скляні вироби.

Автором розглядається скло з матеріалів розкопок Богородицької (Новобогородицької) фортеці та її посаду, які розташовувалися на території, де раніше існувало «містечко старовинне козацьке Самарь з перевозом», що підтверджується наявністю тут культурного шару XVI — XVII ст. насиченого великою кількістю артефактів, які свідчать про стратегічне та торгове значення цього населеного пункту [30, с. 36; 31, сс. 187 — 190].

За роки дослідження (2001 — 2008 рр.) Богородицької фортеці та території «містечка старовинного козацького Самарь з перевозом» було зафіксовано велику кількість гутного скла (приблизно 2 — 2, 5 тис. фрагментів та поодиноких цілих екземплярів). Вивчення знайденого матеріалу надало можливість автору класифікувати та типологізувати гутні скляні вироби, що побутували в XVI — XVIII ст. Результати цих досліджень були опубліковані у статтях «*Стеклянная винная и аптечная посуда (по материалам раскопок Новобогородицкой крепости)*» [32, сс. 173 — 175], «*Гутне скло XVII — XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці*» [33, сс. 168 — 172]. При аналізі новобогородицького та старосамарського матеріалу автор робить висновок про наявність трьох основних функціональних груп: столового посуду (тарний та індивідуального вжитку), аптечних склянок та віконного скла. Досліджуючи матеріал з археологічних розкопок, можливо припустити, що вироби з гутного скла потрапляли на територію фортеці та Присамар'я в цілому, з Чернігівщини та Полтавщини. Аналізуючи колекції з музейних фондів Чернігова, Батурина та Харкова, знаходимо певні аналогії їм за технікою виготовлення та асортиментом гутних виробів, що походять з території пам'ятки.

Чисельність та різноманітність виробів з гутного скла свідчить про торгові зв'язки Присамар'я з іншими регіонами України, Росією та європейськими державами. Отже, на підставі вивчення колекцій, здобутих під час археологічних досліджень, можемо робити висновок про участь населення Нижнього Присамар'я взагалі й Самарі — Богородицької фортеці зокрема, в господарчому житті України XVII — XVIII ст.

Таким чином, при характеристиці українського гутного скла XVII – XVIII ст. як об'єкту дослідження у вітчизняній історіографії маємо констатувати, що, на жаль, в історіографічній традиції існує тенденція переважання описового характеру досліджень над інтерпретаційним.

Бібліографія

1. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. – К., 1926. – 181 с.
2. Рожанківський В. Ф. Українське гутне художнє скло. – К., 1959. – 356 с.
3. Алепський П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. Перевод с арабского Г. Муркоса // Чтения в московском обществе истории и древностей России. – М., 1897. – С. 48.
4. Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709. – Універсал Івана Мазепи колишньому військовому осавулові Михайлові Миклашевському на село Зазірки, слобідку Новосілки, гуту і млини. 1687, серпня 7. Гадяч // . – Київ-Львів: НТШ, 2002. – С. 71 – 72.
5. Антонович В.В. О промышленности юго-западного края в XVIII в. // Записки юго-западного отделения имп. географ, об-ва. – К., 1874 – 1875. – Т. I. – 87 с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, величайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском ген.-губернаторе. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. V, VII. – 283 с.
7. Документ 1687 р. Додаток // Киевская старина. – 1889, квітень. – С. 44 – 45.
8. Черниговская Губернская Ведомость. – 1852. – № 38. – С. 413.
9. Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Харьков, 1886. – 109 с.
10. Дневник Якова Маркевича, генерального подскарбия (1717 – 1767). – К., 1839. – 142 с.
11. Шафонский А. Черниговское наместничество. Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России. – К., 1851. – 323 с.
12. Чугунов А.К. Исследование стекловаренного производства и временного его состояния в России. – Казань, 1856. – С. 35 – 49.
13. Хвойко В.В. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – 71 с.
14. Калениченко П. Гутне скло на Україні // Мистецтво, фольклор, етнографія. – К., 1947. – № I – II. – С. 53.
15. Шелковников Б.А. Художественное стеклоделие в России // Художественное стекло и его применение в архитектуре. – Л. – М., 1953. – С. 27.
16. Петрякова Ф. Українське гутне скло. – К., 1975. – 148 с.
17. Рожанківський В.Ф. Художнє скло в збірках музею етнографії та художнього промислу // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1954 – Вип. 1. – С. 88 – 103.
18. Коваль В. Вместо предисловия (попытка классификации бутылок) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – Вип. 14. – С. 288 – 309.
19. Коваль В. Слово о бутылке // Нові дослідження пам'яток козацької доби. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 74 – 81.

20. Ханко О.В. Гутне скло XVII – XVIII століть з Полтави // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – № 2. – С. 125 – 127.
21. Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV – XVIII ст. // Археологія. – К., 1997. – № 2. – С. 129 – 140.
22. Buczkowski K. Dawne szkła polskie / K. Buczkowski, W. Skorczewski. – Warszawa, 1938. – С. 29 – 86.
23. Kołaczkowski J. Wiadomości o fabrykach i rękodzielnach w dawnej Polsce. – Warszawa, 1881. – 327 с.
24. Kołaczkowski J. Wiadomości dotyczące się przemysłu sztuk w dawnej Polsce. – Krakow, 1888. – 576 с.
25. Pietkiewicz C. Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wołyńcu // Ziemia. – R. X. – С. 133.
26. Urbanski A. O fabryce szkieł, zwierciadeł ozdobnych i szlifierni kryształów Urzeczcu Radziwiłłowskiem // Południe. – Wilno, 1922. – № 3. – С. 19.
27. Lubomirski T. Regestra skarbk ksiąg Ostrogskich w Dubnie, spisane w roku 1616 // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Krakow, 1900. – Т. VI. – 252 с.
28. Tarnawski A. Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego kancelarza i hetmana w kor. (1572 – 1605). – Lwów, 1885. – 246 с.
29. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Źródła dziejowe. Т. V. Lustracye krnlemszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. – Warszawa, 1877. – Т. XVIII. – 462 с.
30. Ковальова І.Ф. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, В.О. Векленко // Січеславський альманах. Зб. наук. праць. – Дн-ськ.: НГУ, 2005. – Вип. 1. – С. 21 – 35.
31. Ковальова І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2 / 2002 – 1 / 2003. – С. 187 – 190.
32. Харитоновна Е.В. Стеклянная винная и аптечная посуда (по материалам раскопок Новобогородицкой крепости) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матеріали IV міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2005. – С. 173 – 175.
33. Харитоновна О.В. Гутне скло XVII – XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 168 – 172.

Харитоновна Е.В.

Украинское гутное стекло как объект исследования в отечественной историографии

Рассматривается украинское гутное стекло XVII – XVIII вв. как объект исследования в отечественной историографии. На основании изучения источников и историографических материалов сделаны выводы о том, что в историографической традиции существует тенденция преобладания описательного характера исследований над интерпретационным.

Haritonova O.V.

Ukrainian Guttated Glass as Object of Research in Home Historiography

Ukrainian guttated glass of the XVII – XVIII centuries is examined as an object of research in home historiography. On the base of studying of sources and historiographic materials the following conclusions are made, that in historiographic tradition a tendency of predominance of descriptive character of explorations over interpretative one exists.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРБ – ТРИЗУБ ІЗ ХРЕСТОМ (до 90-річчя з дня проголошення державного герба УНР)

У попередніх роботах нами доведено, що державний герб України походить від двох прадавніх язичеських та християнських символів хреста і якоря (тризуба), які уособлюють віру та надію на спасіння [1]. У цій роботі увагу буде приділено історії дослідження питання присутності хреста у верхній частині українського герба.

Актуальність проблеми присутності головного християнського символу хреста на середньому зубі малого герба України безумовна. Вона лежить не тільки в площині наукових питань історичних або геральдичних. Вона лежить також в площині питань внутрішньої політики нашої держави і пов'язана сьогодні в першу чергу із розробкою ескізу великого Державного Герба України та підготовкою законопроекту про Державний Герб України із наступним внесенням його основних положень у нову редакцію Конституції України. Важливо і те, що 2008 рік є роком 1020-ї річниці Хрещення Русі-України.

Одним із перших дослідників, хто звернув увагу на присутність хреста над тризубом, був О.С. Уваров. Ще у 1861 р. він писав: «яким однаково ж чином пояснити собі значення хрестів, які завжди приставляються різьбярями до цієї загадкової фігури? Як пояснити, що ця фігура на монетах Ярослава (див. Ніжинський скарб) завжди прикрашена то одним, то кількома хрестами?». «Незаперечно відомо, – писав Уваров, – що ця фігура (авт. тризуб) у правильному положенні повинна зображуватися вістрям униз, а двома рогами вгору. Порівнявши її із зображеннями в рукопису XI століття, на малюнку, що представляє Никифора Вотоніата і дружину його Марію, яких вінчає Спаситель, бачимо в руках імператриці скіпетр, який закінчується верхівкою майже зовсім тотожною із загальною формою нашої фігури» [2, с. 20]. Уваров дає опис цього скіпетра, зазначаючи, що «До довгого посоху прикріплено золотий верх ..., обсипаний перлами і дорогоцінними каменями. На самому кінці він завершується хрестом, під яким знаходяться два роги, що можливо спочатку означали півмісяць, але тут вони закінчуються тупими кінцями, і більш схожі на роги або гаки, ніж на півмісяць» [2, с. 20]. Уваров припускає, що саме ця форма скіпетра і називалася у джерелах диканикіон. Його, крім імператриці, носили імператор і найголовніші сановники, але з деякими декоративними відмінностями.

Дослідник пропонує уявити фігуру зображену на монеті князя Ярослава, що походить з Дерпта, «прикріпленою до довгого посоха або крім цього додати їй внизу яку-небудь округлу прикрасу для більш зручного прикріплення до посоха» [2, с. 21]. Уваров додає до тексту свій варіант такої реконструкції використання фігури з монети у якості навершя диканикіона і підкреслює що при цьому «схожість її зі скіпетром Марії робиться ще більш разючою» [2, с. 21]. «Погодившись із моєю здогадкою, – продовжує він, – ясно стає, чому той монетник дерптського екземпляра розмістив хрест над кулькою. Крапки, правильно розставлені по всій фігурі, представляють перли: кулька або коло під хрестом означають прикрасу із перлиною на середині.

На стокгольмському екземплярі зображення (авт. тризуба), крім середнього хреста має ще хрести на кінцях обох рогів. Можна допустити і цю форму дика-

никіону, хоча немає таких хрестів на скіпетрі Марії. Після того легко пояснити значення хрестів на монетах Ярослава ..., і намагання диканикіона, на монетах ніжинського скарбу, переходити у фігуру з одним або кількома хрестами» [2, с. 22].

Уваров робить вірний і принципово важливий висновок — «зі схожості між фігурами на звороті наших монет і диканикіоном імператриці Марії, можна заключити, що наші великі князі ставили на своїх монетах одну вершину (*авт.* диканикіону) за нестачею місця для розміщення всього скіпетра ... як символу влади ...» [2, с. 23]. Він припускав, що цей скіпетр візантійської форми було надіслано князю Володимиру з Царгороду і привезено княжною Ганною разом з іншими речами. Не виключав Уваров і можливості того, що візантійські імператори надавали диканикіону значення інвеститури, наданої ними Володимиру, або визнання ними Володимира впливовим князем [2, с. 24].

Протилежної думки щодо хреста над тризубом дотримувався С.М. Грушевський. «Сей знак, — писав він, — знає добре той, хто мав в руках українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого (*авт.* 1917 р) року. На їх лицевій, жовтій стороні сей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим — тільки рисовник непотрібно додав до сього знаку хрестик, котрий стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над сим знаком, але до знаку не належить, а поставлений там для розділення слів, котрі читаються навколо знаку» [3, с. 98].

Але, як свідчать архівні документи, позицію С.М. Грушевського у цьому питанні поділяли далеко не всі. На початку 1918 р. міністр морських справ УНР Д. Антонович запропонував Малій Раді затвердити морський прапор у вигляді двох полотнищ: верхнього блакитного, а нижнього жовтого кольорів. Пропонувалося на верхній частині прапора розмістити золотий тризуб із хрестом над ним. Вже 14 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила «Тимчасовий закон про флоту Народної Української Республіки», у якому в описі прапора Українського Військового Флоту зазначалося: «В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому» [4, с. 18]. І хоча у документі не повторена пропозиція міністра щодо розміщення над тризубом хреста, насправді прапори виготовили саме із зображенням тризуба подібного до вміщеного на грошах УНР 1917 р., тобто з хрестом на середньому зубі [5, таб. 5].

За Української Держави гетьмана П. Скоропадського наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. було затверджено новий військово-морський прапор, в середині якого також «міститься золота печатка св. Володимира з хрестом» на середньому зубі тризуба [6, с. 2].

Такий самий державний герб у вигляді тризуба із хрестом над його центром використовувався і в часи Директорії Української Народної Республіки. Адже саме його бачимо на печатці коменданта «Ставки Директорії У.Н.Р.», якою засвідчено документ виданий у Києві 27 грудня 1918 р. [7, с. 98].

Питання присутності хреста над тризубом досліджував у своїй праці «Український національний знак і прапор» виданий 1937 р. В. Січинський. «Мусимо, — писав він, — ще торкнутися питання хреста над середнім зубом, що викликало навіть певні розбіжності поміж українськими політичними партіями. На більшості монет навколо тризуба уміщено напис. Початок речення напису починається з горішньої частини тризуба (коло вершка середнього зуба), йде в напрямку руху стрілки годинника, навколо тризуба й кінчається з лівого боку вершка середнього зуба. Отже, місце початку і кінця речення відділяється хрестиком-розеткою і тому хрест

відноситься до напису, а не до знаку тризуба. Це цілком певно можна твердити в монеті Ярослава Мудрого («Ярославле сьребро» +), менше певно в монетах Володимира Великого. З другого боку, на монетах Ярополка-Петра і Святополка-Михайла ... хрест виступає скорше як елемент знаку тризуба і то замість лівого зуба» [8, сс. 15 – 16]. Автор зазначає, що погана збереженість оригіналів монет утруднює остаточне вирішення проблеми науково.

Аналізуючи найстаріші зображення тризуба на цеглі з Києва та на налущчі, що приписувалося князю Мстиславу Володимировичу з Тмуторокані, автор вертається до питання спільності хреста і тризуба. Виходячи із географії знахідки та архаїчності форми знаку, Січинський в цьому питанні віддає перевагу тмутороканському тризубу. «Хоч князь Мстислав, званий Хоробрим, – пише він, – князував о роках 987 – 1036, але самий знак може мати далеко старшу традицію, зв'язану з понтіїським державним осередком. Останні історичні та археологічні досліді все більше переконують про важливість «Меотської Русі», як називали греки Тамань – за княжих часів Тмуторокань. Саме тут треба шукати найстарших осередків Русі та державної організації, перенесеної згодом до середнього Подніпров'я. Шлях цього поширення тепер намічається ясніше. Останні досліді все більше стверджують старослов'янські чи староукраїнські оселі, в століттях VIII до X, по сточищу Дінця, на низовому Дону, на побережжі Озівського моря та по пониззю Кубані. Таким чином, Тмуторокань не творила якусь відокремлену землю від київської держави, та відгороджену від неї порожніми степами ... Самий тризуб з Тмуторокані ... має дуже певний та усталений рисунок, як справжній знак чи інсигнія. Тут виразно розпізнаємо окремі елементи, як середній зуб і нижня частина в формі рівнораменного «грецького» хреста. В цьому випадкові безсумнівна символіка окремих елементів та цілого знаку. З другого боку, київські тризуби на монетах ... більш орнаментального характеру з уживанням так званої плетінки. А притім тмутороканський і київські тризуби мають виразний візантійський стиль, зокрема в тмутороканському знаку – в'язання бічних зубів» [8, сс. 15 – 16].

«Порівнюючи тмутороканський тризуб з прієнським ..., – писав далі – Січинський, бачимо, що в першому є той самий елемент двох завитків, що з'єднують бічні зуби з середнім. Так само розв'язана спідня частина, що символізує вічну дорогу, вічне життя, тільки замість «поганської» символіки – петлі, приходять християнський символ – хрест. Значні зміни бачимо в розвиненому середньому зубі. Він виріс в цілу композицію, що нагадує стрілу, пращ чи інший військовий прилад. ... Знова знак Тмуторокані має хрест (в долішній частині), бо християнство на Тамані поширилося значно скорше, ніж по Придніпров'ю» [8, с. 46].

15 березня 1938 р. у м. Хусті перший Сойм Карпатської України проголошує її незалежність і затверджує державний герб. При обговоренні герба д-р С. Росоха запропонував доповнити його зображенням тризуба «святого Володимира Великого». А отець Кирило Феделеш з метою збереження християнських традицій запропонував: «... до гербу нашої Держави внести святий символ християнства». В кінцевому варіанті було затверджено, що «Державним гербом Карпатської України є дотеперешній краєвий герб: червоний медвідь у лівім білім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі» [9, с. 2].

У роки Другої світової війни митрополит Андрій Шептицький підтримав ідею про внесення до герба України християнського символу – хреста і неодноразово гаряче закликав до цього у 1941 – 1942 рр. Так, наприкінці листопада 1941 р. голова Галицької Української Ради митрополит Шептицький писав у листі до голови

Української Національної Ради у м. Києві М. Величковського: «При першій нагоді скличте, Пане Професоре, Пленум Української Національної (Ради) і на цьому пленумі поставте питання про державний герб України. До нашого державного герба необхідно зверху додати хреста. Коли б ми в часи наших Визвольних Змагань в 1917 – 1920 рр. мали зверху нашого державного герба хреста, то не втратили б своєї держави» [10, с. 8]. Пізніше через місяць у Львові він знову просив «щоб УНР (Українська Національна Рада), поки їй доведеться припинити діяльність, схвалила заміну герба України, а саме, щоб до «тризуба» додати хрест, який, ... був за кн(язя) Володимира. Цей змінений герб міг би зобов'язувати тільки Галичину, евентуально як герб одної області України, а пізніше повинна б його прийняти вся Україна ...» [10, с. 8].

Збереження традиційного з часів її існування знаку Княжої Держави Володимира Великого у вигляді тризуба із хрестом на центральному зубі характерне для багатьох громад української діаспори у всьому світі. Так, у 1988 р. українські громади США та Канади широко відзначали Тисячоліття Хрещення Русі-України. Головним елементом художнього оформлення святкових заходів був змодернізований герб Великого Князя Володимира – «тризуб» утворений двома символами. В нижній частині герба розміщувався якір (тризуб), який угорі поєднувався із хрестом [11, с. 432].

У перший рік незалежності новітньої України під час гарячих дискусій щодо її майбутнього державного герба, чи не єдиною авторкою, яка звернула увагу суспільства на ту обставину, що український герб історично є тризуб із хрестом була О. Тереля. «Чи всі українці знають, – писала вона, – який Герб України і яким він повинен бути? Знають не всі. Особливо нинішня молодь. Часто ті, що знають, не завжди дотримуються Державних Законів Української Держави, що постала в 1918 – 1919 роках. Ця тенденція окремих політичних партійно-групових орієнтацій, які не визнають правильності законів, виданих урядом України, до цього слід додати брак національної самодисципліни, християнського світогляду та правосвідомості кожного українця зокрема» [12, с. 4]. Додамо, що вказані причини і сьогодні залишаються перешкодою на шляху до ствердження державного герба України в його історичному вигляді.

Бібліографія

1. Белов О., Шаповалов Г. Герб України – символ віри і надії // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 61 (3474). – 5 квітня. – С. 14; Белов О., Шаповалов Г. До питання про час виникнення символу «хрест-якір» // Музейний вісник – Запоріжжя. – 2007. – № 7. – С. 55 – 58; Белов О., Шаповалов Г. Чому князь Володимир карбував на монетах «хрест-якір»? – Там само. – С. 62 – 63; Белов О., Шаповалов Г. Український тризуб: Історія дослідження та науковий реконструкт. – Київ – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 268 с.
2. Уваров А.С. Розыскания о славяно-византийских монетах. Письмо гр. А.С. Уварова (из Поречья от 26 дек. 1861 г.) к А.А. Кунику о монетах Владимира и Ярослава. – СПб, 1862. – 62 с.
3. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К.: Друк. Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. – 120 с.
4. Гречило А. Національний прапор // Національна символіка. Бібліотека журналу «ПУ». – К., 1990. – Книга I. – С. 13 – 23.

5. Маматов О.Л., Лягін В.В. Прапор – стяг корабля // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2006. – № 64 (серпень – вересень). – С. 39 – 43. – Табл. V – VII.
6. Трембіцький В. Прапори України 1918 р. // Знак. – 1993. – Число 4 (листопад). – С. 1 – 2.
7. Лапин В.П. Нагрудные знаки «Героям январских событий 1918 г. на Ю-3. Ж.Д.», Герою октябрьских и январских событий 1917 – 1918 на заводе «Арсенал» // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2007. – № 67 (січень – лютий). – С. 13 – 16. – Табл. VI – XI.
8. Січинський В. Український національний знак і прапор // Вступ до українського краєзнавства. – Прага: Видавництво «Українська школа», 1937. – Ч. I. – 128 с.
9. Гречило А. До питання про виникнення земельного герба Закарпаття // Знак. – 1994. – Число 5 (лютий). – С. 1 – 2.
10. Дзюбан О. Спроба зміни Українського герба у 1941 – 42 рр. // Знак. – 2002. – Число 28 (грудень). – С. 8.
11. Тисячоліття Християнства в Україні: Урочистості 1988 року. Гол. редактор Осип Зінкевич, гол. редколегії Д-р Юрій Солтис. – Нью-Йорк: Крайовий Комітет Тисячоліття Християнства в Україні, 1992. – С. 432.
12. Тереля О. Державний герб України – тризуб із хрестом // Державність. – 1991. – № 2 (Вересень). – С. 4 – 5.

Белов А.Ф., Шаповалов Г.І.

**Украинский герб – трезубец с крестом
(к 90-летию со дня провозглашения государственного герба УНР)**

Статья посвящена вопросу о присутствии главного христианского символа – креста – в верхней части украинского герба. Особая актуальность проблемы связана с разработкой эскиза будущего большого Государственного Герба Украины и последующим его утверждением.

Авторы прослеживают историю изучения вопроса о единстве креста и трезубца многими исследователями, а также приводят примеры использования традиционного символа в различные периоды истории Украины.

Belov A.F., Shapovalov G.I.

**Ukrainian Emblem – Trident With Cross
(To date of 90 years since proclamation the national emblem of UNR)**

The article is dedicated to a presence of the cross, main Christian symbol, in the top part of Ukrainian arm. Special actuality of the problem is connected with the outline creation of the future great State Emblem of Ukraine and its further confirmation.

Authors retrace the history of studying the question about unity of the cross and trident by many research people. Also they give examples of using the traditional symbol during different periods in history of Ukraine.

РЕЦЕНЗІЇ

Михайлов Б.Д.

**Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. –
Запорожье: ЗНУ, 2007. – 304 с., ил.**

Монография Г.Н. Тощева, посвященная памятникам эпохи бронзы Крыма, стала первой попыткой обобщения многочисленных древностей на уникальном полуострове. Работа довольно объемна и состоит из 304 страниц научного текста, 107 иллюстраций (рисунков), большого количества архивных источников и литературы (всего 583 наименований).

Автор книги давно известен в кругах ученых-бронзовиков, профессионально изучающих памятники эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья [1] и Крымского полуострова.

Во вступительном разделе монографии дана детальная характеристика природных особенностей Крымского полуострова, в частности, двум его физико-географическим провинциям – степной и горной, разделенным на своеобразные природные регионы: первый – Северо-Крымская низменная степь, Тарханкутская возвышенная равнина, Центрально-Крымская равнинная степь, Керченская холмисто-грядовая степь; второй – предгорная лесостепь, главная горно-луговая лесная гряда и южнобережное субсредиземноморье.

Изучение памятников эпохи бронзы на Крымском полуострове началось еще в 70-х годах XIX столетия и связано с такими корифеями отечественной археологии, как Д.Я. Самоквасов, Н.И. Веселовский, Ю.А. Кулаковский, А.А. Спицын, А. Тальгрэн, Н.Л. Эрнст и др. В советское и постсоветское время исследования проводили П.Н. Шульц, А.М. Лесков, В.Н. Корпусова, В.В. Генинг, В.А. Колотухин, А.Е. Кислый, А.А. Щепинский, а также автор настоящей монографии – Г.Н. Тощев.

Как верно отметил исследователь, основные памятники эпохи бронзы находятся в «... пределах степного и предгорного Крыма, в меньшей мере – в горном» [с. 5], что явно свидетельствует о принадлежности степных племен с их многочисленными стадами животных к кочевому образу жизни и малой заинтересованности с их стороны горным ландшафтом.

В основу настоящей монографии положены материалы более 1600 погребальных памятников из 234 курганных насыпей и поселений. Особое внимание уделено Планерскому I. Кроме того, автором привлечены антропологические и палеозоологические данные.

Памятники эпохи бронзы Крыма автором рассматриваются в системе общепринятых культурно-исторических общностей, в основе которых находится совокупность археологических культур, объединенных набором материальных

и культурно-идеологических предметов, сходных территориально и хронологически, а именно:

- ямная культурно-историческая общность – ЯКИО;
- катакомбная культурно-историческая общность – ККИО;
- культурно-историческая общность многоваликовой керамики – КИОМК;
- срубная культурно-историческая общность – СКИО;
- Сабатиновская культура;
- Белозерская культура.

Ранний период эпохи бронзы Крыма рассмотрен Г.Н. Тоцевым с привлечением материалов 109 курганов (406 погребений). Однако, по замечанию автора, эта цифра рассматривалась им, как «своеобразная выборка», т. к. большой массив материалов из раскопок 1865 – 1976 гг. и др. лет до настоящего времени не издан [с. 25]. Следовательно, проделанная работа является лишь частью (или, в лучшем случае, половиной) систематизации огромного массива древностей Крыма, и ее научная ценность состоит не столько в том, что в ней впервые опубликованы те или иные материалы, а и интерпретированы «по-новому» уже известные археологические данные.

В ходе исследований автором составлена географо-топографическая картина древних памятников (ЯКИО) в Крыму, свидетельствующая о том, что их подавляющее большинство расположено в Присивашье (58 %), в меньшей мере на – Тарханкутской возвышенности (28 %) и Предгорном Крыму (24 %). Все погребальные комплексы выявлены как в одиночных насыпях, так и в составе могильников (основные и впускные). По своей конструкции указанные памятники разнятся: в просторных ямах и с уступами, перекрытые плитами и деревянными плахами, иногда с присутствием кромлехов и т. д. Автор отметил также существование ряда впускных могил в насыпи, как, например, в Присивашье (Целинное, к. 13 – 13 захоронений; Мартыновка, к. 2 – 12; оз. Старое к. 14 – 18; Танковое к. 9 – 16; Рисовое к. 1 – 15; Ломоносово к. 1 – 10; Акимовка к. 1 – 10; Целинное к. 16 – 8), на пограничье степного региона Крыма и на Тарханкутской возвышенности (их меньше), что явно свидетельствует об отсутствии какой-то закономерности в топографии погребальных памятников кочевого народа.

Большое внимание Г.Н. Тоцев уделяет изучению положения погребенных в индивидуальных и коллективных могилах, их ориентации относительно сторон света (СВ, СВВ, В). Присутствие костяков в скорченном положении на спине, на боку с разворотом вправо и многие другие положения, по его мнению, свидетельствует об отсутствии в данном случае какой-либо традиционно-обрядовой системы, характерной для однородной этно-исторической общности. А, как известно, погребальный обряд имеет наибольшую консервативность в отличие от иных артефактов и «господствует» тысячелетия.

Что касается инвентаря в погребениях, то не будет ошибкой, если укажем на типичную картину, известную и распространенную по всему Северному Причерноморью – присутствие сосудов различных типов: от яйцеобразных до плоских чаш и банок, отчасти, сопровождаемых металлическими предметами (ножи, иглы-шилья, редкие украшения, и т. д.), относящихся к медно-мышьяковым образцам ЯКИО. Количество оружия в позднеямных могилах настолько незначительно, что говорить о воинственности и сакрализации этих предметов очень трудно. Аналогичная картина наблюдается и относительно молоточковидных булавок. Они пред-

ставлены в Крымском Присивашье (8 экз.), редки в могилах Тарханкута (1 экз.), а также известны из раскопок Н.И. Веселовского в имениях Пастак и Генкеля, и т. д. Интерес представляет булавка из Орлянского комплекса, сопоставимая с изделием культуры шнуровой керамики из Эгельна (Тюрингия, Германия).

Не меньший интерес в изучаемом районе у исследователя вызвали единичные находки с остатками повозки — Долинка (Курбан — Байрам), свидетельствующие об особом погребальном обряде в среде позднеямных племен, скорее всего, фиксирующем социальную дифференциацию в эпоху бронзы и сакрализацию похоронного процесса.

Уникальную группу памятников в Крыму составляют позднеямные антропоморфные скульптуры (стелы) в сравнении с известными архаичными памятниками из Приазовья (р. Молочная) [2, сс. 78 — 86, рис. 3 — 4]. Крымские памятники технически более совершенны, и, как правило, имеют сюжетные сцены или обрядовые атрибуты вождей-жрецов. Особо следует отметить стелы из Казанки, Тиритаки, Ак-Чокрака, Верхоречья, среди которых, в свою очередь, выделяется последняя, где на лицевой и тыльной стороне присутствует «страница жизни» погребенного, и, на наш взгляд, связана с культом священного брака [3, с. 141, рис. 26, 4].

Таким образом, сравнивая погребальные комплексы Присивашья, Тарханкута и Предгорного Крыма, следует отметить, что различия между ними существуют, в частности в погребальном обряде, что свидетельствует о присутствии на территории Крыма и Северного Причерноморья многочисленных племенно-родовых объединений, принадлежащих кочевническому обществу эпохи энеолита-бронзы.

В настоящей работе автором рассматривается т. н. Кеми-обинская культура, известная в отечественных научных трудах и вошедшая в хрестоматийную литературу как «захоронения в каменных ящиках» [4, сс. 258 — 263]. Данная «культура» впоследствии, по своему содержанию и «распространению», вызвала особое сомнение у автора рецензируемой работы [5, сс. 37 — 38]. Как известно, названная «культура» была «создана» А.А. Щепинским, который по совокупности незначительных археологических материалов (надмогильные сооружения из камня, деревянные и каменные ящики, грунтовые ямы, повторяющие форму ящика, роспись стенок (плит) могил, посыпка дна галькой, ракушкой и использование раствора, наличие антропоморфных стел и т. д.) отважился не только выделить этно-историческую культуру на Крымском полуострове, но и «присовокупил» к ней огромную территорию по линии Нижний Днепр — р. Молочная, а также на восток и запад.

Однако, время рассудило иначе. Взгляды А.А. Щепинского претерпели определенную модификацию не только в вопросе распространения данной культуры. Был поставлен под сомнение атрибутивный набор материалов, что нашло отражение в трудах В.Н. Даниленко, О.Г. Шапошниковой и многих других [6, сс. 60 — 61; 7, сс. 7 — 9]. Данному вопросу посвящена значительная литература как А.А. Щепинского, так и его коллег, высказавших различные точки зрения на происхождение, развитие и контактные соприкосновения данной культуры с соседними регионами (например, с Михайловкой I на Нижнем Днепре, Майкопском на Кубани — Северном Кавказе, и даже Северо-Западным Причерноморьем). Особую точку зрения, вероятно, поддавшись политической заангажированности в Украине, высказали С.В. Иванова, В.Г. Петренко и Н.В. Ветчинникова, полагая, что в памятниках Кеми-обинского типа, как «сегменте ямной общности» при-

существует культурное наследие легендарного Триполья [8, с. 144 – 145]. Одним словом, надуманная А.А. Щепинским интерпретация КОК в последнее время, несмотря на некоторую прибавку в сомнительных памятниках, не выдерживает критики. До настоящего времени в Крыму и соседних регионах не найдены погребальные комплексы в сочетании: каменный ящик + роспись + стела + инвентарь. Наоборот, указанные атрибуты фиксируются в единичных случаях и в различных памятниках эпохи энеолита-бронзы, и распространены в отдаленных регионах, что говорит, скорее всего, о существовании локальных различий в этно-историческом массиве ямной культуры [9, с. 61].

Итак, по нашему мнению, возможен вывод о том, что Крымский полуостров в эпоху ранней бронзы мало чем отличался от северных, западных и восточных регионов Северного Причерноморья. Памятники ЯКИО в Крыму распространены, в основном, в степной и предгорной зоне, а тип могил и положение костяка, имея своеобразные различия, скорее всего свидетельствуют о локальных этно-исторических образованиях, входивших, вероятно, в кочевой племенной союз, основанный на военной демократии и позднее унаследованный в раннем железном веке [9, с. 64]. По-видимому, прав Г.Н. Тощев, который пишет, что обособление т. н. «кеми-обинской культуры» «... существенно не влияло на уже имеющиеся выводы общего характера. К тому же оно совпало по времени с общим направлением активизации изучения периода энеолита-бронзы, как следствие — выделение новых культур или вариантов. Однако, новые материалы расширили рамки от культуры к культурно-исторической общности, что вызвало необходимость постоянного увеличения признаков, «нанизывания» их один на другой, в результате чего они стали расплываться, переставали быть характерными» [с. 89 – 92].

Таким образом, по верному замечанию автора монографии, изучение истории ранней бронзы находится на начальном этапе — этапе накопления фактов и материалов, ожидающих своей интерпретации в будущем.

Открытие памятников катакомбной культуры в Крыму, как отмечалось, связано с именем П.Н. Шульца, открывшего в 50-х годах XX столетия несколько комплексов. Однако, их разновременность и невыразительность не позволила сделать окончательные выводы относительно их места в эпохе бронзы. Поэтому условно они были отнесены к уже известным памятникам т. н. Североприазовского варианта катакомбной культуры [10, с. 11 – 12].

Как известно, памятники катакомбной культуры распространены от Предуралья до Придунавья [1; 11, с. 33]. Естественно, присутствие их на Крымском полуострове, позволяет поставить целый ряд вопросов, например, определить их временное происхождение (время создания), типы могильников и поселений, место в общей этно-исторической картине всего Северного Причерноморья. Археологические раскопки новоостроечных экспедиций в 60 – 90 гг., связанные с именами А.А. Щепинского, В.А. Колотухина, С.Н. Братченко, О.Г. Шапошниковой, А.М. Лескова и многих других, позволили накопить определенный материал из курганных некрополей и поселений [12, с. 116 – 127; 13, с. 38 – 42; 14, с. 37 – 39]. В дальнейшем, памятники катакомбной культуры отмечались, в основном, в степной зоне Крыма и вошли в этно-исторический массив как Северо-Крымский вариант [11, с. 33], что наглядно иллюстрируется отсутствием названных памятников в южной части полуострова.

Однако, Г.Н. Тощев в своей работе определяет иную зону распространения катакомбников с захватом не только степи, но и Бахчисарайского, Севастополь-

ского и других горных районов Крыма. Показательным примером могут служить поселения катакомбников — Планерское I и др., что явно свидетельствует о заселенности данной местности. Автор монографии останавливается на детальном рассмотрении материалов поселения Планерское I (площадь 735 кв. м.). Интересным фактом в ходе исследования было обнаружение нижнего горизонта с каменной кладкой, напоминающее ситуативную картину Михайловки III [15, сс. 48 — 61] и далекого Эзеро в Болгарии, что свидетельствует о первых зачатках урбанизации у крымских кочевых народов средней эпохи бронзы [9, сс. 65 — 69]. На наш взгляд, первая урбанизация древнего населения стала своеобразным социальным феноменом и, по меткому замечанию А. Лео Оппенгейма, явилась «... исключительной и единственной формой общественной организации» [16, с. 111]. Кроме того, доказательством социальной дифференциации катакомбного общества являются многочисленные многокамерные памятники, как например, погребение (3 камеры + входная яма) из с. Вознесенки на Мелитопольщине. Вместе с погребенным там находился уникальный сосуд [17, сс. 150 — 156], на тулове которого была изображена мифологемная сцена, связанная с восточными примерами, а также геральдический символ, указывающий на присутствие в эпоху бронзы «верховой» власти» [18, сс. 250 — 253; 19, с. 108].

Среди многочисленных предметов обихода на поселении преобладают обломки кухонно-тарной, кухонно-столовой и культовой посуды, а также горшковидной и кубковидной формы. Не менее интересной является находка обломка сопла, свидетельствующая о металлопроизводстве, имеющая аналоги в Северном Приазовье [20, сс. 39 — 54], а также навершия булавы — символа власти и многих других предметов.

Интересную группу памятников представляют предметы сакрального содержания, например, такие, как, молоточковидные булавки фаллоидных очертаний (рис. 57, 6), а также кремневое изделие в виде головы быка — амулет (рис. 57, 9), что указывает на присутствие культа плодородия в среде катакомбных племен.

В работе, кроме поселений катакомбного времени, рассматриваются материалы 526 погребений [13, с. 18], расположенных преимущественно на Тарханкутской возвышенности и в Присивашской равнине [с. 113]. Однако следует оговориться, что автором уже на стр. 115 высказывается иное мнение; как например, что «основное количество катакомбных памятников сконцентрировано в Присивашье, в меньшей мере — на Тарханкуте и др. районах», что вызывает у нас недоумение.

Публикуемая характеристика конструкций погребений фактически не отличается от погребальных комплексов Нижнего Приднепровья и Приазовья, где, как правило, могилы со входными колодцами, 70 % из которых округлой формы, прямоугольные или квадратные и т. д. Вход в могильную камеру иногда перекрывался плитами или замазывался черноземом, глиной, возле которых находилась жертвенная пища. В самих могилах под погребенным лежали различные подстилки из дерева, коры и т. д.

Как указывает исследователь, подавляющее количество катакомб — это впускные могилы в насыпи кургана. Количество их колеблется от 2 до 16 погребений. Из 526 могил 10 % составляют кенотафы; 64 % — индивидуальные, свыше 12 % — парные, а остальные — это коллективные захоронения. Следует отметить и сложные ритуально-обрядовые действия на вершинах курганов, как например, у с. Вилино [с. 117]. Здесь на вершине кургана располагалась группа сосудов, один из кото-

рых — курильница — находился в округлой яме, перекрытой плитой, что указывает на особый поминальный ритуал уже после захоронения соплеменника.

В могилах костяки уложены в различных позах, в единичных случаях присутствует пища и сосуды, а также другой инвентарь — поделки из камня, кремня, меди и т. д. В отдельных случаях имеется инвентарь более значительный (Болотное, Целинное, Далекое (рис. 64, 1 — 16).

Как показывает Г.Н. Тощев, инвентарь (керамика, орудия труда, оружие и т. д.) присутствует в ранней хронологической группе (II и серия III), что составляет 54 % и указывает на социальное расслоение катакомбного общества [11, сс. 74 — 76]. Не будет лишним отметить наличие предметов металлургического производства — это льячки (с. Красновка), пестики, отбойники и т. д. (Луговое, Наташино, Мартыновка), предметы вооружения: наконечники стрел, копья, наконечники дротиков и копий (Марьино, Славное, Филатовка) и т. д., что, по заключению Г.Н. Тощева, свидетельствует о том, что памятники средней бронзы Крыма имеют «многие элементы позднеямного облика» [с. 139].

Следующая глава посвящена памятникам КИОМК (культурно-историческое образование многоваликовой керамики), которые в свое время выделяла С.С. Березанская, но впоследствии отказавшаяся от своей концепции данных памятников. В названной работе Г.Н. Тощев достаточно развернуто рассматривает историографию, связанную с названной «культурой», хотя, как известно, названные памятники возводятся в «культуру», как правило, по керамике, украшенной валиками с защипами, что возможно, не всегда является правомерным, и рассматривать её, на наш взгляд, как самостоятельное этно-историческое явление является ошибкой. В этой связи нам следует вспомнить ситуацию, сложившуюся вокруг т. н. салтово-маяцкой культуры, которая отождествлялась с хазарами и протоболгарами. В частности, Л.Н. Гумилев подметил следующее, что «... салтово-маяцкая культура представлена главным образом керамикой (аналогичная картина с КИОМК — *авт.*), то значит, древние люди признаны за дополнение к черепкам разбитых горшков, т. е. те и другие — «материал того же порядка». Логика авторов проста до предела: черепки удобнее для изучения, они лежат на земле и видны, а древние люди сгнили. Поэтому хватит с нас одних черепков, прочее же можно домыслить» [21, с. 44].

Тем не менее, несмотря на ущербность значительной материальной базы, исследователи склонились к выделению названных памятников в самостоятельную культуру, широко распространенную по всему Северному Причерноморью, от Дона (Ливенцовка) до Дуная, включая Крым, (поселения Каменка, Планерское I, Глейки, Алчак-Кая, Чалки, Слюсареве, Щебетовка). На поселениях зафиксированы не только следы каменных кладок (помещений), но и «крепостных» стен, которые, по мнению некоторых исследователей, защищали наземные сооружения (Алчак-Кая, Планерское I) по берегу ручья. В культурных слоях найдено значительное количество керамики, принадлежавшей различным типам: сосуды с прямым и отогнутым венчиком и округлым туловом, на которых вдавленные валики; имеются в коллекции приземистые чаши, сосуды с красной поверхностью (сильный обжиг) и т. д. В тесте сосудов присутствует мелкий кристаллический песок.

Кремневые орудия представлены типичными орудиями для эпохи бронзы: скребками, проколками, ножами, остриями, наконечниками копий и стрел и т. д. Орудия труда изготовлены как из камня, так и из кости, как например «колышки» для растягивания при выделке шкуры животного.

Поселение Планерское I наглядно иллюстрирует своеобразную эволюцию катакомбной культуры (нижний слой) и КМК. Как указывает Г.Н. Тощев, поселение Планерское I покидалось поздними катакомбниками на долгий период, а «после перерыва поселение продолжало функционировать» [с. 159].

Что касается погребальных памятников, то они, как правило, представляют каменные ящики, составленные из необтесанных блоков-плит, иногда имеющие росписи (с. Чеботаревка Сакского района). Имеются и грунтовые могилы, явно сопоставимые конструктивно с погребениями племен ЯКИО. Ориентация и положение костяков различны: на левом, правом боку, головой на СВ – С, а также реже лежат на спине. Иногда погребения перекрывались срубными могилами, что свидетельствует о близком, хронологическом соприкосновении названных племен. Инвентарь: сосуд, костяные пряжки, проколки, раковины и т. д. Металл отсутствует. В заключительной части главы автор делает выводы о синхронности верхнего культурного слоя поселения Планерское I, конкретно, к такому памятнику как Ливенцовка на Дону, хотя удаленность и разновременный хронологический диапазон очевиден. В этой связи Г.Н. Тощев пишет: «Несмотря на территориальную и хронологическую удаленность, во избежание путаницы считаем возможным применительно к рассматриваемой группе памятников, применять название каменско-планерская культура, которая характеризуется как КИОМК среднего периода эпохи бронзы» [с. 171]. Возможно, такая «натянутость» данных памятников может быть оправдана тем, что тема многоваликовой керамики в будущем еще ждет своих исследователей, когда в Северном Причерноморье будут получены более убедительные археологические материалы.

Поздний период эпохи бронзы на территории Крыма представлен Срубной, Сабатиновской и Белозерской культурами.

Срубная культура на территории Крымского полуострова, как указывает исследователь, распространена повсеместно. Пальма первенства в открытии памятников, естественно, принадлежит А.А. Щепинскому. По справедливому замечанию Г.Н. Тощева «Первая из них представлена погребениями в различных зонах полуострова, другие две — поселениями, курганами и групповыми захоронениями» [с. 173].

Естественно, атрибуция названных типов памятников остается актуальной, т. к. выделение артефактов материальной культуры может привести к решению вопроса о времени появления срубных племен не только в Крыму, но и о существовании с Сабатиновской культурой во всем Северном Причерноморье. Как указывает автор, курганы названной культуры представлены в виде округлых и длинных насыпей, один имеет гантелеобразность. На одном кургане, конкретно, у с. Солдатово исследователи отмечают святилище, что сопоставляется с погребениями в сс. Сусанино [22, сс. 111 – 125] и Луговое [23, с. 108].

Погребения срубной культуры представлены в каменных ящиках (93 %) и они связаны, как правило, с выходами каменистых образований в Предгорном Крыму, на Тарханкуте и Керченском полуострове, что, скорее всего, свидетельствует о практическом использовании данного материала в погребальном действии, а что касается сакрализации, думается, что это вопрос открытый. Костяки лежат в сильно скорченной позе на левом боку. В могилах присутствует охра, мел, уголь. Известны кенотафы. Инвентарь характерен для срубного времени и не отличается от известных предметов на территории Северного Причерноморья. Так, представлены сосуды баночной формы, горшки и т. д. Предметы из бронзы встречаются

очень редко (с. Филатовка, Крыловка). Имеются ножи листовой формы (Шалаша, Дальнее, Филатовка), а также поделки из кости (проколки), бусы, прясла.

На наш взгляд, особое значение имеет находка плетки в погребении у с. Крыловка, явно имеющая сакральное значение, и по мнению В.В. Отрощенко, «... ассоциируется с извивающимися змеями» [24, с. 230], а как известно, змеи и рукоятки сопоставимы с семантикой мужского признака.

В целом, определяя значимость срубных памятников Крыма и основываясь на выводах В.В. Отрощенко, автор монографии отмечает, что они характеризуются ранним и поздним периодами БМСК.

Памятники Сабатиновской и Белозерской культур в Крыму распространены неравномерно и представлены как погребениями так и поселениями, как например, Кировское, Бурун-Эли, Сазоновка. Инвентарь погребений и материалы поселений типичные для этой культуры (серпы, наборы бронзовых предметов, топор-кельт и т. д.). Что касается Белозерского этапа поздней бронзы, то он присутствует на Кировском поселении, а также Бай-Кияте, Фонтанах, Тау-Кипчаке и т. д. Распространение памятников, практически повсеместно, по всему Керченскому полуострову и, как правило, тяготеют они к водным артериям (рекам, озерам, балкам). Исследователи отмечали наличие жилищ: землянок (Кирово), полуземлянок (Тау-Кипчак). Погребальные памятники немногочисленны, они характеризуются как впускными могилами, так и групповыми могильниками. Костяки в могильных ямах лежат в основном на боку в скорченном положении. Автор отмечает первый тип погребений в каменных ящиках. Керамика представлена кухонной и тарной посудой (банки, горшки и т. д.). Второй тип могил — это овальные и прямоугольные ямы, иногда перекрытые плитами и наброской камней, имеются и иные особенности.

На наш взгляд, особую группу составляют сосуды-черпаки, имеющие своеобразное продолжение и в архаичное скифское время.

В отличие от Сабатиновской культуры, в белозерское время в большом ассортименте представлены бронзовые изделия: топоры, серпы, наконечники копий, различные поделки и т. д.

Как видим, материалы поздних памятников эпохи бронзы не разнятся от территории Северного Причерноморья, но по своему содержанию выглядят более обедненными. Создается впечатление, что эпоха бронзы в Крыму представлена заключительным этапом, когда племена сосуществовали, когда происходило взаимовлияние в экономическом, социальном и культурном отношении.

Что касается хронологии археологических культур на Крымском полуострове, то несмотря на приводимые автором монографии материалы — датировка думается, остается спорной т. к. радиоуглеродные данные датируют лишь отдельные памятники от 2900 гг. до н. э. и до XII — XI вв. до н. э., что явно не является абсолютной датой общего хронологического диапазона. Думается, что это отдельная монотема, которая ждет своих исследователей.

Как и в любом большом исследовании, в рецензируемой работе имеется ряд погрешностей. Не будем задерживать внимание на огрехах компьютерного характера или опечатках, мы насчитали их больше десятка, что свидетельствует о необходимости более тщательной вычитки макета научного труда. Например, уникальная стела из Верхоречья на рисунке 42 позиция 3 названа не по своему местонахождению и т. д.

Однако, создается впечатление, что автору известно намного больше, нежели он пишет. Возможно, это объяснимо лаконичностью и сжатостью изложения, что не позволяет получить полную информацию о памятниках.

Рис. 1. Вид на кромлех кургана у с. Вилино

Кроме того, полагаю, что при рассмотрении конструкций погребальных памятников из камня эпохи ранней бронзы отдельный параграф или даже раздел следовало бы посвятить уникальному памятнику под Бахчисараем (с. Вилино). Речь

Рис. 2. Вид на плиты кромлеха кургана у с. Вилино

идет о кромлехе, в состав которого входили плиты с росписью, напоминающие пиктографические письма и сакральные знаки, известные на Каменной Могиле в Северном Приазовье [3, сс. 151 – 156, рис. 84 – 85]. Этот памятник исследовался в 80-х гг. XX столетия, раскопки не были завершены, и кромлех «остался в земле» и, естественно, какие-либо упоминания о нем отсутствуют. Рецензент располагает фотоснимками (рис. 1, 2), которые передал в свое время автору данной монографии, но эти материалы не были рассмотрены и интерпретированы. Возможно, для этого необходимо было провести и «раскопки» на месте и в архивах соответствующих учреждений Крыма и Киева? Укажем, что большая часть материалов хранится в Бахчисарайском заповеднике. И вообще, хотелось бы видеть в настоящей работе хотя бы некоторую реконструкцию духовной культуры племен эпохи бронзы, особенно срубной культуры, святилища которых известны в Крыму и в других регионах, но не нашли достаточно убедительных интерпретаций в работах по данной теме.

Можно согласиться с Г.Н. Тощевым, что полуостров с эпохи энеолита играл роль соответствующего «накопителя», где племена развивались даже после распада тех или иных общностей в степном Причерноморье, соответственно и датировки должны быть несколько более поздними. Но эти изложенные почти тезисно разделы необходимо развернуть, хотя известные более поздние материалы (с эпохи железа) достаточно надежно подтверждают сделанные им наблюдения и выводы.

Крым является классической маргинальной природно-этно-экономической зоной. Но таким в древности он выступает в определенные периоды – территорией, расположенной между двух различных культурных ареалов. С одной стороны, таким культурным миром выступают северопричерноморские степи, с другой – территория Северного Кавказа. Связь между этими регионами осуществлялась через Керченский пролив, который выступал своеобразным «клапаном», через который степное население проникало и осваивало более восточные территории. Но здесь, как нам представляется, необходимо учитывать и процессы в Нижнем Подонье, которое, как показывают разработки многих специалистов, являлось связующим звеном между степью и Кавказом. В целом, как уже отмечалось, монография – первое целостное научное исследование, в котором производится достаточно полная и комплексная характеристика известных материалов эпохи бронзы Крыма. Необходимость такой работы давно ощущалась исследователями разных стран. Автором заложен основательный фундамент для развернутых и более подробных исследований относительно каждого из периодов эпохи бронзы Крымского полуострова.

Библиография

1. Тощев Г.Н. Средний период бронзового века Северо-Западного Причерноморья. – Автореф. дисс. к. и. н. – К., 1982. – 18 с.
2. Михайлов Б.Д. Ритуал жертвоприношения в эпоху энеолита в бассейне реки Молочная // Жертвоприношение – ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 78 – 90.
3. Михайлов Б.Д. Петроглифы Кам'яної Могили. – К.: МАУП, 2005. – 291 с.
4. Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. I. – 351 с.
5. Тощев Г.Н. Об одной из культур эпохи ранней бронзы Крыма // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конферен-

ции, посвященной 10-летию независимости Украины. 16 – 18 мая 2001 года. – Харьков, 2001. – С. 37 – 38.

6. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.

7. Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. О памятниках эпохи меди – ранней бронзы в бассейне р. Ингула // Древности Поингулья. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 7 – 36.

8. Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья южного Буга и Днепра. – Одесса: из-во КП ОГГ, 2005. – 207 с.

9. Михайлов Б.Д. Некоторые вопросы этно-исторической ситуации эпохи энеолита – ранней бронзы в Северном Причерноморье // Б.Д. Михайлов. Каменная Могила и её окрестности. Сборник научных трудов. – Запорожье: Дикое Поле, 2006. – С. 59 – 70.

10. Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры. – М., 1955. – 180 с.

11. Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К.: Шлях, 2005. – 411 с.

12. Тощев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма // ДСПК. – Запорожье, 1990. – Т. I. – С. 116 – 127.

13. Тощев Г.Н. К истории изучения курганов эпохи бронзы Крыма // ДСПК. – Запорожье, 1999. – Т. VII. – С. 38 – 42.

14. Toscev G. Catacombnaia Culture in the System of Antiquities of Corpathian – Danube Basin // The Third International Symposium of Funeral Archaeology. – Tulcea, 1997. – P. 37 – 39.

15. Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайловське поселення. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 246 с.

16. Оппенгейм А. Лео. Древняя Месопотамия. – М.: Наука, 1980. – 406 с.

17. Михайлов Б.Д. Курган эпохи бронзы вблизи Каменной Могилы // СА. – 1982. – № 2. – С. 150 – 156.

18. Михайлов Б.Д. Об одном сюжете петроглифов Каменной Могилы // СА. – 1987. – № 2. – С. 250 – 253.

19. Михайлов Б.Д. К вопросу интерпретации сюжета на сосуде эпохи бронзы из с. Вознесенка близ Мелитополя // Б.Д. Михайлов. Каменная Могила и её окрестности. Сборник научных статей. – Запорожье, 2006. – С. 105 – 109.

20. Кубышев А.И., Черняков И.Г. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // СА. – 1985. – № 1. – С. 39 – 54.

21. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989. – 765 с.

22. Ольховский В.С., Отрощенко В.В. Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму // ДСПК. – Запорожье, 1991. – Т. II. – С. 111 – 125.

23. Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Запорожье: ЗГУ, 1994. – 121 с.

24. Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА. – 1986. – № 3. – С. 227 – 232.

НОВІ РУБЕЖИ «МУЗЕЙНОГО ВІСНИКА»

Джерельна база української регіоналістики поповнилась новим періодичним виданням, чому сприяла поява науково-теоретичного щорічника «Музейний вісник», перший випуск якого вийшов у 2001 р. з нагоди святкування 80-х роковин від заснування Запорізького обласного краєзнавчого музею (далі ЗОКМ). «Музейний вісник» став помітним явищем в науковому і культурному житті Запорізького регіону.

До щорічника входять переважно праці дослідників Запорізького краю, присвячені проблемам історичного краєзнавства, музеєзнавства та пам'яткознавства. В той же час найбільше висвітлення у збірнику отримали питання музеєзнавства та музейництва. Музеєзнавство (музеологія) як зазначено у «Российской музейной энциклопедии» [1, с. 386] це наукова дисципліна, що вивчає специфічну музейну причетність людини до дійсності та народжений нею феномен музею, досліджує процеси збереження і передачі соціальної інформації через музейні предмети, а також розвиток музейної справи та напрями музейної діяльності. В музеєзнавчій практиці інтегруються гуманітарні, природничі, технічні науки. Об'єктом музеєзнавства у всіх його проявах виступають музей та музейна справа як соціальне явище.

У «Музейному віснику» музеєзнавству присвячена головна рубрика, де йдеться про досягнення запорізьких учених у цьому напрямку, публікації, які присвячені музейним колекціям, як правило, написані досвідченими науковими музейними працівниками і мають відповідний науковий рівень. Серед них найбільшу цікавість становлять праці: Л.Н. Архипової «Запорожский областной краеведческий музей: прошлое и настоящее», И.П. Пономаренко «Народный музей истории ОАО «Днепропетцсталь»; И.В. Дженкова, А.П. Мирущенко «Доспех XVI в. из коллекции ЗОКМ»; а також С.П. Яценко «Козацькі клейноди. До історії формування фондової збірки ЗОКМ за період XVII — XVIII сторіч»; М.М. Мордовського «Стародавні човни з колекцій українських музеїв» [2] тощо. Варто зауважити, що публікації, присвячені музейним колекціям, збіркам, експозиціям, окремим предметам хоч і присутні в кожному номері вісника, але тематичні матеріали розпорошені по рубриках «Історія», «Археологія». Виходячи з цього, ймовірно було б доцільніше ввести рубрику «Музеєзнавство. Музейні колекції, збірки, експозиції», що дозволить розширити інформаційні можливості рубрики та наповнювати її новими цікавими матеріалами.

Чільне місце на сторінках щорічника посідають праці зі спеціальних історичних дисциплін, таких як археологія, етнографія, нумізматики, історіографія тощо. Найбільш представницька рубрика — «Історія» (№№ 1 — 7, 68 статей і публікацій). Вона містить нові відомості в галузі етнографії, історії, краєзнавства. Крім того, увагу дослідників історії регіону привертають політичні, економічні події, пов'язані з запорізьким козацтвом, заселенням краю тощо, при цьому авторами активно використовуються комплекси джерел: архівні матеріали, музейні збірки, публікації місцевих періодичних видань, а також застосовуються сучасні дослідницькі методики.

Слід зазначити, що рубрика «Історія» містить публікації та розвідки з історії міста Олександрівська, в яких йдеться про садиби місцевого земства, організацію

торгівлі, водопостачання, медичної допомоги та санітарної служби, земської ветеринарної служби, будівництво електростанцій, розвиток банківської системи, а також про освітні та релігійні справи. Активними авторами цієї рубрики є науковці обласного краєзнавчого музею О.В. Чайка [3], С.І. Козиряцька [4], Л.А. Єрохіна [5] та інші запорізькі історики, наприклад, В.М. Стойчев [6], які на новій джерельній базі із використанням документів Державного архіву Запорізької області та архіву ЗОКМ розкривають невідомі сторінки регіональної історії, вводять до наукового обігу значний фактичний матеріал.

Змістовні розвідки з історії Олександрівська належать колишньому співробітнику музею К.С. Карафін [7], об'єкт досліджень якої становлять архітектурні пам'ятки міста. Привертає увагу її публікація «Собрание почтовых открыток с видами города Александровска и его окрестностей», в якій проаналізовано колекцію листівок із зображенням старого міста. В той же час бажано було б супроводжувати подібні публікації належним археографічним описом із зазначенням місця зберігання унікальної колекції поштових листівок.

Історія запорозького козацтва представлена низкою публікацій О.П. Мірущенка [8], який подає аналіз цього явища із використанням досягнень сучасної історичної науки. Подіям Першої світової війни на території Запорізького краю присвячено публікацію В.А. Лінікова «Влияние Первой мировой войны на промышленное развитие Александровска» [9], в якій висвітлено стан промисловості міста в зазначений історичний період.

Значну увагу на сторінках вісника приділено висвітленню трагічних сторінок історії краю у 30-х роках ХХ ст. Так, в публікації Д.І. Мозуленка «Співвідношення напрямків політики коренізації за матеріалами газети «Червоне Запоріжжя» 1923 — 1929» [10], йдеться про важливу для розуміння політичних подій 30-х рр. на території області сторінку історії. В ній викладено напрями політики коренізації національних меншин, в той же час автору варто було б подати сучасне тлумачення базових термінів «українізація» і «коренізація», розкрити їх сутність. Молодшому поколінню читачів важливо усвідомити зміст і напрями політики коренізації, впроваджуваної в Радянському Союзі після XII з'їзду ВКП (б) і українізацію як форму коренізації в Україні.

Значна кількість публікацій присвячена подіям Другої світової війни на території Запорізького краю, в яких висвітлюються невідомі сторінки історії, зокрема, цій проблематиці присвячена робота В.А. Лінікова «О расстрелах мирного населения в г. Запорожье в период немецко-фашистской оккупации 1941 — 1943 гг.» [11]. Для розкриття теми автором зроблено спробу розглянути демографічну ситуацію в зазначений період «во временном контексте» («временном диапазоне» и «под влиянием временного фактора»). Використані статистичні дані взято з «Книги скорботи України. Запорізька область» (Запоріжжя, 2000, 501 с.), в якій наведено 2287 випадків загибелі мирного населення, але наведені дані варто було б ширше прокоментувати. Це ж стосується й даних щодо 43 тисячі загиблих осіб за свідченням судово-медичної експертної комісії. Потребували б уточнення відомості щодо діяльності та функцій цієї комісії. Варто було б для більш глибокого аналізу залучити також статистичні дані «Книги Пам'яті України. Запорізька область, т. 1, кн. 1, 2» (1994), де містяться дані щодо військовослужбовців, партизан, підпільників (наприклад, група «Ревком»), службовців діючої армії, що загинули від ран, а також страчених в концтаборах тощо. Необхідно було б використати усю сукупність джерел для об'єктивного висвітлення цього дискусійного питання

та уникнення певних протиріч, зокрема: «Нам известны случаи гибели приблизительно каждого шестнадцатого жителя нашего города» (с. 99); «... количество расстрелянных было незначительным ...»; «количество погибших за пределами города настолько мало ...» (с. 100) [11].

Цій же проблематиці присвячені статті Ю.І. Щура «Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941 – 1943 рр.» [12], С. В. Тараненко «Оборона Запорожья в августе – октябре 1941 г.» [13], в яких авторами висвітлено на новій джерельній базі героїчні сторінки історії краю.

Привертають увагу матеріали, що висвітлюють особливості наслідків післявоєнного голоду в Запорізькій області, зокрема «До питання про голод 1946 – 1947 років на Запоріжжі» [14, сс. 121 – 122], в якій автором наведені невідомі документи, статистичні дані про кількість померлих та темпи смертності людей запорізького регіону. В той же час варто було б докладніше проаналізувати важливе рішення виконкому Запорізької обласної Ради народних депутатів трудящих, наведене у тексті, зробити належний археографічний опис. Щодо обчислення зведень про смертність та її причини за демографічними даними, то варто було б поглибити їхній аналіз, уточнити деякі з них. З нашої точки зору деякі статистичні дані, наведені в публікації, мають дискусійний характер, зокрема положення про те, що «найменших, до 1 року, в 1947 р. померло 4 тис. чоловік. В 1946-му і 1947-му померли по 2 тис. малюків».

Висловимо деякі міркування щодо публікації С.В. Тараненко «Про дію указу 1948 р. в Запорізької області» [15, сс. 119 – 121]. Щодо назви публікації, то вона невдала, бо в неї не вказані реквізити указу та його повна назва. В тексті відсутні посилання на джерело та зміст указу, історичний контекст та аналіз документу. В окремих випадках документи публікуються за прізвищем та ім'ям автора вступної статті, без належного коментаря, зокрема це стосується публікації документа С.В. Тараненко «... Акт мав своїм призначенням обманути партію і уряд» [16], присвяченого голодомору 1932 – 33 рр.

Деякі публікації побудовані таким чином, що відомості про знахідки і їхнє місцезнаходження треба шукати за текстом [17]. При введенні документів до наукового обігу варто публікувати їх все-таки під власною назвою, а вступну статтю та науковий коментар подавати за прізвищем упорядника, який підготував її до друку із зазначенням повної назви документу та місця його зберігання. Бажано, щоб ново виявлені документи містили авторську передмову та коментар, як це було зроблено, зокрема, при публікації документів щодо історії Дніпробуду, підготовлену В.І. Шевченком [18]. Публікація джерел вітчизняної регіональної історії України актуалізується в контексті сучасної регіоналістики і в цьому процесі періодичним фаховим виданням належить особлива роль, оскільки на їх сторінках публікується важлива інформація, що вводиться до наукового обігу.

В двох номерах вісника рубрика «Історія» поширена і має назву: «Історія і краєзнавство» (№ 2) та «Історія і публіцистика» (№ 5). Як що до назви «Історія і краєзнавство» можна віднестися з поняттям, то в другому випадку назва рубрики викликає запитання: чому поєднані назва наукової дисципліни і жанр літератури? Ймовірно, «публіцистика» додано з-за публікації О.В. Ластенка «К вопросу о месте гибели Азовской флотилии под командованием П.П. Бредаля в 1737 году» (№ 5, сс. 75 – 90). Без сумніву, такий жанр, манера і стиль викладу змісту мають право на існування, але в відповідних до цього виданнях.

Незважаючи на зазначені недоліки, висвітлення на сторінках щорічника мало знаних сторінок історії Запорізького краю свідчить про прагнення науковців написати правдиву історію свого регіону, подати її з позицій досягнень сучасної історичної науки.

Варто відзначити статті і публікації рубрики «Археологія» (№№ 1 – 7, 47), авторами якої є відомі вчені, працівники Інституту археології НАН України (Д.Я. Телегін, С.Ж. Пустовалов, Г.О. Станицина, Т.І. Латуха), а також науковці Запорізького національного університету (Г.М. Тощев, С.І. Андрух, М.В. Єльніков, О.В. Дровосекова), Дніпропетровського державного університету (Д.Л. Тесленко, В.А. Ромашко, В.М. Шалобудов), досвідчені музейні працівники з багатим досвідом польових археологічних досліджень (З.Х. Попандопуло), співробітники обласної державної інспекції по охороні пам'яток (А.Л. Антонов, А.Г. Плешивенко), Національного заповідника «Хортиця» (Д.Р. Кобалія), директор історико-археологічного музею-заповідника «Кам'яна могила» (Б.Д. Михайлов) та інші. В більшості своїй автори публікують нові джерела, що становлять важливе підґрунтя для характеристики вітчизняної регіональної археології.

Звернемо увагу на працю з археологічної тематики А.В. Артем'єва «Коллекция патологически измененных зубов, собранная рукой древнего врача» [19], яка розміщена в розділі «Дискусії». Публікація присвячена реконструкції одонтологічних знань в стародавні (доісторичні) часи. Виникає питання, хто робив визначення і одонтологічний аналіз знахідок? З відомостей про авторів можна лише дізнатися, що автор займає посаду старшого наукового співробітника Центру охорони і досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Щоб не виникало сумніву з професійності автора в тлумаченні тих чи інших питань, очевидно, в рубриці «Відомості про авторів» треба вказувати, хто є автор за фахом, а також сферу його зацікавлень.

Поряд з публікацією археологічних джерел, значна увага приділяється відомостям про пам'ятки, досліджені на території області в різні часи. Однією з таких праць є публікація матеріалів розкопок С. Магури, яку підготували Т.І. Латуха та В.М. Саєнко «Розкопки Сільвестра Магури в межиріччі Кушугуму і Конки» [20]. В публікації є посилання на рецензію рукопису С. Магури «Корокий звіт про археологічні дослідження коло с. Кушугума Запорізького району р. 1930», яку написав П.П. Куріний. Так склалося, що рецензія П.П. Куріного на зазначене повідомлення С. Магури було надруковано в іншому запорізькому збірнику [21]. Але завдяки пошукам дослідників різних наукових установ, праця і рецензія вперше стали відомі в Запоріжжі.

Археологічні матеріали, опубліковані на сторінках «Музейного вісника», свідчать про формування колективу вітчизняних дослідників в галузі археології, які на його сторінках оприлюднюють результати своїх наукових пошуків, що сприяє як поглибленому вивченню археологічних пам'яток регіону, так і вітчизняної історії.

Певна увага серед проблематики збірника приділена вивченню природничих наук. Постійними авторами рубрики «Природа» (№№ 3 – 7; «Природознавство», №№ 1, 2) є провідні фахівці музею В.С. Чорноморець, Т.Г. Деркач та Л.А. Єрохіна. Виходячи з професійної орієнтації часопису, бажано, щоб ця рубрика спрямовувалась на висвітлення краєзнавчої проблематики.

Публікація джерел в Україні нині стає як ніколи актуальною. Регіональним фаховим виданням в цьому процесі належить особливо важлива роль. Вони публікують і досліджують джерела щодо історії регіонів і вносять свій вагомий вне-

сок в формування корпусу джерел з історії України. Значне місце приділяється публікації джерел в рецензованому виданні. Цьому могла б сприяти окрема рубрика, присвячена джерелознавчим дослідженням, а також публікація джерел та архівних документів з історії Запорізької області.

Важливе значення для якісної презентації матеріалів у щорічнику має його структура. Окрім чотирьох провідних рубрик, у деяких номерах вісника присутні рубрики: історія та краєзнавство, історія та публіцистика, етнографія, маловідомі історичні факти, пам'ятні дати, охорона пам'яток, матеріали до біографій, ювілеї, персоналії, дискусії, інформація. Така структура рубрик хоч і дозволяє диференціювати окремі галузі знань, але вона могла б бути більш упорядкованою. Так при наявності рубрики «Персоналії», ймовірно, не зовсім доцільно вводити біографічні матеріали до інших рубрик. Наприклад, В.Г. Фоменко, П.П. Короленко (рубрика «Історія», №№ 1, 2), П.Ф. Бузук, І.К. Бойко, А.М. Криштофович (рубрика «Природа», №№ 1, 4). Маловідомі історичні факти і пам'ятні дати за змістом можна було б розмістити у рубриці «Історія».

Важливою складовою наукового і науково-популярного видання є його бібліографічна культура, уніфікація щодо бібліографічного оформлення. Невипадково, що правила бібліографічного опису занесені до сучасного державного стандарту [22]. Редакційній колегії бажано було б уніфікувати його подачу і звести до рубрики «Бібліографія», щоб виокремити бібліографічну інформацію із рубрик «Література і джерела», або «Джерела і література», або «Бібліографія», або «Джерела».

Посилання в тексті статті повинні співпадати з кількістю пунктів пристатейної бібліографії, але зустрічаються поодинокі випадки порушення цього правила, так у повідомленні Ю.І. Щура про організацію українських націоналістів на Мелітопольщині у 1941 – 1943 рр. [23] подано 10 бібліографічних посилань, в той час коли бібліографія («Література і джерела») містить 8 назв. В тексті повідомлення Ю.В. Кравця щодо повстанської армії Н. Махна подано 48 бібліографічних посилань, в підзаголовку «Література і джерела» – 51 [24]. Для належного наукового рівня видання однією із важливих умов є супроводження наукових статей і публікацій сучасним бібліографічним описом використаної літератури.

Авторський склад «Музейного вісника» розширюється з кожним новим випуском, на сторінках якого вміщують статті і матеріали як відомі дослідники, так і початківці, серед яких співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею, а також музеїв Токмака, Вільнянська, Мелітополя, Нікополя (Дніпропетровська обл.), Національного заповідника «Хортиця», Запорізького і Дніпропетровського національних університетів, Запорізького національного технічного університету, місцевих краєзнавців, істориків, служителів церкви, а також співробітники Інституту археології НАН України, Інституту історії НАН України.

В цілому ж у «Музейному віснику» (№№ 1 – 7) вміщено близько 170 статей, публікацій, розвідок, публікацій документів переважно російською і українською мовами, що робить його доступним для використання як широкому загалу, так і фахівцями. Слід зазначити, що від номера до номера зростає кількість матеріалу українською. Бажано також, щоб на сторінках вісника зростала кількість аналітичних, проблемних статей.

Редакційна колегія спрямувала зусилля головним чином на висвітлення героїчних сторінок Запорізького регіону, його археології, краєзнавства, природознавства тощо. Належний науково-теоретичний рівень видання сприяв тому, що від сьомого

числа, виданого у 2007 р., щорічник внесено до переліку фахових видань (Бюлетень ВАК № 10, 2007) в галузі історичних наук. Редколегія та авторський склад «Музейного вісника», призначеного для широкого загалу істориків, краєзнавців, студентів вузів, учителів прагнуть розповсюджувати результати наукових досліджень з метою популяризації знань про історію та сьогодення Запорізького краю. Видання займає належне місце у вивченні регіональних проблем української історії.

Бібліографія

1. Гуральник Ю.У. Музееведение // Российская музейная энциклопедия в 2 т. / гл. ред. В.Л. Янин — М.: Прогресс; Рипол классик, 2001. — Т. 1. — 413 с.

2. Архипова Л.Н. Запорожский областной краеведческий музей: прошлое и настоящее // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2001. — № 1. — С. 4 — 8; Пономаренко И.П. Народный музей истории ОАО «Днепропеталь». — Там само, 2001. — № 1. — С. 86 — 88; Дженков И.В., Мирущенко А.П. Доспех XVI ст. из коллекции ЗОКМ. — Там само, 2004. — № 4. — С. 56 — 63; Мордовської М.М. Стародавні човни з колекцій українських музеїв. — Там само, 2007. — № 7. — С. 64 — 67; Яценко С.П. Козацькі клейноди. До історії формування фондової збірки ЗОКМ за період XVII — XVIII сторіч. — Там само, 2007. — № 7. — С. 72 — 74.

3. Чайка О.В. Создание системы социального страхования на предприятиях, принадлежавших меннонитам // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2003. — № 3. — С. 75 — 83; її ж, Деятельность Александровской Городской Управы по организации торговли. — Там само, 2004. — № 4. — С. 76 — 87; її ж, Медицинская помощь и санитарные службы в г. Александровске в конце XVIII — начале XX века. — Там само, 2005. — № 5. — С. 100 — 116; її ж, Водоснабжение города Александровска в XVIII — начале XX века. — Там само, 2006. — № 6. — С. 84 — 98; її ж, Строительство электростанций и создание сети электрического освещения в городе Александровске в начале XX века. — Там само, 2007. — № 7. — С. 82 — 96.

4. Козыряцкая С.И. К вопросу о развитии банковской системы г. Александровска // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2005. — № 5. — С. 116 — 121; її ж, Отделение государственного и коммерческих банков в г. Александровске. — Там само, — 2006. — № 6. — С. 99 — 104; її ж, Деятельность училища-хутора глухонемых в г. Александровске в начале XX века. — Там само, 2007. — № 7. — С. 97 — 111.

5. Ерохина Л.А. Земская ветеринария в Александровском уезде // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — № 6. — С. 104 — 111.

6. Стойчев В.М. Православные церкви Александровска 1770 — 1917 гг. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — № 7. — С. 111 — 127.

7. Карафин К.С. Гостинные ряды Александровска // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2002. — № 2. — С. 115 — 116; її ж, Усадьбы уездного земства в городе Александровске. — Там само, 2003. — № 3. — С. 83 — 97; її ж, Собрание почтовых открыток с видами города Александровска и его окрестностей. — Там само, 2001. — № 1. — С. 60 — 68.

8. Мірущенко О.П. Економічна політика Коша в останнє десятиліття існування Нової Січі (1765 — 1775) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2003. — № 3. — С. 48 — 67; його ж, Російський уряд та територіальна політика на південних та східних кордонах вольностей у сер. XVIII ст. — Там само, 2004. — № 4. — С. 70 — 76.

9. Лиников В.А. Влияние Первой мировой войны на промышленное развитие Александровска // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2001. — № 1. — С. 72 — 77.

10. Мозуленко Д.І. Співвідношення напрямків політики коренізації за матеріалами газети «Червоне Запоріжжя» 1923 – 1929 рр. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – № 7. – С. 137 – 142.
11. Лиников В.А. О расстрелах мирного населения в г. Запорожье в период немецко-фашистской оккупации 1941 – 1943 гг. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2003. – № 3. – С. 99 – 103.
12. Щур Ю.І. Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941 – 1943 рр.) // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2005. – № 5. – С. 133 – 139.
13. Тараненко С.В. Оборона Запорожья в августе – октябре 1941 г. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2006. – № 6. – С. 138 – 147.
14. Тараненко С.В. До питання про голод 1946 – 1947 років на Запоріжжі // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2002. – № 2. – С. 121 – 122.
15. Тараненко С.В. Про дію указу 1948 р. в Запорізької області // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2002. – № 2. – С. 119 – 120.
16. Тараненко С.В. «... Акт мав своїм призначенням обманути партію і уряд» // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – № 7. – С. 143 – 149.
17. Карафин К.С. Собрание почтовых открыток с видами города Александровска и его окрестностей // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2001. – № 1. – С. 60 – 68; Плешивенко А.Г. Об одной редкой находке или об утрате еще одного археологического памятника. – Там само, 2002. – № 2. – С. 22 – 28.
18. Шевченко В.І. До історії Дніпробудівського музею // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2006. – № 6. – С. 111 – 122.
19. Артемьев А.В. Коллекция патологически измененных зубов, собранная рукой древнего врача // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2004. – № 4. – С. 114 – 123.
20. Латуха Т.І., Саєнко В.М. Розкопки Сільвестра Магури в межиріччі Кушугуму і Конки // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2003. – № 3. – С. 40 – 47.
21. Рецензія П.П. Куріного на працю С. Магури «Короткий звіт про археологічні дослідження коло с. Кушугума Запорізького району р. 1930»; [матеріали до публікації документу та передмову «Щодо джерелознавчої цінності наукової рецензії» підготувала С.М. Ляшко] // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. 18. – С. 402 – 405.
22. ГОСТ. 7. 1. 84 «Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления»; зміни до нього затверджені Державною радою з стандартизації, метрології та сертифікації (Протокол № 95 від 28. 05. 1999 р.), чинний від 01. 07. 2001 р.; ДСТУ. 3582 – 97 Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі: Загальні вимоги та правила; ГОСТ. 7. 12 – 93 Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и правила. – Минск, 1994. – 16 с.
23. Щур Ю.І. Організація українських націоналістів-революційна на території Мелітопольського району: створення і основні напрямки діяльності // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2006. – № 6. – С. 150 – 154.
24. Кравець Ю.П. Знамена повстанческой армии Н. Махно. 1918 – 1929 гг. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2006. – № 7. – С. 127 – 136.

ІНФОРМАЦІЇ

Архіпова Л.М.

МУЗЕЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ДРУГОМУ ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ МУЗЕЙНОМУ ФЕСТИВАЛІ

З 18 до 22 вересня 2008 року відбувся Другий Всеукраїнський музейний фестиваль «Музеї у сучасному поліетнічному світі». До Дніпропетровська приїхали представники 105 найрізноманітніших музеїв та заповідників – від центральних київських до народних музеїв Дніпропетровщини та Закарпаття. Запорізьку область презентували шість музеїв: Національний заповідник «Хортиця», обласний краєзнавчий, обласний художній, Бердянський і Мелітопольський краєзнавчий, Бердянський художній.

В межах фестивалю було проведено п'ять конкурсів. У виставкових залах Дніпропетровського музею була розгорнута 41 конкурсна міні-виставка по темі «Міжетнічні зв'язки та паралелі в народній культурі». Серед цього різноманіття дуже гідно виглядали експозиції наших конкурсантів. Національний заповідник «Хортиця» підготував виставку «Запорозька верф: досвід військового співробітництва», що відрізнялася як достатнім розкриттям заявленої теми за допомогою оригінальних предметів, виявлених під час археологічних та гідроархеологічних досліджень, так і цікавим художнім оформленням. Всі музейники, з якими довелося спілкуватися в дні фестивалю, були в захваті від багатокольорової експозиції Запорізького обласного художнього музею «Неосяжний світ Марії Примаченко (до 100-річчя з дня народження)». Не одне запрошення в гості з яскравою колекцією видатної майстрині надійшло нашим колегам. Найактивнішу участь, майже в усіх конкурсах, прийняв дебютант фестивалю – Бердянський краєзнавчий музей. Його виставка «Болгарська хата» неодмінно привертала до себе увагу відвідувачів.

У великій фестивальній залі Дніпропетровського історичного музею демонструвалися матеріали чотирьох конкурсів – видання, фільми, комп'ютерні програми, промоушен. На виставкових стендах серед представлених на конкурс музейних видань наукових збірників, презентаційних альбомів, каталогів колекцій, путівників, буклетів, календарів розмістився широкий спектр матеріалів музеїв Запорізької області. Журі відзначило загальний високий рівень видавничої діяльності музеїв і вирішило не визначати переможців у цьому конкурсі.

Конкурс впровадження музейних виставок, заходів, програм (промоушен), на якому учасники представляли понад 50 різноманітних проектів, знайомили колег з рекламною продукцією, роботою з телеканалами, радіопрограмами, пресою, показав, що певні напрацювання в новій справі є і у наших музеїв. Свої матеріали в цьому конкурсі презентували обласний художній музей, Бердянський художній музей ім. Бродського, Бердянський краєзнавчий музей.

В останній день фестивалю відбулися круглі столи «Музеї і діти» та «Музей і туризм», учасники яких змістовно обговорили проблеми музейної педагогіки, різноманітних дитячих науково-просвітницьких програм, а також обмінялися досвідом співпраці з туристичними установами.

Завершився фестиваль урочистим зібранням, де вручили нагороди переможцям. Особливо відзначили Дніпропетровський історичний музей як організатора фестивалю. Гран-прі отримав Національний музей у Львові ім. А. Шептицького.

Незважаючи на те, що музеї Запорізької області не отримали високих нагород і були відзначені лише як його учасники, фестиваль став для них доброю школою підвищення кваліфікації. Програма фестивалю дала можливість побувати на численних музейних заходах, які стали справжніми «майстер-класами», ознайомитися під час перегляду конкурсних матеріалів з досвідом роботи музейників всієї України.

Горбунова Н.М.

ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ НЕСТОРА МАХНА

8 листопада 2008 р. в м. Гуляйполі відзначалася 120-та річниця з дня народження ватажка селянського повстанського руху Н.І. Махна. До цієї події була приурочена ціла низка культурно-мистецьких заходів та обласний фестиваль народного мистецтва «Вольниця».

Урочисте відкриття свята відбулося на площі біля культурно-спортивного комплексу «Сучасник». До присутніх зі словами вітання звернулися губернатор Запорізької області Олександр Старух, заступник губернатора Микола Фролов, мер м. Гуляйполя Олексій Немич, козаки Слобожанщини.

Конкурсна програма обласного фестивалю, в якій приймали участь близько 50 колективів з різних куточків нашої області, проходила у великій залі комплексу, а в цей час у читальному залі районної бібліотеки ім. Діденка відбулася науково-практична конференція «Нестор Махно — унікальна особистість в історії держави».

В роботі конференції взяли участь представники обласної та районної держадміністрацій, представники органів самоврядування, вчені, письменники, гості міста, вчителі, краєзнавці, учнівська молодь, представники засобів масової інформації. Відкрив конференцію заступник губернатора Запорізької області Фролов М.О. Він звернувся до її учасників зі словами вітання та побажанням плідної роботи.

Робота конференції розпочалася виступом доктора історичних наук, професора, директора Запорізького обласного краєзнавчого музею Шаповалова Г.І. В своєму виступі на тему: «Виставка «Нестор Махно та його час» у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї» Георгій Іванович зазначив, що дана виставка була відкрита до 110-ї річниці з дня народження Н. Махна. Вона є найбільшим в Україні зібранням документів і матеріалів з історії махновського руху. Протягом 10 років виставка викликає великий інтерес в учнівської та студентської молоді, пересічних громадян та іноземних туристів. А це свідчить про те, що Махно — яскрава, колоритна особистість, яка залишила свій слід в історії і пам'яті людей.

Великий інтерес серед учасників конференції викликав виступ докторанта кафедри українознавства ЗНТУ Чопа В.М. на тему: «Сучасна концепція історії

махновського руху». Володимир Миколайович наголосив на тому, що махновський рух це, безумовно, унікальне явище, спроба анархістського соціального експерименту створення безвладного суспільства на півдні України. Вивчення джерел та матеріалів пов'язаних з діяльністю Махна та його повстанської армії дає можливість значно розширити хронологічні рамки махновського руху. Початком махновського руху, за словами виступаючого, слід вважати діяльність Нестора Махна в «Союзі вільних хліборобів», а завершенням махновщини – розгром гітлерівцями у 1943 році партизанського загону, створеного на зразок армії Махна, який очолював колишній соратник Нестора Йосип Цебрій.

Доктор історичних наук, професор, проректор Бердянського державного педагогічного університету Лиман І.І. в своєму виступі на тему: «Дослідження махновського руху в Бердянську» відзначив, що місто мало надзвичайно важливе значення для махновської республіки. Бердянськ найдовше, з-поміж усіх міст України, знаходився під контролем махновських повстанців, тому вивчення архівних, музейних документів, мемуарів учасників подій, фотодокументів, аудіо матеріалів приватних колекцій дало можливість відкрити ще одну невідому, але наймовірно цікаву, сторінку історії рідного краю.

Ювілейний конверт зі спецпогашенням

Враховуючи багатонаціональний склад населення нашого краю, важливим є дослідження питання про відношення різних етнічних груп до махновського руху. Саме тому, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ Мільчев В.І. в своєму виступі торкнувся теми: «Участь болгар-колоністів у повстанській армії Махна».

Результатами студентської етнографічної експедиції ЗНУ поділився з присутніми кандидат історичних наук доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ Білівненко С.М. В своєму виступі на тему:

«Нестор Махно та його повстанська армія у спогадах селян кінця ХХ — початку ХХІ ст.», він зазначив, що сам Нестор Махно сприймається селянами неоднозначно: є як позитивні так і негативні оцінки його особистості. А ось діяльність самих махновців оцінюється нейтрально або негативно.

Краєзнавець Кравець Ю.П. в своєму виступі на тему: «Прапори махновського руху» відзначив, що проведені дослідження з даної теми дають всі підстави вважати, що символом повстанських формувань Н. Махна були чорні знамена, які вказували на зв'язок махновського руху з анархізмом. На їхніх полотнищах була лише текстова символіка. А прапор з зображенням черепа з схрещеними під ним кістками не належить до махновського руху.

Тачанка. Скульптор А. Яремко

Скульптор В. Дубінін та директор ЗОКМ Г. Шаповалов біля пам'ятника Н. Махну

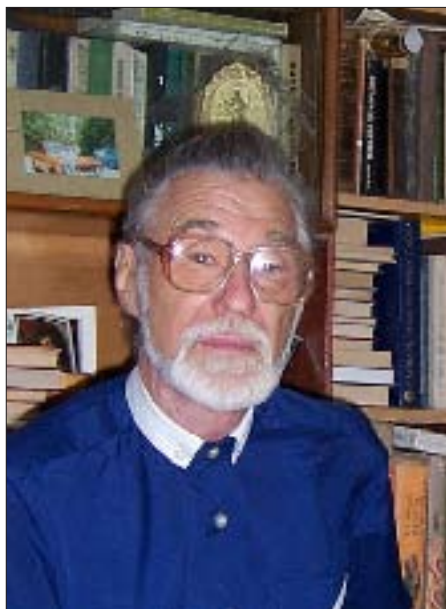
На завершення роботи науково-практичної конференції козаки Слобожанщини повідомили, що починають широкомасштабну акцію по поверненню праху Нестора Махно на батьківщину.

З нагоди 120-ї річниці Н.І. Махна Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта» і видавництво «Марка України» випустили ювілейний конверт і спеціальний штемпель погашення. Першим надано право погасити марку начальнику Оріхівського центру поштового зв'язку № 5 Гайдаю Володимиру Івановичу.

В цей же день біля районного краєзнавчого музею, за сприяння районної держадміністрації, було урочисто відкрито пам'ятник у вигляді легендарної махновської тачанки. Автором композиції «Ех, тачанка» став запорізький скульптор А. Яремко. А виготовлена вона була на Гуляйпільському ремонтно-механічному заводі ВАТ «Мотор Січ» на чолі з директором А.М. Семенютою.

Завершилися урочистості присвячені Нестору Махну на подвір'ї будинку його старшого брата Карпа. Там, з ініціативи та на кошти членів «Гуляйпільської громади», було відкрито перший в Україні пам'ятник легендарному отаману. Автором цього пам'ятника став відомий запорізький скульптор Владлен Дубінін.

ЮВІЛЕЇ

ШИРЯЕВУ АНАТОЛИЮ ГЕОРГИЕВИЧУ – 70 ЛЕТ

Анатолий Георгиевич Ширяев родился 2 сентября 1938 года в совхозе «Правда» Андреевского района Донецкой области. В 1943 году вместе с матерью переехали в г. Запорожье, где в 1946 году он пошел в первый класс СШ № 14. Прежде, чем окончить школу, пришлось много поколесить с родителями по стране и завершить учебу в г. Челябинске. Вначале А. Ширяев поступает в политехнический институт, из которого сам уходит в армию. Вернувшись со службы, он в 1960 г. продолжил образование уже на историческом факультете Уральского государственного университета в г. Свердловске. В университете, заинтересовавшись древней историей, становится постоянным участником археологических экспедиций. Ему довелось работать с такими известными в будущем археологами, как Генинг В.Ф., Стоянов В.Е. Уже на втором курсе он опубликовал свою первую научную статью «Селище Речкино – I».

Анатолий прошел отличную школу археолога-разведчика, исследуя долины рек Тобола и Исети вместе со своей будущей женой Маргаритой. После завершения учебы в 1965 году Анатолий Георгиевич возвращается в Запорожье, где поступает на работу в Запорожский краеведческий музей. Здесь он принимает самое непосредственное участие в строительстве залов дореволюционной истории края. За недолгие годы работы в музее Ширяев успевает провести археологические исследования курганов на территории города, в местах, где возводились дома и прокладывались дороги. Так, в 1967 г. он раскопал, известный в научных кругах под названием «Запорожский», курган, расположенный по улице Республиканской на Павло-Кичкасе. В нем были обнаружены уникальные предметы, являющиеся гордостью золотой коллекции музея: браслет, поясные бляхи и детали конской

узды сарматского времени. Наиболее плодотворным оказался 1968 год. Анатолий Георгиевич раскопал скифский курган на строящемся Хортицком жилмассиве, участвовал в раскопках, проводимых специалистами Института археологии АН УССР: Юрой Р.А. на островах Большая и Малая Хортицы, Телегиным Д.Я. в зоне строительства Вольнянской оросительной системы.

В 1970 году Ширяев А.Г. переходит на преподавательскую должность в Запорожский пединститут (ныне ЗНУ). Однако, связей с музеем не теряет, и спустя годы возвращается, но уже в качестве руководителя хоздоговорной оформительской группы. Благодаря организаторским способностям Анатолия Георгиевича была создана бригада из талантливых запорожских художников, скульпторов, архитекторов, которые оформили первые залы археологии в новом помещении музея по ул. Чекистов, 29. Среди них были, как уже известные художники – Владимир Форостецкий, Николай Колядко, так и молодые – Андрей Яремко, Рудик Акоюн. Архитектурный проект экспозиционных залов разработал Юрий Татуревич. Неумная энергия и творческий потенциал А. Ширяева выразились и в оформлении 12 народных музеев области. Сейчас он, по-прежнему, полон новыми идеями и планами.

Мы желаем Анатолию Георгиевичу доброго здоровья, бодрости духа и еще немалых свершений.

З. Попандопуло

ТАЇСІЯ ІВАНІВНА КІВШАР
Український бібліотекознавець і книгознавець

30 жовтня 2007 року виповнилося 60 років українському бібліотекознавцю і книгознавцю, доктору історичних наук, професору, Заслуженому працівнику культури України Ківшар Таїсії Іванівні.

Вона народилася 1947 р. в смт. Якимівка Запорізької області в родині службовців. Після закінчення Якимівської середньої школи у 1965 р. вступила на книгознавче відділення Харківського державного інституту культури. Отримавши у 1969 р. кваліфікацію книгознавця і бібліографа, трудову діяльність розпочала в Запорізькій обласній конторі книжкової торгівлі на посаді товарознавця-книгознавця. Практична робота сприяла формуванню постійного інтересу до вирішення проблем удосконалення інформаційно-бібліографічного забезпечення фахівців галузі. Державним комітетом у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі України, у 1973 р. її як молодого фахівця було направлено до цільової стаціонарної аспірантури Московського поліграфічного інституту за спеціальністю «книгознавство».

У 1979 р. Т.І. Ківшар успішно захистила кандидатську дисертацію «Розвиток книговидавничої справи Української РСР (1946 — 1970 рр.)», в якій було висвітлено історію матеріально-технічної бази українського книговидання післявоєнного періоду, виявлено провідні тенденції його розвитку, здійснено статистичний та тематико-типологічний аналіз визначеного сегменту книговидавничого репертуару.

Після закінчення аспірантури Таїсія Іванівна за направленням у 1976 — 1980 рр. працювала в одному з підрозділів Державного комітету у справах поліграфії, видавництва та книжкової торгівлі України — Українському об'єднанні книжкової торгівлі — «Укркнизі» на посаді інспектора відділу організації книжкової торгівлі.

Викладацьку роботу Т.І. Ківшар розпочала у 1980 р. на кафедрі бібліотекознавства Київського державного інституту культури, де впродовж майже чверті

століття пройшла нелегкий шлях від викладача до провідного професора (1996), завідувача кафедрою, сформувалася як досконалий педагог і наполегливий дослідник. Свій книгознавчий потенціал вона реалізовувала при викладанні дисципліни книгознавчого циклу, працюючи за сумісництвом доцентом, пізніше професором кафедри організації видавничої справи, поліграфії та книгорозповсюдження Національного технічного університету «КПІ» (1992 – 2003).

Наукові інтереси Т.І. Ківшар зосередилися на вивченні методологічних аспектів історії бібліотечної справи України, її взаємозв'язків з книжковою справою, соціальних функції бібліотек. Дослідниця провела значну пошукову роботу з історії утворення Національної бібліотеки України, проаналізувала цей напрям діяльності Міністерства народної освіти УНР а також висвітлила роль О.С. Грушевського у розробці цих законопроектів.

В 90-х роках ХХ ст. Т.І. Ківшар розпочала вивчення наукової спадщини діячів бібліотечної справи, а також вчених, в доробку яких були й праці бібліотекознавчої проблематики, проте, в силу тих чи інших причин, не знайшли об'єктивного висвітлення, були замовчувані чи незаслужено забуті. На основі виявлених нею документів і матеріалів дослідниця написала низку змістовних статей щодо бібліологічного доробку С. Петлюри, О. Грушевського, І. Стешенка, С. Русової, а також бібліотекознавців і книгознавців – Ю. Меженка, С. Сірополка, Л. Биковського, В. Короліва-Старого. Ці дослідження сприяли подальшому розвитку української бібліотекознавчої біографістики як напряму галузевої біографістики.

Особлива увага науковця була зосереджена на реконструкції наукової біографії визначного українського бібліотекознавця, книгознавця і бібліографознавця Степана Сірополка, автора першого україномовного підручника з бібліотекознавства, чий науковий доробок за радянської доби був вилучений із наукового вжитку на його батьківщині, але який не лише не втратив значення з плином часу, а становить ґрунтовні підвалини вітчизняного бібліотекознавства. Значною мірою вона сприяла безоплатній передачі великого приватного архіву унікальних документів з історії України та української культури кінця ХІХ – І-ї половини ХХ ст. та рукописів праць і особистої бібліотеки С. Сірополка (близько 5-ти тис. назв) в Україну, яку здійснила у 1995 р. його донька Олександра. Зараз вони зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України та Національній Парламентській бібліотеці України. Колекція С. Сірополка сприяє духовному збагаченню українства, виконанню державної програми «Повернуті імена».

Багаторічне дослідження різних аспектів українського книговидання та книгопоширення дозволило Т.І. Ківшар здійснити комплексне монографічне дослідження «Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.)», ґрунтовну джерельну базу якого становили переважно архівні документи та літературні джерела, що стали доступними після відкриття радянських спецхранів архівів і бібліотек в Україні, а також матеріали приватних і державних архівів та інформаційних установ Чехії. Реконструкція історії українського книжкового руху в період Української національно-демократичної революції та національного державотворення (1917 – 1923) сприяла розробці нової історико-книгознавчої концепції у вивченні книговидання та книгопоширення як цілісного соціокультурного явища, що формує духовну культуру засобом створення національного інформаційного середовища на етнічних землях та поза їх межами.

Наприкінці 90-х рр., коли усвідомлювалася необхідність організації підготовки фахівців книжкової справи, Т.І. Ківшар була ініціатором утворення кафедри

книгознавства та видавничої діяльності в КНУКІМ та розробником першого навчального плану для підготовки книгознавців. Її лекції прослухали тисячі студентів КНУКІМ і НТУ «КПІ». Заслуги Т.І. Ківшар у підготовці фахівців були відзначені у 1999 р. присвоєнням їй звання Почесного професора Київського національного університету культури і мистецтв.

На початку ХХІ століття виникли зміни у змісті та організації підготовки працівників бібліотечних професій, що було зумовлено посиленням та підвищенням ролі бібліотек у забезпеченні доступу до світових інформаційних ресурсів. Перебудовуючи навчальний процес на кафедрі бібліотекознавства у КНУКІМ у 2000 – 2003 рр., вона розробила новий навчальний план за спеціальністю «Бібліотекознавець-менеджер інформаційних систем і технологій», яким передбачалася фундаментальна підготовка фахівців, обізнаних з сучасною менеджерською і маркетинговою діяльністю, технологічними процесами, особливостями комплектування і збереження фондів, каталогізацією в автоматизованому режимі. Високий науковий рівень кафедри дозволив Вищій Атестаційній Комісії України визнати її однією з провідних наукових установ для проходження дисертаційних досліджень в галузі книгознавства та бібліотекознавства.

В той же час, усвідомлюючи необхідність розширення підготовки фахівців для галузевих бібліотек, зокрема освітянських і шкільних, Т.І. Ківшар стала одним з ініціаторів відкриття у 2003 р. спеціальності «Учитель української мови і літератури – бібліотекар», брала участь у розробці навчального плану, навчально-методичного забезпечення і кілька років викладала курс «Бібліотекознавство».

У науково-педагогічній діяльності Т.І. Ківшар, одночасно з навчанням студентів, здійснювала підготовку наукових кадрів в галузі книгознавства і бібліотекознавства. Вона брала участь в атестації наукових кадрів вищої кваліфікації як заступник голови спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій у КНУКІМ, як вчений секретар по захисту докторських (кандидатських) дисертацій у КНУКІМ, як член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських (кандидатських) дисертацій у НБУВ. Вона була науковим консультантом при підготовці докторської дисертації Т.В. Новальської, та низки кандидатських дисертацій (М.П. Зніщенка, В.П. Мозгової, Г.П. Корнесвої, Т.Р. Каросвої, О.О. Каракоз), рецензентом при підготовці наукових досліджень молодими вченими, а також виступала опонентом при захисті дисертацій.

З 2002 р. важливою складовою наукової та науково-педагогічної діяльності Т.І. Ківшар є робота у Експертній раді з історичних наук ВАК України. Як член цієї ради вона сприяла розробці паспорту та введенню до переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, нової спеціальності «Музеєзнавство. Пам'яткознавство», а також розробці та удосконаленню паспортів наукових спеціальностей «Теорія та історія культури», «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство».

Активну громадську діяльність здійснювала Т.І. Ківшар в якості експерта Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Як керівник секції «Історії книжкової і бібліотечної справи» професійного товариства «Українська бібліотечна асоціація» вона сприяла проведенню науково-практичних конференцій, круглих столів, присвячених співпраці українських і зарубіжних бібліотек, представляла УБА на міжнародних наукових конференціях у Амстердамі, Мюнхені, Празі. Разом з іншими членами

УБА сприяла удосконаленню бібліотечного законодавства, зокрема, брала участь у підготовці матеріалів до слухань у Комітеті з питань культури та духовності Верховної Ради України щодо внесення змін та доповнень до «Закону України «Про бібліотеки та бібліотечну справу» (1995), які було враховано Верховною Радою України при підготовці Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (2000).

Т.І. Ківшар є членом редколегій часописів «Бібліотечна планета», «Вісник КНУКІМ» (Серія історичні науки), наукового збірника «Українська біографістика», видань УБА «Бібліотека. Інформація. Суспільство», «Професійний бібліотечний рух: назустріч змінам бібліотечно-інформаційного середовища».

За вагомих особистих внесок у розвиток культури України та за вагомі досягнення у професійній діяльності, багаторічну сумлінну працю Указом Президента України у травні 2004 р. Т.І. Ківшар було присвоєно Почесне звання «Заслужений працівник культури України», її нагороджено Грамотами та Подяками Міністерства культури і мистецтв, Київського Міського Голови.

З 2004 р. Т.І. Ківшар працює на посаді старшого наукового співробітника Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, де продовжує дослідження в галузі методологічних проблем історії бібліотечної справи України, зокрема регіонального аспекту вивчення історії бібліотечної справи України в роки Другої світової війни, бібліотекознавчої біографістики. Вона упорядкувала збірник документів і матеріалів про життєвий та творчий шлях, та уклала бібліографію праць українського історика С.З. Заремби, який передчасно пішов із життя, а також є автором біографічного нариса про історика та археолога С.М. Ляшко.

Як досвідчений науковець вона здійснює наукове редагування монографічних досліджень з різних аспектів книжкової справи: української дитячої книжки в Галичині, видавничої та бібліотечної справи української еміграції в Чехо-Словаччині, матеріалів до книговидавничого репертуару Поділля. Вона є керівником наукового російсько-українського проекту «Російсько-українські культурні зв'язки: біографічний аспект», присвяченого дослідженню наукових біографій визначних науковців, громадських і політичних діячів, науковим редактором проекту «Українці у світі», в якому йдеться про внесок українців у розвиток світової цивілізації. За результатами праці в Інституті біографічних досліджень Т.І. Ківшар нагороджено Почесною грамотою Президії НАН України.

Таїсія Іванівна завжди повна енергії, творчих планів та задумів. Вітаючи Таїсію Іванівну з ювілеєм редакційна колегія журналу «Музейний вісник» від щирого серця бажає доброго здоров'я, подальших успіхів в її науковій та громадській діяльності, реалізації усіх її творчих планів.

Ляшко С.М.

ЗОЯ ХАРИТОНОВНА ПОПАНДОПУЛО

Для успешного решения задач в любом коллективе единомышленников должен быть лидер, человек, который всегда готов взять на себя не только самую главную часть работы, но и ответственность за конечный результат. В нашем коллективе таким человеком стала Зоя Харитоновна Попандопуло, которая в этом году отметила юбилей.

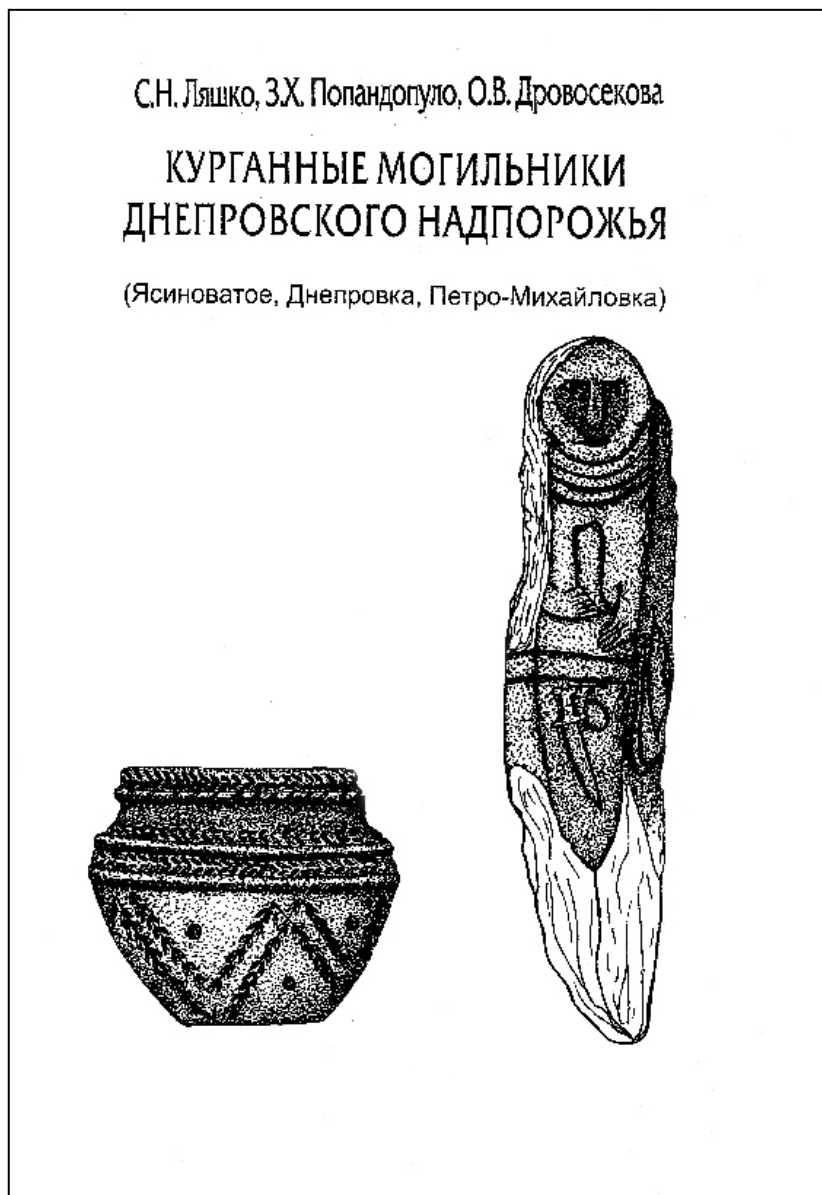
Родилась она 10 марта 1948 года в поселке Шамлут Туманянского района Армении. Здесь окончила среднюю школу. В 1967 году, преодолев все препятствия, стала студенткой исторического факультета Харьковского государственного университета. С первого же курса она заинтересовалась археологией, которая определила всю ее дальнейшую жизнь. Первый опыт археологических раскопок Зоя приобрела в экспедиции под руководством Б.А. Шрамко на Бельском городище, затем в Крыму, работая с А.А. Щепинским и В.А. Латышевой.

В 1972 году после окончания университета, как почти все молодые историки в то время, Зоя Харитоновна начала свою карьеру в качестве учителя истории в средней школе г. Изюма Харьковской области. В 1973 году она приехала в г. Запорожье и поступила на работу в Запорожский областной краеведческий музей. Это было время, когда на территории области активно работали полевые экспедиции Института археологии АН УССР. Вместе с известными археологами В.И. Бидзилей, В.В. Отрощенко, А.В. Бодянским, Ю.В. Болтриком, С.Н. Ляшко Зоя Харитоновна с большим энтузиазмом участвовала в исследованиях, приобретала опыт. А затем и сама возглавила археологическую экспедицию Запорожского краеведческого музея. За годы работы она исследовала десятки памятников, относящихся к разным археологическим культурам на территории Запорожской области. Наиболее интересными были Соколовский курган, Острая могила, Бабурский курган, скифский могильник у с. Скельки, средневековое городище Большие Кучугуры. Много внимания археолог уделяет разведкам, проводя обследования побережий рек Днепра, Конки, Каховского водохранилища, Верхней Терсы. В 1986 году Зоя Харитоновна создала клуб любителей истории Отечества, члены которого на протяжении многих лет составляют главную рабочую силу экспедиции. В ре-

зультате проводимых работ фонды музея пополнились сотнями экспонатов, в научный оборот постоянно вводится новая информация. Исследования всех лет нашли отражение в 53 статьях, монографии, построении экспозиционных залов музея, выполненных на высоком научном уровне. Энергия и настойчивость Зои Харитоновны становятся движущей силой в организации выставок экспонатов из фондов ЗОКМ, других музеев и частных коллекций. Она всегда занимает активную позицию в вопросах сохранения памятников археологии и истории, является членом редколлегии «Музейного вiсника». Многие годы Попандопуло З.Х. руководит отделом истории края, передает свой опыт молодым сотрудникам.

Мы желаем Зое Харитоновне крепкого здоровья, бодрости, вдохновения, новых открытий и долгих лет работы в музее.

Чайка О.В.

АЛЛА ГРИГОРЬЕВНА ПЛЕШИВЕНКО

Родилась Алла Григорьевна 11 июня 1948 года в городе Пионерске Калининградской области. В 1961 г. семья переезжает в г. Запорожье. После окончания школы для продолжения образования был выбран исторический факультет Харьковского государственного университета. Археологическую практику после первого курса Алла проходила в Херсонесе. Это в будущем и определило ее профессиональный интерес. Диплом был посвящен античному Херсонесу.

После завершения учебы в университете в 1972 году поступила на работу в Запорожский краеведческий музей в отдел охраны памятников истории и культуры. Так сложилось, что целых пять лет она проработала в другом музее — историко-культурном заповеднике «Хортица», в котором заведовала фондами. В 1980 году она вернулась в ЗОКМ во вновь организованный отдел археологии. Это было время бурного развития новостроечных экспедиций, десятки курганов ежегодно исследовались в зонах строительства оросительных систем в Запорожской области. Общение и совместная работа с такими археологами, как В.И. Бидзиля, В.В. Отрощенко, Ю.В. Болтрик, Ю.Я. Рассемакин и в особенности с Александром Всеволодовичем Бодянским, обогатили и дополнили ее научный багаж. В середине 80-х годов Алла Григорьевна сама стала руководить одной из археологических экспедиций ЗОКМ. Результатом работы стали более сотни раскопанных курганов, свыше 30 научных публикаций в Украине и за рубежом, среди которых серия работ, посвященных клеймам на греческих амфорах, а также книга об исследовании курганных могильников у с. Малоекатериновки Запорожского района. Уже много лет Плешивенко Алла Григорьевна работает в Государственной инспекции по охране памятников истории и культуры, прилагая массу усилий для сохранения памятников археологии в такое непростое время. Она активно и плодотворно сотрудничает с «Музейним вісником», в котором регулярно публикует новые материалы по археологии.

Мы поздравляем Аллу Григорьевну с юбилеем! Желаем ей здоровья, творческих успехов, будущих открытий и долгих лет работы в области сохранения памятников истории и культуры Запорожского края.

Козыряцкая С.И., Яценко С.П.

ЛЮДМИЛА ЮРЬЕВНА КАЛМУКИДИ

В череде юбиляров пополнение — начало нового этапа в своей жизни отметила Людмила Юрьевна Калмукиди. 3 декабря 1953 года она появилась на свет и сразу же возглавила небольшой коллектив родственников. Яркий характер, веселый нрав, присущая Людмиле Юрьевне харизма и в дальнейшем обеспечивали ей лидерство. Верность семейным традициям привела ее, после окончания школы, на исторический факультет Запорожского педагогического института.

Дедом Людмилы Юрьевны был И.П. Курило-Крымчак, известный краевед, директор Мелитопольского музея. Видимо поэтому, завершив в 1975 г. образование и отработав положенный срок в сельской школе, она пришла в Запорожский областной краеведческий музей. В 1978 г. Людмила Юрьевна стала научным сотрудником отдела фондов, а с 1984 г. взяла на себя груз ответственности за отдел охраны памятников, находившийся в стадии реорганизации. Пережив с музеем многократные переезды, все этапы ремонта и неисчислимые бытовые трудности она заняла достойное место в коллективе. Доброжелательность, чувство юмора, житейская мудрость обеспечивают ей неизменные симпатии окружающих. В 1980-е годы в условиях массового выявления и паспортизации памятников, увеличения объема исследований, изменения системы охраны памятников она сумела сплотить отдел и успешно решала сложные задачи защиты исторического наследия. В 1994 г. на базе отдела создана Запорожская областная инспекция по охране памятников истории и культуры, которую Людмила Юрьевна возглавляет с 1995 г. Несмотря на формальное отделение дружеские и деловые связи продолжают соединять инспекцию с музеем в единое целое. Сохранив завоеванные позиции и в период развала культуры, коллектив под ее руководством вновь вступает в период реформирования. И это дает надежду! Заслуги Людмилы Юрьевны в охране памятников истории и культуры получили высокую оценку — в 2008 году она награждена медалью «За розвиток Запорізького краю». А уважение, доверие и дружбу коллег, друзей и деловых партнеров она приобрела давно.

И.Р. Тухомолова

ЗИНЧЕНКО НАТАЛЬЯ АРКАДЬЕВНА

Октябрь 2008 года стал юбилейным для Натальи Аркадьевны Зинченко. Она родилась 1 октября 1958 года в г. Березники Пермской области. В 1970 году семья переехала на Украину в город Приморск Запорожской области. В 1976 году, окончив школу, год работала в районной типографии печатником. С 1977 по 1982 год Наталья Аркадьевна училась в Мелитопольском пединституте, окончив который работала в средней школе № 38 города Запорожья учителем биологии и географии. В 1985 – 1987 гг. преподавала в школе № 5.

Сегодня Наталья Аркадьевна работает старшим научным сотрудником в отделе фондов Запорожского областного краеведческого музея, куда пришла в январе 1987 года. Зинченко Н.А. обладает талантом общения с людьми, что очень важно при работе в нашем небольшом коллективе. Всегда приветливая, сдержанная, терпеливая, она без суеты и со знанием дела выполняет свою работу. Проработав более 20 лет в отделе фондов, является опытным и добросовестным специалистом. Она уже более 15 лет выполняет обязанности секретаря фондово-закупочной комиссии.

Наталью Аркадьевну знают и работники музеев области, которым она оказывает квалифицированную помощь по многим вопросам фондовой работы, помогая практически или выступая на семинарах.

Коллеги по работе поздравляют Наталью Аркадьевну с юбилеем. Желают ей здоровья, творческих успехов в работе, благополучия, долгих и счастливых лет жизни.

Черноморец В.С.

ХІЛЬКО ВАЛЕНТИНА МИКОЛАЇВНА

З дитинства зачарована розповідями про сиву давнину, закохана у рідний край, Валентина вже тоді омріяла свою життєву стежку – стати істориком. Та й як же не закохатися в цю таємничу, таку різнобарвну, загадкову історію. Зовсім поруч з рідним селом урочище Макартет – тут пращури за алаано-гунських часів здійснювали свої ритуали. Скіфи, сармати залишили про себе спомин. Кочовики, різні народи й народності – скільки їх побувало на нашій славетній землі. І тут, у мальовничому краї, багатому на історичні події, до речі, батьківщині Киценка М.П., в с. Ворошиловка (зараз Жовтневе) Токмацького району 4 грудня 1958 року народилася Валентина Миколаївна Хілько.

Як і всі діти навчалася у середній школі, потім вступила до Запорізького державного педагогічного інституту, який закінчила у 1981 році за спеціальністю вчителя історії і суспільствознавства. Працювала вчителем історії в Софіївській СШ, а з 25. 09. 1982 р. по 15. 10. 1986 р. – старшим науковим співробітником обласного краєзнавчого музею.

Кожен день був у радість: цікава робота, цікаві зустрічі. Вона здобувала життєвий і професійний досвід. Пізнавала людські долі і музейну справу. Спілкування з відомими людьми Запоріжжя приносило і моральне задоволення і надавало можливість виконувати завдання з комплектування музейних фондів. Так з'явилися в музейній колекції матеріали про К. Параконьєва і Т. Мірошніченко – відомих артистів, С. Рибалку і О. Радіонову – чемпіонів з вільної боротьби та художньої гімнастики та ін.

Все те ж бажання взнати і побачити більше привело Валентину до Ленінграду. Два роки, які вона провела в Північній столиці, надали можливість цілковито поринути в культурне і історичне життя славетного міста. Музеї, театри, галереї... Але за сімейних обставин у 1988 році повернулася до Запоріжжя.

З лютого 1990 року Валентина Миколаївна працює головним зберігачем обласного краєзнавчого музею, є заступником голови фондово-закупівельної комісії, надає консультації та практичну допомогу з обліку і збереження музейних предметів. Працюючи над Каталогом ікон з колекції обласного краєзнавчого

музею, захопилася православною іконою. Деякий час викладала предмет з історії іконопису в Іконописній школі при Запорізькій єпархії. Слухачі школи на все життя запам'ятали її яскраві, змістовні розповіді про сакральну культуру минулих століть. Зараз вона розробляє Методичні рекомендації з обліку і збереженню музейних предметів, а при нагоді може так розповісти відвідувачам про музейні скарби, що ніхто не залишається байдужим ні до почутого, ні до побаченого.

Валентина Миколаївна виважена людина, вимоглива і принципова в роботі, лагідна і доброзичлива в стосунках, цікава співрозмовниця.

З Днем народження, любя подруго, колега. Бажаємо тобі міцного здоров'я, душевного спокою, успішної реалізації творчих задумів, щастя та благополуччя, здійснення найзаповітніших мрій.

І. Пономаренко

Пам'ять

ПАМ'ЯТИ БОРИСА ДМИТРИЄВИЧА МИХАЙЛОВА

Борис Дмитриевич Михайлов ... Имя, известное в области, Украине, научном мире. Автор многочисленных статей и монографий, неутомимый исследователь Каменной Могилы. Полный солнечной степной энергии и оптимизма, брызжущий энергией человек. Был ...

27 декабря 2008 года его не стало ...

Б.Д. Михайлов родился 3 марта 1936 г. в Мелитополе. Жажда к знаниям привела его на исторический факультет Харьковского университета, после окончания которого он получил специальность историка. С 1961 года активно занимается археологией, принимает участие в работе археологических экспедиций Института археологии в Северном Приазовье и Донбассе, в которых получил хорошую подготовку у известных специалистов.

С деятельностью Б.Д. Михайлова связан новый виток в развитии и упрочении музее-ведения в Мелитополе, Токмаке, Михайловке, многочисленных селах. Сам он работал с 1970 г. в Мелитопольском краеведческом музее на должности старшего научного сотрудника, позже стал директором музея. Под его руководством и при активном содействии на высоком научно-методическом уровне строится экспозиция, создается филиал музея на «Каменной Могиле».

Благодаря активности Б.Д. Михайлова Совет Министров УССР 12 февраля 1986 г. рассматривает вопрос и принимает решение о создании государственного историко-археологического музея-заповедника на уникальном памятнике «Каменная Могила». Он же становится и первым директором заповедника.

С именем Б.Д. Михайлова связаны открытия первых памятников позднего палеолита в Северо-Западном Приазовье (Каштаева Балка, Секиз-І), раскопки стоянок неолитического периода и курганов эпохи энеолита-бронзы.

Статьи об исследованиях публикуются в различных сборниках Украины и других стран СНГ. Выступления Б.Д. Михайлова на многочисленных научных международных конференциях всегда привлекали пристальное внимание участников.

В далеком ныне 1976 г. вышла первая работа исследователя, посвященная этому памятнику. Потом ежегодно появляются публикации о новых находках и открытиях, которые нашли полное отражение в монографии — «Петрогліфи Кам'яної Могили» (1994 г.), переизданной в 1999 и 2005 гг. Книгой года стал прекрасно изданный фотоальбом «Кам'яна Могила — світова пам'ятка стародавньої культури в Україні» (2004 г.).

Борис Дмитриевич стал одним из первых в Украине доктором философии в области истории, диссертацию «Петрогліфи Кам'яної Могили: семантика, хронологія, інтерпретація» он защитил в 2005 г. в Киеве. Он автор более чем 100 научных работ, член редколлегии «Музейного вісника».

Судьба наградила его многими талантами. Краевед, историк, археолог, певец ... Мало кто слышал, как он поет, а те, кому посчастливилось, запомнили на всю жизнь.

Многолетняя плодотворная работа Б.Д. Михайлова оценена многими наградами. В 1991 г. он стал Заслуженным работником культуры Украины, в 2008 г. — награжден орденом «За заслуги» 3 степени.

На выходе монументальное исследование «Священный брак в духовной культуре древних народов Евразии», осталась пока в рукописи книга о древнем скифском Герросе, наброски статей, не до конца реализован план создания на мировом уровне историко-археологического музея-заповедника «Каменная Могила».

«Высший долг — долг перед собой». Этого принципа он придерживался всю жизнь, отдав себя Каменной Могиле. Начатое Борисом Дмитриевичем дело продолжают его последователи.

Тощев Г.Н.

Документи

Указ Президента України

Про День археолога

Ураховуючи вагомий внесок українських учених-археологів у розвиток вітчизняної археології, дослідження, збереження, популяризацію археологічної спадщини України та на підтримку ініціативи громадськості **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

Установити в Україні професійне свято — День археолога, яке відзначати щорічно 15 серпня.

Президент України
В. ЮЩЕНКО

м. Київ
6 серпня 2008 року
№ 694/2008

Указ Президента України

Про надання Державному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила» статусу національного

Ураховуючи виняткове наукове значення, культурну цінність комплексу археологічних пам'яток «Кам'яна Могила», а також вагомий внесок Державного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» у справу збереження його об'єктів, **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

Надати Державному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила» статус національного і надалі іменувати його — Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила».

Президент України
В. ЮЩЕНКО

м. Київ
10 вересня 2008 року
№ 815/2008

Список сокращень

АП	Археологічні пам'ятки
ВАСХНИЛ	Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук и лесоводства
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДНУ	Дніпропетровський національний університет
ЗНУ	Запорізький національний університет
ЗНТУ	Запорізький національний технічний університет
ЗОКМ/ЗКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ІГН	Інститут геологічних наук
ІКН АН РМ	Інститут Культурного Наследия Академии наук Республики Молдова
КСИА	Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
ЛНВ	Літературно-науковий вісник
МВССО	Министерство высшего и среднего специального образования
МГУ	Московский государственный университет
МИА	Материалы и исследования по археологии
МОИП	Московское общество испытателей природы
НА ІА НАН	Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
ОЭиИ АН МССР	Отдел этнографии и искусствоведения Академии наук Молдавской ССР
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
ССПК/ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ТГЭ	Труды Государственного Эрмитажа
ТУП	Товариство українських поступовців
УДП	Українська демократична партія
УДРП	Українська демократично-радикальна партія
УНП	Українська народна партія
УРП	Українська радикальна партія
УТОПІК	Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ЦДІАУК	Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Відомості про авторів

Агульніков Сергій — (м. Кишинів) — науковий співробітник Центру Археології Інституту Культурної Спащини АН Молдови.

Архіпова Любов Миколаївна — (м. Запоріжжя) — заступник директора ЗОКМ.

Белов Олександр Федорович — (м. Київ) — Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, радник Голови Служби безпеки України.

Буканов Григорій Миколайович — (м. Запоріжжя) — старший викладач кафедри правознавства ЗНТУ.

Горбунова Неля Михайлівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ.

Гришко Дмитро Володимирович — (м. Запоріжжя) — реставратор музею НЗХ.

Деркач Тамара Григорівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ.

Дровосекова Оксана Володимирівна — (м. Запоріжжя) — науковий співробітник відділу охорони пам'яток ЗОІОПІК.

Єрохіна Лариса Анатоліївна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ.

Ківшар Таїсія Іванівна — (м. Київ) — д. і. н., професор, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В.І. Вернадського.

Кобалія Дмитро Русланович — (м. Запоріжжя) — завідуючий відділом археології музею НЗХ.

Козицяцька Світлана Ігорівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.

Ляшко Світлана Миколаївна — (м. Київ) — к. і. н., провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В.І. Вернадського.

Медяник Світлана Іванівна — (Бразилія) — співробітник Інституту Геологічних Наук, Федеральний Університет Ріо Гранде ду Сул.

Маленко Людмила Михайлівна — (м. Запоріжжя) — к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ.

Михайлов Борис Дмитрович — (м. Мелітополь) — д. ф. н., директор національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила».

Мордовської Михайло Михайлович — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ.

Пономаренко Ірина Петрівна — (м. Запоріжжя) — головний спеціаліст управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації.

Попандопуло Зоя Харитонівна — (м. Запоріжжя) — завідувача відділом історії краю ЗОКМ.

Попович Сергій — (м. Кишинів) — старший лаборант Центру Археології Інституту Культурної Спащини АН Молдови.

Сапожніков Ігор Вікторович — (м. Одеса) — д. і. н., провідний науковий співробітник ІА НАН України.

-
- Струкуленко Анастасія Степанівна – (м. Дніпропетровськ) – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету ДНУ.*
- Тесленко Дмитро Леонідович – (м. Дніпропетровськ) – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії ДНУ.*
- Тіхомолова Ірина Романівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток ЗОІОПІК.*
- Тощев Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ.*
- Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.*
- Чорноморець Валерія Степанівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом природи ЗОКМ.*
- Фанигін Юрій Юрійович – (м. Дніпропетровськ) – науковий співробітник відділу археології та етнографії ДІМ ім. Д.І. Яворницького.*
- Харитоновна Олена Вікторівна – (м. Дніпропетровськ) – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету ДНУ.*
- Шапалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, директор ЗОКМ.*
- Шмакова Ольга Альбертівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток ЗОІОПІК.*
- Яценко Світлана Павлівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.*

Наукове видання

Музейний вісник

№ 8

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г.І. Шаповалов

Технічні редактори: С.П. Яценко, Л.А. Лазутіна

Комп'ютерний набір: З.Х. Попандопуло, О.В. Чайка

Дизайн та верстка: В.А. Лініков

Переклад англійською мовою: В.Є. Черноготська, О.С. Шейко

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 24.12.2008 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк ризографічний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.

Тел.: (8061) 764-35-53, факс: (8061) 764-34-76.

E-mail: epar@epar.zssm.zp.ua

www.musey.zp.ua

Видавництво «Дике Поле»

Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 31-А.

Тел.: 8 (061) 213-75-95; 213-75-05.

Вид. ліц. 33 № 004 від 23. 08. 2001 р.